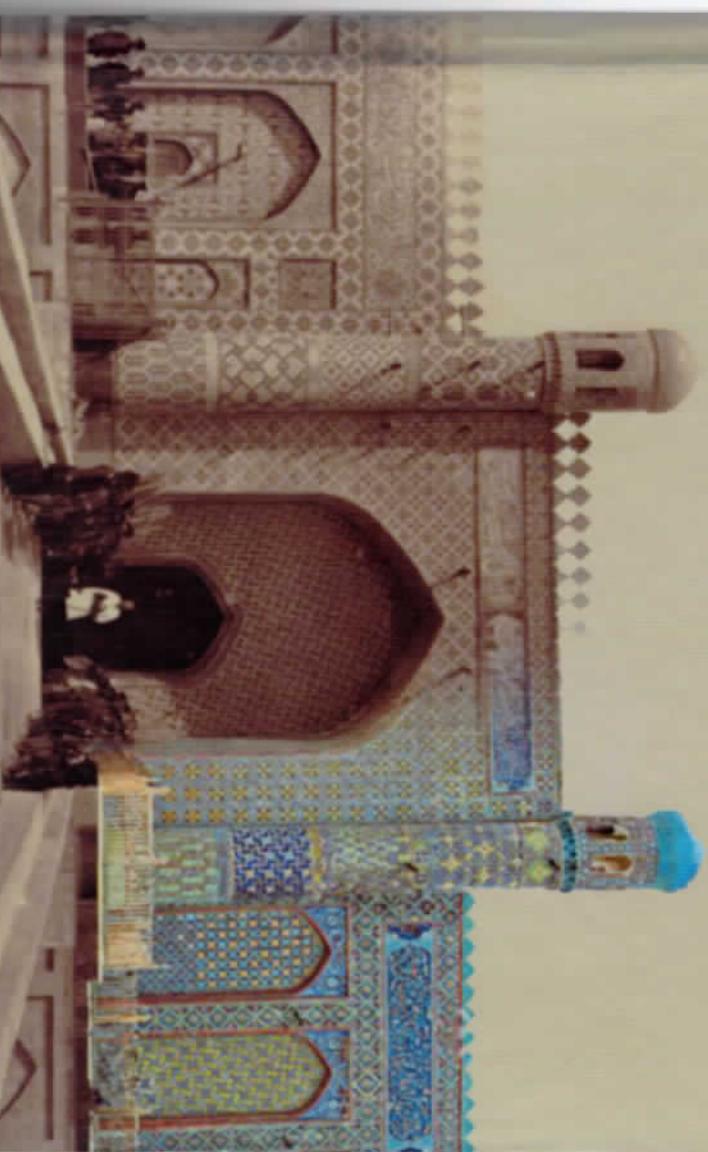

S.A.TOSHTEMIROVA, D.B.AHMADJANOV

**MARKAZIY OSIYO
XONLIKLARI
TARIKSHUNOSLIGI**

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI

CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

S.A.Toshtemirova, D.B.Ahmadjanov

**MARKAZIY OSIYO
XONLIKLARI
TARIXSHUNOSLIGI**

5110600 – Tarix yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV VA O'RTA
MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

«ZEBO PRINT»
TOSHKENT – 2022

UO'K: 631.4(075)
BBK: 40.3ya7

S.A.Toshemirova, D.B.Ahmadjanov
Markaziy osiyo xonliklari tarixshunosligi. (O'quv qo'llanma). – T.: "ZEBO
PRINT" nashriyoti, 2022. – 212 bet.

Mazkur o'quv qo'llanmada Markaziy Osiyo xonliklari tarixi tarixshunosligi fanining maqsad va vazifalari umumlashtirilgan bo'lib, unda asosan mazkur fanni o'qitishga qo'yilgan talablar, tarixiy voqealarni tarixshunoslik nuqtai nazaridan o'rganish va tahlil qilish, Markaziy Osiyoda xonliklarning tashkil topgan davridan boshlab mustaqillik yillarigacha yaratilgan asarlar, ilmiy tadqiqotlar, monografiya va boshqa nashrlarning tarixiy bilimlar rivojlanishiga qo'shgan xissasi, mazkur manbalarning haqoniyligi, undagi fikrlarning xilma-xilligi, tarixiy shaxslar va voqealarni baholash, tarixiy bilimlarni to'plash va o'rganishda tarixiy tamoyillarga asoslangan holda xulosa chiqarishga qaratilgan masalalar keltirib o'tilgan.

Qo'llanmada Markaziy Osiyo xonliklari tarixi tarixshunosligi fani bo'yicha tarixiy davrlarga tasniflangan holda, asosan Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari tarixi tarixshunosligiga oid ma'lumotlar o'rin olgan bo'lib, bu talabalarda muayyan tarixiy davrga oid manbalar, monografiyalar, ilmiy tadqiqotlar, ilmiy maqolalar va boshqa ilmiy adabiyotlarni tarixshunoslik asosida tahlil qila olish, ularga o'z munosabatini bildirish, fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni o'zlashtira olish, birinchi va ikkinchi darajali manbalarni turkumlay olish, tahlil natijalari asosida tarixiy vaziyatga to'g'ri va xolisona baho bera olish kabi kompetensiyalarni shakllanishiga xizmat qiladi, shuningdek, unda keltirilgan savol va topshiriqlar talabning mustaqil va nooddiy mushoxada yuritishiga yo'naltiradi, buning natijasida talabalar kreativ fikrlash ko'nikmalari yanada takomillashadi.

O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlari tarix ta'limi (5110600 – Tarix) yo'nalishi bakalavriat bosqichi talabarlari, shuningdek umumiy o'ra va o'ra maxsus ta'lim muassasalari o'qituvchilari uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

Z.Saidboboyev – Tarix fanlari nomzodi, professor (O'zbekiston Milliy Universiteti)
U.X.Jumayev – Tarix fanlari nomzodi, dotsent (O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti)

O.Jaynarov – Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
(Chirchiq davlat pedagogika universiteti)

ISBN 978-9943-8554-5-8

KIRISH

Mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixini har tomonlama xolis va ilmiy yoritishga alohida e'tibor qaratila boshlandi. O'zbekistonning qadimgi davrdan mustaqillik yillarigacha bo'lgan tarixini daliliy manbalar asosida tahlil qilish, tarixiy bilimlarning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan tarixnavislikni talabalar tomonidan yanada kengroq o'rganishi bugungi kunning dolzarb masalaridan biridir. Aynan shu masalalar tarixshunoslik fani doirasida bajariladi, tarix fanining shakllanishi va rivojlanishining asosiy bosqichlarini tahlil qilishni nazarda tutgan holda, mahalliy va xorijiy tarixchilarning tarixiy tushunchalari bilan tanishish orqali o'quv materialini o'rganish, ularning tarixiy asarlarini tahlil qilish amalga oshiriladi.

Tarixshunoslik fani tarix fanlarining barcha sohalarini bilan bog'liq bo'lib, tarixiy bilimlarning rivojlanishida dastlabki tarixshunoslik manbalari, jumladan, doston, rivoyat, afsonalar, ilmiy-tarixiy adabiyotlar, tadqiqotlar, yozishmalar, qo'lyozmalar, esdaliklar katta ahamiyatga ega. Tarixshunoslik fanining hozirgi bosqichda tarixshunoslik tarixini o'rganish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ular asosan ma'mlakatimiz siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o'zgarishlar bilan oldindan belgilab qo'yilgan. Ushbu o'zgarishlar tarixchilardan O'zbekiston tarixiga yangi nazariy va uslubiy yondashuvlarni ishlab chiqishda, kontseptual yondashuvni aniqlashda, ma'mlakatimizda falsafiy va tarixiy fikr tajribasini chuqurroq o'rganishda yanada muhim sa'y-harakatlarni talab qiladi.

Tarixshunoslik fanining asosiy maqsadi talabalarda tarixiy adabiyotlar bilan mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, tarix fanining to'plagan tajribasini umumlashtirish, baholash, sharhlash ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Tarixshunoslik fani tarix fanining shakllanishi va rivojlanishining asosiy bosqichlarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. O'quv materialini o'rganish mahalliy va xorijiy tarixchilarning tarixiy tushunchalari bilan tanishish, ularning tarixiy asarlarini tahlil qilish asosida amalga oshiriladi.

Fan doirasida mamlakatimizda tarix fanining rivojlanish xususiyatlari va tarix fanining tarixini bosqichma-bosqich o'rganishni nazarda tutuvchi xronologik-muammoviy usullardan keng qo'llanilgan holda ijodiy yondashish maqsadga muvofiq. Shu bilan bir qatorda, mazkur fanni o'qitishda davrlashtirish, qiyosiy-tarixiy, retrospektiv kabi boshqa usullar ham keng qo'llaniladi. Tarixchilarning asarlarini tarixshunoslik tahlili tarixiy bilimlar haqiqatini aniqlashning yo'llaridan biridir. Bu tarixchilarning qaysi tarixiy tushunchalari cheklanganligini, tarixchilarning qaysi xulosalari keyingi avlodlari tomonidan rad etilganligini yoki inobatga olinganligini aniqlash imkonini beradi, shuningdek, u yoki bu olimning mamlakatimiz tarix faniga qo'shgan haqiqiy hissasini aniqlash imkonini beradi.

Qo'llanmada O'rta Osiyo xonliklarining tarixshunosligiga katta ahamiyat berilgan, xonliklar tarixining mahalliy va xorijiy tarixchilar talqinida yoritilishi, xonliklarning davlat boshqaruvi, iqtisodiy-ijtimoiy tarixiga doir asarlar tahlili keltirilgan.

O'z fanining tarixini bilish tarixchining kasbiy kompetensiyasiga o'z hissasini qo'shadi, unda oldingi avlod tadqiqotchilari tajribasida to'plangan barcha dalillarga ehtiyotkorlik bilan munosabada bo'lishni shakllantiradi. Mazkur fanni muvaffaqiyatli o'zlashtirish natijasida talabardagi kasbiy kompetensiyalari takomillashadi, ularning kreativligi rivojlanadi. Bularning barchasi pedagogika sohasidagi tarix yo'nalishi talabalarining fanlarni chuqurroq o'rganishida shu kabi qo'llanmalarni nashr etilishi lozimligini belgilab qo'ydi, ularda O'zbekiston tarixi fanining tarixiga yangicha qarashlar va u yoki bu tarixchining tarixshunoslikka qo'shgan hissasiga yanada ko'proq e'tibor qaratishga, bu manbalarni chuqurroq tahlil qilishga harakat qilindi.

Darhaqiqat shuni yodda tutish kerakki, tarixchilarning asarlarini bilmasdan turib, ularning tarix faniga qo'shgan hissasini ham, O'zbekistonda tarix fanining rivojlanish jarayonini ham ob'yektiv baholash mumkin emas. Tarixshunoslik faniga qo'yiladigan talablar O'zbekiston tarixini daliliy manbalarga tayangan holda chuqurroq tadqiq qilish, jarayonlarning sabab va oqibatlari bo'yicha tarixiy bilimlardan kelib chiqqan holda o'z fikr-mulohazalarini bildirish, qiyoslash, xulosa chiqarish va ulardan tadqiqotchilikda keng foydalanishga o'rganishdir.

Tarixshunoslik fanini o'zlashtirish natijasida ta'lim oluvchilarda tarixiy bilimlarning mohiyati, shakllari va vazifalari haqidagi bilimlar

shakllanadi, tarixiy jarayoni rivojlanishining zamonaviy kontsepsiyalari o'rganiladi va tahlil qilinadi, tarix fanining shakllanishi va rivojlanishining umumiy qonuniyatlari hamda milliy xususiyatlari bo'yicha ko'nikmalar takomillashadi. Buning uchun ta'lim oluvchilar tarix, tarixshunoslik nazariyasi va metodikasi muammolarini, tarixnavislik tomonidan qo'llaniladigan asosiy tushunchalar, tarixiy bilimlarning shakllanishiga va tarix fanining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omil va hodisalarni bilishi lozim.

MAVZU № 1. MARKAZIY OSIYO XONLIKLARI TARIXSHUNOSLIGI FANI, UNING MAQSAD VA VAZIFALARI

REJA:

1. Markaziy Osiyo xonliklari tarixshunosligi va uning mazmuni
2. Markaziy Osiyo xonliklari tarixshunosligi fanining maqsad va vazifalari

Tayanch soʻz va iboralar: Tarixiy – geografik asarlar, “Shay-boniyнома” “Ubaydullanoma” “Tarixiy Aziziy”, “Tarixiy Muqimxoniy” “Nomai Olamoroʻyi Nodiriy” “Tuxmat Ul-xoniy”, “Gulshan-ul mulk” tanxo, siyosiy tarqoqlik separatizm.

1. Markaziy Osiyo xonliklari tarixshunosligi va uning mazmuni

Mustaqillik yillarida Oʻzbekiston tarixi har tomonlama xolis va ilmiy yoritila boshlandi. Ayniqsa, oʻzbek davlatchiligi tarixi va uning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyoti jarayonlarida tutgan oʻrni yoritishga katta eʼtibor berilmogʻda. Shubhasiz, oʻzbek davlatchiligi anʼanalarining shakllanishida va taraqqiy etishida muhim oʻrin tutgan davrlardan biri Oʻzbek xonliklari davri hisoblanadi. Gʻarbda Kaspiy dengizigacha, janubda Sharqiy Eron va Afgʻoniston, shimol va sharqda Rossiya imperiyasi hamda Sharqiy Turkiston, Xitoy bilan savdo va diplomatik aloqalar olib borishda qulay geopolitik afzalliklarga ega boʻlgan xonliklar Markaziy Osiyo davlatlari orasida qulay geopolitik mavqega ega edi.

XVI asr boshlariga kelib, Temuriylardan soʻng shakllangan Shay-boniyalar sulolasi Movarounnahr, Xuroson va va Xorazmda oʻz hukmronligini oʻrnatgan boʻlsa, qisqa vaqtda u ikki qismga – Buxoro va Xiva xonliklariga, XVIII asrning boshlariga kelib esa, uchinchi davlatga, yaʼni Qoʻqon xonligiga ajraladi. Shu tariqa avval yagona davlat boʻlgan hududda uch xonlik – Buxoro (1510-1920 yy), Xiva (1911-1920 yy) va Qoʻqon (1709-1876 yy) yuzaga keladi.

Xonliklarning oʻzaro va tashqi davlatlar bilan siyosiy, iqtisodiy va boshqa sohalaridagi aloqalari turli davrlarda turlicha kasb etib, murakkablashib boradi. Ayniqsa, XIX asrning oʻrtalariga kelib,

xonliklarga nisbatan tashqi xavf – Rossiya imperiyasining bosqinchilik xavfi kuchayib boradi. Bir tomondan xonliklarning ichki nizolar oqibatida siyosiy inqirozga yuz tutishi, ikkinchi tomondan Rossiya imperiyasining xonliklar hududlariga harbiy bosqinchilik yurishlarining kuchaytirilishi umumiy ahvoning yanada murakkablashuviga olib keldi. Bu holat nafaqat oʻz vaqtida jahon siyosatchilarining diqqatini, balki koʻplab tarixchilarining diqqatini ham oʻziga jalb etadi. Xonliklarning ichki hayoti va tashqi siyosatdagi oʻrni va faoliyati yuzasidan koʻplab asarlar yaratiladi, tadqiqotlar amalga oshiriladi.

Turli yillarda yaratilgan tarixiy asarlarda Buxoro, Xiva va Qoʻqon xonliklarining ana shu davrlardagi tarixini, jumladan siyosiy va iqtisodiy, ijtimoiy hayotini yoritib berishga katta eʼtibor berilgan. Biroq bu vaqtgacha yaratilgan asarlarda asosiy maqsad xonliklar tarixining u yoki bu sohasini yoritib berishga qaratilgan boʻlsa-da, ularda masalaga yondashuvning har-xilligi eʼtiborni tortadi.

Bugungi kunda tarix faniga qoʻyilayotgan talablar oʻtmishni sinchiklab oʻrganish, ularni hal etishga boʻlgan yondashuvlar va nuqtai-nazarlarni tahlil etib, ulardan bugungi kun uchun zarur xulosalarni chiqarishni talab etadi. Tarixni oʻrganishga boʻlgan munosabatning turli siyosiy tuzumlar taʼsirida oʻzgarib turishi bugungi kun tadqiqotchilari oldiga uni xolissona tahlil qilish va obʼyektiv ilmiy xulosalar chiqarish kabi katta va masʼuliyatli vazifa qoʻyadi. Bunda eng avvalo ilmiy bilimning asosiy tamoyillari, umumjahon tarix fanining nazariy – konseptual asoslari, milliy istiqlol makurasi falsafasiga asoslanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Oʻrta Osiy xonliklari tarixshunosligi fani ana shu nuqtai-nazardan aytin tarixiy asarlarning xususiyatlari, asarlar mualliflarining masalaga yondashuvlari va voqealarning yoritilish darajasi haqida hamda tarixshunoslik masalalari haqida soʻz yuritishga harakat qilingan. Bunda oʻzbek xonliklari tarixining tarixshunosligi amaldagi davrlashtirish kususiyatlarini hisobga olgan holda, har bir davrning oʻziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, davrlashtirishni yanada aniqdashirish maqsadida maʼlum kichik davrlarga boʻlib, tahlil etilgan. Bu oʻzbek xonliklari tarixining tarixshunoslik masalalariga yanada oydinlik kiritadi.

Tarix va tarixiy jarayonlar, siyosiy-tarixiy vaziyat ularning roʻyi haqidagi asosiy sabab va xususiyatlarini ilmiy jihatdan tadqiq etishda har tomonlama tahlil qilish tarixiy haqiqatning yuzaga chiqishida katta

omil sanaladi. Bugungi kungacha tadqiqotchilar tomonidan o'zbek xonliklari tarixini o'rganishga ko'plab marotaba murojaat qilingan va xonlik tarixining turli muammolari yuzasidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan bo'lsada, bugungi kungacha xonliklar davri tarixining barcha masalalari to'liq'icha tadqiq qilib bo'lingan deb bo'lmaydi. Ayniqsa, turli davrlarda yaratilgan xonliklar tarixini aks ettiruvchi asarlarda mualliflarning masalaga turlicha yondashuvlari fikrlarning va xulosalarning ham turlicha bo'lishiga olib kelgan. Ularni ilmiy jihatdan chiqur tahlil qilish va tarixiylik, ilmiylik va xohislikka asoslangan eng to'g'ri xulosalarni chiqarish bugungi kun tarixchi mutaxassislari oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi.

2. Markaziy Osiyo xonliklari tarixshunosligi fanining maqsad va vazifalari

O'rta Osiy xonliklari tarixshunosligi fanida o'zbek xonliklari tarixi yuzasidan tadqiqot olib borgan va ularga bag'ishlab turli asarlar yaratgan mualliflarning asarlaridagi ayrim xususiyatlar haqida qisqacha to'htalib o'tilgan. Shu bilan birga o'zbek xonliklari tarixiga oid asarlarning qisqacha bibliografiyasi berib o'tilgan bo'lib, undan turli davrlarda yaratilgan ilmiy adabiyotlar va asarlar, matbuotda e'lon qilingan qator ilmiy maqolalar, xonlik tarixi yuzasidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari va dissertatsiyalar, arxiv hujjatlari fondlari va ayrim manbalar ro'yxati o'rin olgan.

Shuningdek, o'zbek xonliklari tarixi yuzasidan yozilgan asarlar va ularning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda xonliklar tarixini davrlashtirish yuzasidan ba'zi fikr-mulohazalar berib o'tilgan. Bu fikr-mulohazalar borasida soha mutaxassislari tomonidan ayrim e'tirozlar va bahs-munozarati fikrlar bildirilishi tabiiy. Bu esa albatta, xonliklar tarixini o'rganishda yanada mukammallikka erishishga zamin yaratish uchun xizmat qiladi.

XVI-XIX asrlarda ko'plab tarixiy geografik asarlar yaratilgan bo'lib ular sirasiga "Tavorixi Guzidayi Nusratnoma", "Fatxonoma", "Shayboniynoma", "Mexmonomayi Buxoro", "Zubdar-ul-tovarix", "Vaxrul asror", "Tarixi Muqimxoniy", "Ubaydullonoma", "Tarixi Aziziy", "Shajarayi Turk" kabi ko'plab asarlarni kiritishimiz mumkin. Ushbu asarlarning axamiyati tomoni shundaki ular o'zlarini yashagan davrni

bevosita kuzatib guvohi bo'lib yozganligi uchun original hisoblanadi. Bu asarlar orqali o'sha davrdagi ijtimoiy siyosiy vaziyat ham yaqqol anglashiladi. Ushbu asarlarda birinmuncha kamchiliklar mavjud bo'lsada lekin biz uchun qimmatli ma'lumotlarga boy ekanimizdir. Shu asarlardan ba'zilar haqida gapirib o'tmoqchimiz.

"Shayboniynoma" asari Shayboniixoniga bag'ishlangan bo'lib, XVI asrning mashxur tarixchisi Kamoliddin Binoiy uning muallifidir. Bu qo'lyozmanning qimmatli nusxasi O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanib kelmog'da.

Balxlik olim Muhammad Toxirning yozishicha, Binoiy 866 (1481) yilda otasi bilan birga Balxda to'rtinchi xalifa Ali Ibn Abu Tolibning qabri ustida gumbaz qurishda qatnashdi. O'z himoyasini davom ettirar ekan muallif zafq shavq bilan ayniqsa binolar qurilishi va ilm fanda mashxur me'morlar ustoz mavlono Binoiy rahbarlariga bu muqaddas qabr ustida ishlaganini zavq bilan yozadi: "O'shandan beri 170 yil o'tibdi, bu binoda birona darz yo'q".

Binoiyning yozishicha, hatto 1494-1500 yillarda ham Ko'xak etagida, Obirahmat arig'i bo'yida Ulug'bek rasadxonasi buzulmagan holda qad ko'tarib turibdi. Bu ma'lumot Boburning Ko'xak o'rnida Mirzo Ulug'bekning yulduzlari jadvalini tuzush uchun zarur asboblari XVI asrda ham saqlanagan, shu bois rasadxonaning Ulug'bek o'limidan so'ng ramazon oyining 8 kuni (1449 25 oktyabr) talon taroq qilib, buzub tashlangani haqidagi fikr tarixiy manbalarga to'g'ri kelmaydi. Shu yerda boshqa (Shayboniynoma) muallif Muhammad Solih haqida ham to'htalib o'tish kerak, tarixiy manbalarga qaraganda Muhammad Solih Amir Temurdan keyin Shoxrux Mirzoning eng kuchli amirilaridan bo'lgan. Mirzo Ulug'bekning ustozlari Shoxmalikning nabirasi bo'lgan Muhammad Solihning otasi Nur Said ham padarkush Abdulatifga, keyin temuriy sulton Abu Saidga bo'ysunishdan bosh tortib Nur tog'lariga ehqib ketdi. U Samarqand va Buxoro xududlariga muntazam xujum qilib turdi.

Muhammad Solih 1501 yildan to umrining oxirigacha Shayboniylarga xizmat qildi va 1534-35 yilda Buxoroda vafot etdi. Muhammad Solihning she'riy solnomasi chamasi 1505 yillarda yozilgan bo'lib, Kamoliddin Binoiy asariga mos keladi. B.Axmedovning yozishicha, Binoiyning "Shayboniynoma" sig'a nisbatan Muhammad Solih asaridagi yangi o'rinlar quyidagicha:

1. XX-XXIII boblar Qorako'l, Qarshi, Guzordagi Shayboniyxonga qarshi qo'zg'olonlarga bag'ishlangan.

2. Shayboniyning Shoxruxiya, O'ratepa, Farg'ona, Buxoro, Termiz va boshqa joylarga yurishlari bor.

3. Shayboniyning Xorazmga qarshi 1503-1505 yillardagi yurishlari bor. Yana bu asardan ko'chmanchi o'zbek feodallari, ular lashkarlarining O'rtasiyoda qilgan beboshtliklari va Shayboniylar bosib olgan hududlardagi aholining og'ir ahvoli haqida muhim ma'lumot o'rin olgan.

Ashtarxoniyalar sulolasi davridagi Buxoro xonligi tarixi "Tarixi Muqimxoniy" va "Ubaydullanoma" asarlarida bayon qilingan. Birinchisining muallifi Muhammad Jasur Xo'jabekov o'g'lidir. Muallif ijodiga ko'ra "Tazkirayi Muqimxoniy" ikki qismdan iborat bo'lishi zarur edi. Asarining birinchi qismida Ashtarxoniyalardan Muhammad Muqimxoniyning Balx taxtiga o'tirishi 1109 (1697 yil noyabr)dan boshlab, 1116 (1707) yil bilan tugagan. Muallif so'ziga ko'ra, "Agar uning xayot sha'mini charxning telba shamoli uchirib qo'ymasa va umrining chopqir otini yo'qlik dengizi to'qlinlari o'z domiga tortib ketmasa, u 1116 (1704-1705) yillardan keyin Balx va Buxoroda sodir bo'lgan voqealarni yoritishga axd qilgan edi".

Aftidan bu orzuni ro'yobga chiqarish muallifga nasib etmagan. «Tarixi Muqimxoniy» asarlarining birinchi qismi kirish va uch bobdan iborat. Kirish qismida muallif mavzuning qisqacha mazmunini keltirgan. Birinchi bobda O'rtasiyoning XVI asr siyosiy tarixi bayon qilingan. II-III boblar tarixiy voqealarning asosiy mazmunini gamrab olgan, ularda Balx Buxoroning XVIII asrgacha bo'lgan siyosiy jitimoy iqtisodiy ma'naviy, madaniy tarix mufassal asosiy bayon etilgan. III bobda 1702-1704 yillarda siyosiy voqealar, Balx va Buxoro xalqining qo'shini va chegaradosh manlaktarlar bilan o'zaro munosabatlari ularning Termiz, Xisor va Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi hududlarda ta'siri kuchayishi o'z aksini topgan. Bu asar XIX asr boshlaridayoq Ovrupga ma'lum edi. Undan olgan parchalar Semyovskiyning asarida 1824 y e'lon qilishgan.

Muhammad Kozinning «Noma Olamaroi Nodiri» asari XVIII asr fors tarixi dunyosining noyob yodgorligidir. Asar muallifi diqqat markazida Afshariylar sulolasi asoschisi Eron shoxi Nodirning (1736-1747 yy) Movannahr hududiga bostirib kirishi, bu bosqinchilikning

Buxoro xonligiga Ashtarxoniyalar hokimiyatining butunlay qulashiga sababchi bo'lishi bog'liq voqealar yotadi. O'rtasiyo xalqining XVIII asrning ikkinchi yarimi XIX asr birinchi yarmida jitimoy iqtisodiy va siyosiy ahvoli shunday murakkab edi. Bu davrda Movannahr hududida O'rtasiyodagi feodal tarqoqlikni bartaraf etilmagan bo'lib, Buxoro Xiva va Qo'qon xonliklari vujudga keldi. Buning ustiga Shahrisabz, Kitob, Orol bo'yi, Jizzax, O'ratepa, Toshkent, Qoratosh, Darvoz va Xom, Shug'iyon kabi hududlar mustaqil feodal hukmronligi yerlari sifatidagi bekliliklar edi. Bu uchala xonliklar orasida Buxoro xonligi kuchli va jitimoy iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangan edi.

"Tuhfa ul Xoniy" 1722-82 yillardagi Buxoro xonligi tarixiga bag'ishlangan asar bo'lib, sharqshunos B. Axmedovning fikricha asar muallifi Oxund Mulla Muhammad Vafo ibn Muhammad Zokir Karmirnaviy va Nasaf (Qarshi) domla Olimbek Niyozqulibek eshondir. Buxoro xonligining 1722-1782 yillardagi tarixi qariyb ellik yillik voqealarni Muhammad Vafo, qolgan davr 1768-1782 yillar voqealari va mang'itlardan chiqqan Muhammad Donyor hukmronligi yillardagi voqealar Niyozqulibek tomonidan yozilgan. Ushbu asar "Tarixi Abdulfayzxoniy" asarining tabiiy davomidir. Bu ikki asar mualliflari haqida tarix fani hech qanday ma'lumotlarga ega emas. Faqat qozi Vafo haqida ba'zi ma'lumotlar bor.

"Tuhfa ul Xoniy" tarixchilik nuqtai nazaridan shunisi bilan qimmatliki unda o'quvchi O'rtasiyo xalqlarining xo'jalik jitimoy siyosiy tarixiga oid boy faktlarni topadi. "Tuhfa ul Xoniy" fuallrlarining Buxorodagi birinchi Mang'it hukmdorlarining qo'shni davlatlar bilan o'zaro munosabatlari to'g'risidan ma'lumotlari ham juda qimmatlidir. XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Buxoro xalqida jitimoy rivojlantirish uchun yaxshi sharoitlar vujudga keldi. Garchan sekinroq bo'lsa-da, bu davrda ishlab chiqarish kuchlari o'sadi. Shahar xayoti va ba'zi viloyatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar yaxshilanadi, xalqaro bozor ahamiyati ortdi, shuningdek Osiyo bilan savdo-sotiq munosabatlari kengaydi. Bu davrda madaniy xayotda arab tili bilan birgalikda avvalgidек rasmiy til sifatida fors tilidan ham foydalaniladi.

O'sha davrda yaratilgan asarlardan biri "Gulshan-ul mulk" asarini muallifi Amr Nasrullo ga adovat ko'zi bilan qaragan Muhammad Yoqub Buxoriy yozgan ediki, Nasrullo Buxoro taxtiga o'tirish kuni ellik odam o'ldirilgan. Ularning deyarli hammasini olomon oldida

minoradan pastga tashlagan. Bartol'd ning yozishicha Buxorodagi mavjud kutubxonalar Amir Nasrullo vaqitdayoq talon taroq qilindi. Aminni o'z kutubxonasiga esa ruslarning kirishiga ruhsat yo'q edi.

XIX asrda Buxoro xonligi hududida juda ko'p shoir olim hatrotlar yashab ijod qilganlar. Muhammad Rajab Buxoriy, Qori Rahmatulla, Afgoriy Buxoriy, Adriy Samarqandiy, Xabibiy, Yakdili Maxmud Koriziy "Tavorixi Mulki Ajam"ni ko'chiruvchi Mulla Muhammad Yusuf, Odil Murod Miriy Shahrizabzay, Muhammad Ali Buxoriy, Muhammad Yoqub Buxoriy, Muhammad Mir Olim Buxoriy, Rahmonqulibek kotib, Murod Farhod, Muhammad Shukur tolib, Jaloliddin Buxoriy va Mulla Nasrullo kotib kabi juda ko'p taraqqiyparvar olim va xattotlar yashar edilar.

Shuni ta'kidlash kerakki, rus sharqshunos olimlari va o'z zamoni ilg'or kishilari O'rta Osiyo tarixchilari, faylasufi, O'zbek adabiyoti klassiklarini nodir asarlarining saqlash va to'plashda hissa qo'shgan. V.A.Ivanov 1915-16 yillarda Buxoroda fors-tojik adabiyotining juda katta kolleksiyasini to'playdi, hozirgi vaqtda Rossiya fanlar akademiyasining Sharqshunoslik oliygohida saqlanmoqda. U asosan XVIII - XIX asrlarda qayta ko'chirilgan O'rta Osiyodagi qo'llanmalardan iborat. Bu qo'llanmalar XIX asrlarida va hatto XX asr boshlarida O'rta Osiyoda tarqalgan adabiyotlardan iborat edi. Demak bu adabiyotlarni o'rganish O'rta Osiyoning XVIII-XIX asrlardagi aholisining ma'naviy xayoti haqida fikr yuritish uchun zarur bo'lgan hujjati aniq dalillar beradi.

Rus mustamlakachilik davrida tarix fanlar birmuncha e'tibordan qoldi. Buxoro xonligining asosan XIX asarning II yarmidan boshlab Rossiya bilan chegaradosh bo'lgan davri tarixi Mirza Salim-bekning asarlarida o'z aksini topgan. U Buxoro amirlari davrida yuqori mansablarni egallagan va shu bois Buxoro amirlari shaxsini ulug'lashga majbur bo'lgan. Muallif asosan xonlik siyosiy xayotining tashqi jihatlarini yoritib xalq xayotini kam tasvirlagan. Buxoro xonligi tarixi Mirzo Abdullazim Somiyning "Tarixi Salotin mang'it'ya" asarida ham bayon etiladi. Sobiq Buxoro mansabdori Somiyning asarida XIX asrning tarixiy voqealari 1866-1868 yilgi Rossiya - Buxoro urushi haqidagi keng ma'lumotlar, Samarqandga Rus qo'shinlar hujumi oldidan Oqtepa qishlog'ida o'tgan xarbiy kengashga oid ma'lumotlar bor. Boshqa tarixchilarga qaraganda, u bu davr voqealarini mufassal tasvirlagan.

Ahmad Donishning O'rta Osiyoni Rossiya tomonidan bosib olingan davri "Risolai tarixi", "Buxoroyi sharifning amir Doryordan to Amir Abdulhamidgacha bo'lgan amirlar xayotlari bayoni" kabi asarlari mavjud". Buxoroning mang'it amirlari qisqacha tarixi" asarida Ahmad Donish 1866-1868 yilga Rossiya - Buxoro munosabatlari, Jizzahning olinishi, Samarqand aholisi isyonlarini yoritib, amir Muzaffar va amaldorlarning kirdikorlarini fosh etadi. Ahmad Donish Buxoro amirligi mag'lubiyatini - amirlikning texnikaviy-iqtisodiy qo'loqligida deb ta'kidlaydi.

Chorizm mustamlakasi davri tarixshunosligida ko'plab mahalliy tarixchilarning asarlari muxim rol o'ynaydi. Muhammad Solih Toshkandiyning "Tarixi jaidi Toshkent", asarida ham muhim ma'lumotlar bor. Unda 1865 yilda Chor qo'shinlari tomonidan Toshkentning bosib olinishi yoziladi. Bu davrga oid mahalliy tarixchilarning asarlari asosan Chorizm bosqinini gorlaganlar. Ular bosqinidan keyingi yillarda xalqning ahvoli og'irlashganini yozadilar. Ular voqealarni eshitganlari asosda yoritganlar. Bu davr tarixiy manbalariga ma'buot uyushmalarining oynoma va ro'znomalarini kiritish mumkin:

Bularda ham ikki xillik mavjud.

1. Rus tilida Chorizm ma'muriyati tomonidan chop etilgan jurnal va gazetalarda asosan Chor Rossiyasi madh etiladi.

Ulariga qarshi ravishda Turkiston ma'rifatchilari-jadidlar o'z nashrlarida mustamlakachilikka, zulmga qarshi kurashga ozod va erkin bo'lishga xalqni chorlaganlar, lekin ularning ish yuritishlari juda qiyin bo'lgan, chunki Chor ma'muriyati ularni mutasil ta'qib qilgan. Natijada jadidlar muntaзам ravishda nashrlar chiqara olmaganlar, lekin shunday bo'lsa-da, jadidlar Turkistonda faol harakatlar olib borganlar.

Davr tarixshunosligida hozirgi kunda arxivlarda saqlanayotgan hujjatlar ham muhim rol o'ynaydi. Shuni aytish kerakki, bu hujjatlar bu davrni yoritishda eng ishonchli manbalar vazifalarini bajaradi. Shuning uchun bu davr tarixi o'rganilayotganda asosan arxiv manbalariga taylaniladi. Davr tarixshunosligida shu davrda yashab ijod etgan shoirlar ham muhim ma'lumotlar qoldirgan. Ular jumlasiga Abdulla Avloniy, Fitrat, Zavqiy, Furgat, Behbudiyalarni kiritish mumkin.

Ular voqealarni badiiy tarzda tasvirlab bergan, Axmad Zaki Vali-diyning asarlari ham davr tarixshunosligida muhim rol o'ynaydi. U Chorizm hukumati va undan keyingi Sho'rolar hukumati siyosatini

goralagan. U voqealarni bevosita ishtirokchisi edi. U siyosatga qarshi chiqqani uchun ta'qib ostiga olinadi va o'z mamlakatida chetga chiqib ketishga majbur bo'ladi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. XVI-XVII asrlariga oid qanday tarixiy asarlarni bilasiz?
2. XVIII-XIX asrlariga oid qanday tarixiy asarlarni bilasiz?
3. Abulg'ozil Bahodirxonning tarixshunoslikdagi xizmatlari haqida nimalarni bilasiz?
4. "Shajaraiy turk" asari haqida nimani bilasiz?
5. Ko'chmanchi xalqlar tarixi deganda nimani tushunasiz?
6. Binoiy va Muxammad Solixlar kim va laarning asarlari to'g'risida nima bilasiz?
7. Xofiz tanish Buxoriyning "Abdullanoma" asari to'g'risida nima bilasiz?
8. Maxmud ibn Valining tarixshunosligidagi xizmatlar to'g'risida gapiring?
9. Maxmud Baxodirxonning "Subxonqulixon" nomli kitobi to'g'risida ma'lumot bering?
10. Qo'qon xonligi tarixini o'rganishning qanday muammolari bor?
11. Muhammad Xakimxonning "Muntaxab ut-tavorix" asari to'g'risida nima bilasiz?
12. XVIII-XIX asrlar Toshkent tarixnavislik maktabi vakillari to'g'risida nima deya olasiz?
13. Sadriddin Ayniy tarixiy asarlari haqida nimalarni bilasiz?
14. Rossiya tarixshunosligida O'rta Osiyo xalqlari tarixiy masalalari qanday yoritiladi?
15. V.V.Bartol'd asarlarida Vatanimiz xalqlari tarixi yoritilishi xususida qanday fikrdasiz?
16. XIX asr rus tarixchilari asarlarida mustamlakachilik g'oyalarni namoyon bo'lishi to'g'risida nima deya olasiz?
17. Mustamlakachilik siyosatining tarixiy bilimlar rivojiga ta'siri qanday bo'ladi?
18. Hozirgi zamon tarixchisi XIX asr voqealariga qanday baho bera oladi?

MAVZU № 2. BUXORO XONLIGI TARIXI TARIXSHUNOSLIGI

REJA:

1. Shayboniylar sulolasi davrida Buxoro xonligi tarixi tarixshunosligi
2. Ashtarxoniyalar sulolasi davrida Buxoro xonligi tarixi bo'yicha tarixiy bilimlarning rivojlanishi
3. Mangitlar sulolasi davrida Buxoro amirligi tarixi tarixshunosligi va uning Angliya va AQSH tarixshunoslari talqinida ifodalaniishi
4. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligi tarixi tarixshunosligi

Tayanch so'z va iboralar: tarixiy-geografik asarlar, memuar asarlar, biografik asarlar, qo'lyozmalar, elchiliklar, esdaliklar, qiyosiy tahlil, "Tavorixi Guzida", "Shayboniyнома", "Tarixi Muqimxoniy", davlat lavozimlari, "Nomai Olamaroi Nodriy", ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ichki va tashqi ahvol, sxolastika, litografiya, toshbosma, diniy-mistik yondashuv, feodal zulm

1. Shayboniylar sulolasi davrida Buxoro xonligi tarixi tarixshunosligi

Mamlakat tarixshunosligi O'rta Osiyoning O'rta asr tarixini o'rganish bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirilgan. Lekin, shunga qaramay, "biz shu kunga hadar O'rta Osiyoning qadimiy hayotini manbalar asosida o'rganish bo'yicha maxsus tadqiqotlarga ega emasmiz, tarixshunoslik tadqiqotchiligi to'g'risida esa gapirmasa ham bo'ladi", - deb yozadi tarixshunos B.Axmedov o'zining 1985 yili Toshkentda nashr etilgan "XVI-XVIII asrlarda O'rta Osiyoning tarixiy-jo'g'rofiy adabiyoti" nomli asarida. O'rta Osiyo tarixining tarixshunoslik jihatidan to'la o'rganilmaganligiga sabab tarixiy manbalarning yo'qligi emas, balki, aksincha, ularning xilma-xilligidadir. Nima bo'lganda ham, O'rta Osiyo xalqlarining XVI asrdan XIX asr o'talarigacha bo'lgan hayoti tariximizning eng kam o'rganilgan davrlaridir. Inqilobgacha bo'lgan davrda bu masalaga juda kam e'tibor berilgan.

Rossiya sharqshunoslari asosiy e'tiborni Temurgacha va temuriylar davrini o'rganishga qaratishgan. Sovet davrida esa, keyingi 30 yilda bir qator qimmatli tadqiqotlar paydo bo'ldi. Biroq, XVI -XIX asrdagi O'rta Osiyo xalqlari tarixining muassas, ko'p sonli tarixiy manbalarga asoslangan tahlili juda kam. Ular jumlasiga B.A.Ahmedov, B.G'afurov, Ye.A.Davidovich, X.Z.Ziyoyev, R.B.Muqminova, A.M.Muxtorov, O.D.Chehovich va boshqalarning bir qator asarlarini kiritish mumkin. O'rta Osiyo xalqlari tarixini o'rganuvchilar uchun "O'zbekiston tarixiy manbalarda" ruknida chiqarilgan kitoblar yaxshi ko'makchi bo'la oladi. Ulardan birinchisi O'rta Osiyo qadimgi tarixiga doyr ma'lumotlar to'plangan kitob 1984 yilda nashr etilgan edi. 1988 yilda esa "O'zbekiston tarixiy manbalarda" nomli navbatdagi kitob bosmadan chiqdi. Undan O'rta Osiyo tarixi bilimdoni sharqshunos B.V.Lumin to'plagan, XVI-XIX asrlarning sayohatchilari ma'lumotlari o'rin olgan. XVI -XVIII asrlarda va hatto keyinroq ham yuz bergan ahvol oqibatida, deb yozadi XVI - XIX asrdagi O'rta Osiyo xalqlarining tarixiy manbalari juda ko'p va xilma-xil bo'lib, bu davr manbalarini o'rganishga o'z asarida XVI -XX asrlar orasida yozilgan ellikdan oshiqroq qimmatli tarixiy-jo'g'rofiy, falakiyotga oid, memuar va biografiik mazmunli, O'rta Osiyoning XVI -XVIII asrlar orasidagi hayoti xususida boy ma'lumotlar beruvchi Sharq qo'lyozmalarini tahlil etib chiqqan sharqshunos B.A.Ahmedov yordam berdi. B.A.Ahmedov asarida rus va chet el elchilari-Antoniy Jenkinson, I.D.Xoxlov, aka-uka Pazuxinlar, Floriya Benevin va Novopatrov mitropoliti Xrisanfiyning XVI-XIX asrlardagi O'rta Osiyo to'g'risidagi, uning o'sha davrdagi Rossiya bilan aloqalari haqidagi ma'lumotlari keltiriladi. Bu ma'lumotlar fors - turk, arab tillardagi manbalarning ma'lumotlari bilan taqqoslanib, ancha tarixiy dalillar aniqlashirildi. Eng muhimi, B.A.Ahmedov ilk manbalar bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar ishini yengillashitirishga katta hissa qo'shadi. U voqea va dalillarni aniqlashga intildi. Bu juda og'ir, mas'uliyatli, uning manbashunoslik mehnati qadrimini ikki baravar oshiradigan, O'rta Osiyo XVI-XIX asr tarixini o'rganishni osonlashtiradigan asardir. Bundan tashqari u tarixshunoslikning muhim sharti - qi-yoslash va bor ma'lumotlarni jiddiy, tubdan qayta tekshirish qoidasiga amal qilgan. Buning uchun B.Ahmedov o'z tahliliga muayyan bir davr bo'yicha bir necha asarlarni kiritgan. Bular "Tavorixi guzida" ("Nusratnoma"), "Fakrnama", "Shayboniy-noma", "Mehmonnoma Buxoro",

"Zubdat-ut-tavorix", "Badoe' ul-vaqoe" dir. Shu bilan bir vaqtda muallif bu asariga ilgari bosilgan manbalarga oid tarixshunoslik lavhalarini ham kiritgan. "Tavorixi guzida", - "Nusratnoma", "Mehmonnoma Buxoro", "Dastur-ul-muluk", "Tarixi Muqimxoniy", "Ubaydullanoma" va "Tarixi Abdulfayzxoniy" shular jumlasidandir. Bu yerda muallif bir voqea to'g'risidagi turli manbalar ma'lumotlarini solishtirmoqchi emas. Bu alohida izlanish, shug'ullanishni talab etadi. Buning ustiga muallif bu asarida O'rta Osiyoning ko'rilayotgan davriga oid barcha yozma yodgorliklarni gamrab olgan emas. Shuning uchun muallif mumkin qadar to'la, ishonchli va qimmatliroq, O'rta Osiyo xalqlari tarixining yorqin davrlarini tasvirovchi asarlarga murojaat etgan. "O'rta Osiyo hayotining boshqa davrlari to'g'risida ham shunga o'xshash tadqiqotlar o'kazish, - deb yozadi B.Ahmedov, - masalan, arablar hukmronligi (XIII-IX asrlar) davri yoki yangi va eng yangi, (XIX - XX asrning boshi) davrini o'rganish fanga katta hissa bo'lib, SSSR va chet ellarda saqlanayotgan qo'lyozmalarning, yozma yodgorliklarning tezroq ilmiy sohaga kiritilishiga yordam bergan bo'lardi".

Misol sifatida bu asarlarning keng o'quvchilar ommasiga har holda tanish bo'lgani - "Tavorixi guzida" ("Nusratnoma") ni qisqacha tahlil qilamiz.

XV asrning ikkinchi yarmida Dashi qipchoqda ko'chmanchi feodal boylar va oliy hokimiyat o'rgasida keskin kurash bordi. Abulxayrxonning (1428-1468 yy.) o'limidan so'ng ayniqsa, bu qonli o'zaro urush yanada kuchaydi. Hokimiyat tepasiga uning nabirasi - Abulxayr Shayboniy (1488-1510 yy.) kelganidan so'ng o'zbek feodallarining nizolari barham topdi. U ko'pchilik o'zbek urug'larini birlashtirib temuriylarga qarshi chiqdi. XV asr oxiri - XVI asr boshlarida ko'chmanchi O'zbeklarning O'rta Osiyoning madaniy mintaqalari tomon harakatlanishi avj oldi. Biz "Nusratnoma"da o'sha davr tarixiy sharoitning qanchalik murakkabligi, Movarounnahr xalqining noroziligi kuchayishining, Samarqand, Buxoro, O'sh, Axsi, Andijon, Qarshi, Qorako'l va O'rta Osiyoning boshqa ko'plab shahar va mintaqalaridagi qo'zg'olonlarning sabablarini tushunish uchun ko'plab qiziqarli ma'lumotlar topamiz. Muallif Qorako'l qo'zg'oloni to'g'risida ayniqsa muhim ma'lumotlarni keltiradi, ularni XVI asrning boshqa birorta manbalarida uchratmaymiz. O'zbek xalqi, etnogenezi, XVI-XVII asrlarda o'zbekistonning tarixiy va madaniy yodgorliklari haqida bilim sharafiga o'zining yutuqlarini qo'shgan PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

etnograf ham bu kitobdan juda qiziqari ma'lumotlar olishlari mumkin. Shunday qilib, barcha turk va mo'g'ullarning afsonaviy bobosi hisoblangan O'g'izxon sulolasi tarixi "Tavorixi guzida"ning birinchi qismini egalaydi. Ikkinchi qism esa Chingizxon va uning avlodlari tarixini, Shayboniyxonning tug'ilishidan, to Samarqand taxtiga o'tirguncha o'tgan davrni o'z ichiga oladi. Uning 909 (1503-1504 yy.) yilgacha butun Movarounnahr hududini egalagani tarixi kitobning uchinchi qismidan joy olgan.

Kirish qismidan ko'rinadiki, kitob 1502-1505 yillar orasida yozilgan. U eski o'zbek tilida bo'lgan, biroq, muallifi aytilmagan, bu ko'p tadqiqotchilarning bahsiga sabab bo'lgan. Masalan, P.L.Lerx Jaloliddin Runiyning o'g'li Sulton Valadni asar muallifi deydi. Bu ehtimoldan uzoq. R. Muqminova, A. Semyonov, V.P.Yuding taxminicha muallif Shayboniyxonning o'zi. Bu asarga tanqidiy matn tuzgan, so'zboshi yozgan, 1967 yili Toshkentda "Tavorixi guzida" asarini nashr ettirgan tadqiqotchi A.M.Akramovning fikricha esa, kitob muallifi Muhammad Solihdir. B.Ahmedov esa A.Akramovning bu fikrini ishonarli emas, deb hisoblaydi.

"Tavorixi guzida" – "Nusratnoma" asari dunyo miqyosida ikki nusxada topilgan. Birinchi qo'lyozma mamlakatimiz FA Sharqshunoslik ilmgohining Leningrad bo'limida (V-745: 147 l) va ikkinchi qo'lyozma Britaniya muzeyida (OR. 32226; 148 l.) saqlanmoqda. Qo'lyozmaning ikkala nusxasi ham qonigsiz ahvolda - mazmunda chalkashliklar, xatolar bor. A.Akramov o'z asarida bu kamchiliklarni tuzatishga urinsa-da, hanuz, ba'zi varaqalar o'rni chalkashgan, ba'zi voqealarning qaytarilishi uchraydi.

"Nusratnoma" hanuzgacha to'liq tarjima qilinmagan. S. K.Ibrohimov va V.P.Yudin bu asarning ba'zi parchalarini o'zbekchaga o'g'irishgan. "Tavorixi guzida"dan tadqiqotchilar B.V.Bartol'd, A.A.Semyonov, S.K.Ibrohimov, R.G.Muqminova, S.A.Azimjonova, K.E.Petrov, B.A.Ahmedov va A.M.Akramovlar o'z ilmiy izlanishlarida ancha keng foydalanishgan. Kelgusida bu asarni keng o'quvchilar ommasiga tushunarli tilda, izohlar bilan nashr etish muhim ishlardan biridir. Bu asar Shayboniyxon tarixiga bag'ishlangan. XVI asrning mashhur shoiri va tarixchisi Kamoliddin Binoiyning muallifi deyiladi. Bu qo'lyozmaning qimmatli nusxasi O'zbekiston jumhuriyati FA Sharqshunoslik ilmgohida saqlanmoqda. Sharqshunos A.Mirzaevning

aytishicha, Binoiy (uning to'liq ismi Ali ibn al-Muhammad al-Hiraviy) 857 (1453 y.) yilda me'mor Muhammadxon Sabza oilasida tug'ilgan. Binoiyning bolalik yillari haqida hech qanday ma'lumot yo'q. 1495 yilda Binoiy Samarqandga ko'chib ketadi. Uning zamondoshlari Navoiy, Bobur, Xondamir va boshqalar Binoiy iste'dodi xususida juda yaxshi fikr aytdilar. Balxlik olim (XVII asr) Muhammad Torixning yozishicha, Binoiy 1481 yilda otasi bilan birga Balxda to'rtinchi xalifa Ali ibn Tolibning qabri ustida gumbaz qurishda qatnashadi. Binoiy Samarqandda yashayotganida beixtiyor 1496-1500 yilgi tarixiy voqealar guvohi bo'ladi. Bobur va Shayboniyxon o'rtasidagi hokimiyat uchun kurash o'z davrining ilg'or tafakkur va bilim egalari uchun kurash bilan uyg'unlashib ketgan edi. Ular jumlasiga Mahdumi A'zam Kosoniy, Xoja Ahror vafotidan so'ng O'ra Osiyo musulmon dindorlarining bosh vakillaridan biriga aylangan uning o'g'li Yahyoxoni, Binoiy, Xondamir va boshqalarni kiritish mumkin. Samarqandga kelgach, Binoiy dashtlab Shayboniyxonga, so'ng Bobur Samarqandni boshqargan yuz kun davomida temuriylarga xizmat qiladi. 1498 yilning fevral-mart oylarida, Bobur Samarqandni tashlab chiqqanida Binoiy ham uning qo'shini bilan ketadi. Biroq Samarqandda hokimiyat uchun kurash davom etardi. Shu orada Binoiy yana Boburning ittifoqchisiga aylanadi.

1501 yilning o'rtalarida yuz bergan jang Binoiy va Mahdumi A'zam Dahbediyning taqdirini hal qildi. Ular to umrlarining oxirigacha o'z vatnlarida yashab qoladilar. Shundan so'ng Binoiyning yozishicha, u Shayboniyxon saroyi solnomachisiga aylanadi va xonning hukmdorligi va g'olibona yurishlari tarixini yozish to'g'risida maxsus topshiriq oladi. Binoiy bu vazifani a'lo uddaladi. Biroq, o'zaro feodal urushlar Shayboniyxonning ham, Binoiyning ham o'limiga sabab bo'ladi. U 1512 yilda, Bobur lashkari va eroniyning Samarqandga bostirib kirib, aholini bir boshdan qirganida halok bo'ladi. Tarixchi Mahmud ibn Vali (XVII asrning birinchi yarmi) yozishicha, Binoiy Qarshi shahridagi masjidi jome' mozorida dafn etilgan. Binoiy "Shayboniynomasi" tadqiqotchilari (E.G.Braun, K.G.Zaleman, A.N.Samoylovich, M.A.Saif'e, A.A.Semyonov, A.N.Boldirev, R.G.Muqminova, A.M.Mirzaev, S.K.Ibrohimov, B.A.Ahmedov va boshqalar) tomonidan keng foydalanilmoqda. Binoiyning yozishicha, hatto 1494-1500 yillarda ham Ko'hak etagida, Obrahmat arig'i bo'yida Ulug'bek rasadxonasi buzilmagan holda qud ko'tarib turgan. Bu ma'lumot Boburning Ko'hak tepaligi joyida

Mirzo Ulug'bekning yulduzlar jadvalini tuzish uchun zarur asboblarni joylashtirgan rasadxonani ko'rgan haqidagi gaplarga mos keladi. Demak, Ulug'bek rasadxonasi asboblari XVI asrda ham saqlangan. Shu bois rasadxonaning Ulug'bek o'limidan so'ng 1449 yilning 25 oktyabrida talon-toroj qilinish, buzib tashlangani haqidagi fikr tarixiy manbalarga to'g'ri kelmaydi.

Shu yerda boshqa "Shayboniyнома" muallifi Muhammad Solih haqida ham to'xtalib o'tish kerak. Tarixiy manbalarga qaraganda Muhammad Solih oldin Amir Temur, keyin Shohruh Mirzoning eng kuchli amirlaridan bo'lgan Mirzo Ulug'bekning ustozlari Shoh Malikning nabirasi edi. Boshqa chig'atoy beklari kabi uzor yillar Mirzo Ulug'bek xizmatida bo'lgan Muhammad Solihning otasi Hyp Saidbek ham padarkush Abdullatifga, keyin temuriy Sulton Abu Saidga 1451 (1468-69 yy.) bo'ysunishdan bosh tortib, Hyp tog'lariga chiqib ketdi. U Samarqand va Buxoro agroffariga muntazam hujum qilib turdi. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha katta siyosiy mavqega ega Xoja Ahror, bir necha bor Hyp Saidbekni, keyin uning ittifoqchisi, Ulug'bekning nabirasi Muhammad Jo'qini qurolni tashlab, kelishuvga undagan, qurolni topshirgach, 1462 yil 5 oktyabrda Muhammad Jo'qini zindonga tashlangan, Hyp Saidbek esa ilgari otasi hukmdor bo'lgan Xorazmga hukmdor etib tayinlangan, lekin bu ko'pgina cho'zilmadi. To'rt yildan so'ng, 1466-67 yillarda Sulton Husayn Xorazmga bosirib kirdi. Hyp Saidbek esa, Hirotga chaqirib olinib, "qo'rqoqlik qilgani uchun" qatl etildi.

Binoiy 1494-1495 yillarda Samarqandga kelgan, "Boburnoma" dan bilimlari, Binoiy va Muhammad Solih Xoja Ahrorning o'g'li Xoja Yodgor qo'lida xizmat qilishgan. Bundan ko'rinib turibdiki, Binoiy va Muhammad Solih Hirotni bir yilda, ya'ni 1496 yilgacha tark etishgan. Birok, ularning Muhammad Yahyoga xizmati ham qisqa bo'ldi. Chunki Xoja Ahror o'limidan so'ng Xoja Yahyo uning barcha huquq va hisobsiz bo'yigining yakka xo'jayini bo'lib oldi. Muhammad Yahyo o'n to'qqiz yoshi Bobur Sultonning hamfikri edi va uning Movarounnahr hukmdori bo'lishini istardi. Biroq, 1501 yilning aprelda Samarqand yaqinida bo'lgan jang Shayboniyxon g'alabasi bilan tugadi va Bobur Samarqandni butunlay tark etishga majbur bo'ldi. Shayboniyxon lashkari ikkinchi bor, bu gal hech qanday to'siqsiz Samarqandni egalladi. Shayboniyxon Samarqandni birinchi bor egallaganidayoq

shahar himoyachisi tashkilotchilarini, jumladan Muhammad Yahyoni ham asir olgan edi. O'zbek amirlari uni qatl etishni talab qildilar, biroq Shayboniyxon marhum Xoja Ahror (1494 yili o'lgan) obro'sini e'tiborga olib Muhammad Yahyoga Makkaga hajga borib kelishni taklif etadi. Shayboniy amirlaridan bir guruhni til birlashtirib go'yo xondan beruxsat Xojani yo'lida o'ldiradilar. Haqiqatda esa Shayboniyxon Xoja Ahror avlodining behisob boylıklariga ega bo'lishga qiziqqan. Bunga Xojaning yer-suvlari va boylıklarini amirlarning bo'lib olishiga oid hujjatlar guvohlik beradi. Bu boylıklarining katta qismi Shayboniyxonning mulkiga aylangan.

Muhammad Solih 1501 yildan to umrining oxirigacha Shayboniyxlarga xizmat qildi va 1534 yilda Buxoroda vafot etdi. Muhammad Solihning she'riy sohnomasi ehamasi 1505 yillarda yozilgan bo'lib, Kamoliddin Binoiy asariga mos keladi.

B.A. Ahmedovning yozishicha, Binoiyning "Shayboniyнома" sig'a nisbatan Muhammad Solih asaridagi yangi o'rinlar bo'lib, quyidagicha:

1. XX-XXIII boblar Qorako'l, Qarshi, G'uzordagi Shayboniyxonga qarshi qo'zg'olonlarga bag'ishlangan.
 2. Shayboniyxlarning Shohruhiva, O'ratepa, Farg'ona, Buxoro, Termiz va boshqa joylarga yurishlari bor.
 3. Shayboniyxlarning Xorazmga qarshi 1503-1505 yillardagi yurishlari bor.
 4. Yana bu asardan ko'chmanchi o'zbek feodallari, ular lashkarining O'rta Osiyoda qilgan behoshliklari va Shayboniyxlar bosib olgan hududlardagi aholining og'ir ahvoli haqida muhim ma'lumotlar o'rin olgan.
- Muhammad Solihning "Shayboniyнома" asari kam, uning ikki nusxasi Vena kutubxonasi hamda LDD ilmiy kutubxonasining Sharq bo'limida va shu qo'lyozmalarga asoslangan ikki nashr (G. Vambertning 1885 yildagi nashri, P.M. Melioranskiyning 1908 yildagi nashri) saqlanmoqda. Bu asar shoir va filolog Nasrullo Davron tomonidan 1961 yilda o'zbek tilida nashr etilgan.

2. Ashtarxoniyalar sulolasi davrida Buxoro xonligi tarixi tarixshunosligi

Ashtarxoniyalar sulolasi davridagi Buxoro xonligi tarixi "Tarixi Muqimxoniy" va "Ubaydullanoma" asarlarida bayon qilinadi. Biri-chisining muallifi Muhammad Yusuf Xo'jabek o'g'lidir. Muallif magasidiga ko'ra "Tazkirai Muqimxoniy" ikki qismdan iborat bo'lishi zarur edi. Asarning birinchi qismida Ashtarxoniyalardan Muhammad Muqimxonning Balx taxtiga o'tirishi 1697 yil 15 noyabrdan boshlab, 1704 yil bilan tugagan. Muallif so'ziga ko'ra, u asarda 1704 - 1705 yillardan keyin Balx va Buxoroda sodir bo'lgan voqealarni ham yoritishga ahd qilgan, biroq bu orzusini ro'yobga chiqarish muallifga nasib etmagan. "Tuhfat ul-Xoniy" muallifining Buxorodagi birinchi mang'it hukmdorlarining qo'shni davlatlar bilan o'zaro munosabatlari to'g'risidagi ma'lumotlari ham juda qimmatlidir. O'zaro ichki urushlarga Xo'jand va Toshkent hukmdorlari, Qo'qon xonligi, Qashg'ar va Afg'oniston ham tortilgan edi. Hukmdorlarning taxtiga o'tirish marosimlari va yuqori davlat mansablariga tayinlash azaldan ma'lum bo'lsada, "Tuhfat ul-Xoniy" dagi Muhammad Rahimxonning taxtga o'tirishi marosimi oldingilaridan o'zining mufassalligi bilan ajralib turadi. Xususan unda bunday yoziladi: farroshlar toj kiydiriladigan xonaga gilam va poyndonozlar to'shadilar va taxtni o'rnatdilar. Munajjimlar toj kiyish uchun maqbul vaqtni belgylashar, keyin amir va boshqa amaldorlar, obro'li din vakillari (Mahdumi A'zam Kosoniy, Sayyid ota, Xo'ja Muhammad Islom Juyboriy va Xoja Ahror avlodi vakillari) taklif etilardi. Xonaga ko'zlarini bog'liq Muhammad Rahimxonni olib kirib, oq kigiz ustiga o'tkazisildi. Kigizning to'rt burchidan obro'li to'rt urug': mang'it, o'tarchi, bahrin va saroy urug'i vakillari, kigiz chetlaridan esa yuqorida aytilgan to'rtovlon ko'zga ko'ringan din arboblari va obro'li to'qsabo, sadr, rais va sarkardalardan bir necha kishi ushlab turishardi. Shundan so'ng, yangi hokimni taxtga o'tkazish va ziyofat, xonga sovg'a taqdim etish boshlandi. Xon esa marosimda gathashayotgan kishilar yelkasiga qimmatbaho to'n yopardi. Muhammad Rahimxonning nomiga xutba o'qitilib, katta qishloq va asosiy shaharlarda uning nomi bilan tangga zarb etildi. Ushbu manbaga qaraganda, davlat mansablariga eng avvalo, mang'it, xitoy - qipchoq, bahrin, saroy, kenagas, jaloir,

o'tarchi urug'larining vakillari tayinlardi. Muhammad Rahimxon davrida Davlatbiy mang'it (xonning tog'asi) Buxoroning parvonachisi; Xo'jamiyorbey (xitoy qipchoq) xonning otaligi va bosh amiri (amir al umuro); g'aybutlla biy bahrin - Miyonqoldagi yettita urug'ning vakili - devon begidir, Donyorbey mang'it - (xonning katta tog'asi) mirzasaid (xon maslahatchisi), Jahongirbiy - xon jibachisi (moliya va xarizma ishini boshqaruvchi), uning o'g'li - Ulug' o'roqchi (hoshining bosh yig'uvchisi); Barotbiy mang'it - (xonning akasi) Samarqand va viloyat hukmdori, Imomquli mang'it - Yakkabog' hukmdori va parvonachi; Nizomiddin Ma'sud - bosh hushbeqi; Xudoyor kenagas - Buxoro dohdosi (shahar boshlig'i) etib tayinlandilar va hokazo. Diniy mansablar quyidagicha taqsimlandi: Mahdumi A'zam Kosoniyning avlodidan bo'lgan Isxoqxo'ja o'rni shohnishin (musulmon dindorlari boshlig'i); Muhammad Islom avlodidan Nasrullo xoja - Shayhulislom; Muhammad Xoja Sayyid Attoy - naqib; Nizomiddin Husayniy - Buxoro va viloyatning qozi kaloni; Xoja Ahromning avlodi Shahobiddin Xoja Samarqand va viloyatning shayhulislomi etib tayinlandi va hokazo. "Tuhfat ul-Xoniy" boy etnografik materialga ega. Asarda nafaqat urug'larining nomi, balki ular yashagan joy va aholi soni ham (d 107 a, 120 b.) keltirilgan. Masalan, o'sha davrda Miyonqol vohasida bahrin, yetti urug' va jaloirilar yashagan; Shahrisabz bekligida kenagaslar; Qarshi va uning atrofidagi tumanlarda mang'itlar; G'uzorda - saroylar, Nurotada - burgutdar, Qubadivonda - do'monlar, Hisor, O'ratepa va Urgutda - tuz va o'tarchilar; Jizzaxda - qirqlar, Boysunda - qo'ng'irotlar yashagan. Bu ma'lumotlar O'rtasiyoning XVIII asr etnik tarkibini o'rganishga katta yordam beradi.

"Tuhfat ul-Xoniy" jahonda ko'p (mamlakatimizda 23 ta, Angliyada 1 ta, Saudiya Arabistonida 1 ta) nusxada bo'lishiga qaramay, juda kam o'rganilgandir. Muhammad Rahimxonning Seraxs yaqinida 1747 yilda qizilboshlar bilan to'qnashuvi aks etgan ruschaga o'girtilgan parchani hisobga olmaganda, asarning na bayoniy, na tarjima nashri yo'q.

"Tuhfat ul-Xoniy" (Xon sovg'asi) 1722-1782 yillardagi Buxoro xonligi tarixiga bag'ishlangan asar bo'lib, XVIII asr O'rtasiy o'ralxchiligidagi "Tarixi Rahimxoniy" degan nom bilan ham ma'lum. Sharqshunos B.Ahmedovning fikricha, asar muallifi Oxund mulla Muhammad Vaf'o ibn Muhammad Zokir Karminaviy (1685-1769 yy.) va Nasaf (Qarshi)lik domullo Olimbek Niyozqulibek eshondir.

Buxoro xonligining 1722-1768 yillar orasidagi tarixi qariyb 50 yillik voqealarni Muhammad Vafo, qolgan davr 1768-1782 yillar voqealari va mang'itlardan chiqqan ikkinchi hukmdor Muhammad Doniyol hukmronligi yillaridagi (1759-1785 yy.) voqealar Niyozquzbek tomonidan yaratilgan "Tuhfat ul-Xoniy" asari "Tarixi Abulfayzxoniy" tarixiy asarining tabiiy davomidir. Bu ikki asar mualliflari haqida tarix fani hozircha hech qanday ma'lumotlarga ega emas. Faqat qozi Vafo haqida ba'zi ma'lumotlar bor. "Ubaydullanoma"ning muallifi Mir Muhammad Amin Buxoriyning yozishicha, 1196 yillarda qori Vafo Ubaydullaxonning kitobdori bo'lgan. Aftidan u bu vazifada Abulfayzxon davrida ham va hatto dastlabki mang'it hukmdorlari davrida ham ishlagan.

"Tuhfat ul-Xoniy" tarixchilik nuqtai nazaridan shunisi bilan qimmatliki, unda o'quvchi O'rta Osiyo xalqlarining xo'jalik, ijtimoiy, siyosiy tarixiga oid boy dalillarni topadi. Jumladan, unda ko'chmanchi turk-mo'g'ul urug'larining yetti yil (1722-1729 yy.) davomida Zarafshon vohasining o'troq hududlariga bosqini natijasida farovon joylar huvillab qolgani yoritilgan. "Tarixi Muqimxoniy" asarining birinchi qismi kirish va uch bobdan iborat. Kirish qismida muallif mavzuning qisqacha mazmunini keltirgan. Birinchi bobda O'rta Osiyoning XVI asr siyosiy tarixi bayon qilingan. Ikkinchi va uchinchi boblar tarixiy voqealarning asosiy mazmunini qamrab olgan, ularda Balx va Buxoroning XVIII asrgacha bo'lgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy va madaniy tarixi mufassal va asosli bayon etilgan. Uchinchi bobda 1702-1704 yillardagi siyosiy voqealar, Balx va Buxoro xonligining qo'shni va chegaradosh mamlakatlar bilan o'zaro munosabatlari, ularning Terniz, Hisor va Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi hududlarda ta'siri kuchayishi o'z aksini topgan. Bu asar XIX asr boshlaridayoq Yevropaga ma'lum edi. Undan olingan parchalar Senkovskiyning asarida 1824 yili e'lon qilingan.

Ko'pchilik tadqiqotchilar "Muqimxon tarixi"ni XVI asr oxiri - XVIII asr boshidagi O'rta Osiyo tarixchiligining muhim manbalari qatoriga kiritadilar. Shuning uchun hozirda asarning mamlakatimiz, Angliya, Frantsiya qo'lyozma xazinalarida (ular 60 dan ortiq) saqlanayotgan nusxalari XIX asrda ko'chirilgan. 1860-1861 yillarda ular o'zbek tiliga, I.I.Senkovskiy tomonidan qisman frantsuz tiliga, A.A.Semyonov, N.G.Mallitskiyalar tomonidan rus tiliga tarjima qilingan.

"Tarixi Muqimxoniy" Karl Ritler, German Yamberi kabi yevropalik tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lgan. V.V.Bartol'dning aytishicha, u "uzoq vaqtlar Yevropaliklar uchun Buxoro xonligi tarixi bo'yicha yagona manba bo'lib xizmat qilgan". Bu asar rus tiliga to'la tarjima qilingan va A.A.Semenovning so'z boshi va izohlari bilan nashr etilgan.

Muhammad Kozimning "Nomai Olamaroi Nodiriy" asari XVIII asr fors tarixshunosligining noyob yodgorigidir. Asar muallif diqqat markazida Afshariyalar sulolasi asoschisi, Eron shohi Nodirning (1736-1747 yy.) Movarounnahr hududiga bostirib kirishi, bu bosqinchiing Buxoro xonligiga Ashtarxoniyalar hokimiyatining butunlay qulashiga sababchi bo'lishi bilan bog'liq voqealar yotadi.

Muhammad Kozim taxminan 1720-1721 yillarda tug'ilgan bo'lib, uning otasi Marvlik, afshar urug'ining Xurosondagi tarmog'iga mansub edi. Nodirshoh butun Eronning hukmdori bo'lishdan ancha oldin u bilan aloqada edi. 1728-1729 yillarda muallifning otasi Nodirshohga xizmat qilgan, u 1732-33 yillarda shoh buyrug'iga binoan Qalna shahri qabristonini, mashhur Bandi Sulton to'g'oni tiklash va boshqa qurilish ishlari bilan mashg'ul bo'lgan. Yaxshi ishlagani uchun Nodir tomonidan 50 tuman pul bilan taqdirlangan. Muhammad Kozim 1730 yilning iyul - avgust oylarida Mashhadga yashab, madrasada Suldamir Shamsiddin Ali Mazondorony (t. I, vv. 115 b) qo'lida o'qigan. Biroq bo'lajak tarixchi yaxshi ma'lumot, bilim olmagan. 1736 yili u Ozarbayjon hukmdori Nodirshohning akasi Ibrohimshoh xizmatiga kiradi. Muallif 1740 yilgacha bo'lgan hayoti haqida hech narsa yozilmagan. 1740 yilning 10 iyunida Nodirshoh Hiroftga keladi va O'rta Osiyoga yurishga hozirlana boshlaydi. Muhammad Kozim bu yurishda ko'chma devonxona kichik amaldori sifatida (t. II, V. 279 a) qatnashgan. 1744-1747 yillarda esa Nodirshoh shaxsiy devonxonasi xizmatchisi bo'lib, 1747 yildan boshlab Marvda qur'ol-aslaha omborlari vaziri bo'lib xizmat qiladi. (T. II, V. 156-156 a, 279 a, 287 a; t. III, v. 83 a), bular uning so'nggi mansablari edi, 1166 yilda vafot etgan. "Nomai Olamaroi Nodiriy" muallif rejasiga ko'ra, uch jildidan iborat: dafnar, jild va mumallad.

Muhammad Kozim asarining birinchi jildini yozishi (337 varaq) 1749-50 yillarda boshlab, 1752-53 yillarda tugatgan. Qo'lyozmaning ikkinchi jildi ko'chirmasida vaqti ko'rsatilmagan. Uchinchi jild

qo'lyozmasi oxiri yo'qolgan. Biroq mutaxassislarning fikricha, ikkinchi va uchinchi jildlar 1752-53 yillardagicha yozib tugatilgan. Birinchi jildda 1689-1736 yillarda Eronda yuz bergan asosiy voqealar galamga olinadi. Bu Nodirshohning tug'ilganidan tortib, Eron shohi etib saylanganigacha bo'lgan davrni gamrab olgan. Ikkinchi jildda (327 varaq) Nodirning toj kiyishidan, 1736 yilning 8 martidan, to uning 1743 yili Shirvonda Soxta Sam Mirzo ko'zg'olonini bostirishgacha bo'lgan davrda Eron, Afg'oniston, O'rta Osiyo, Shimoliy Hindiston va boshqa mamlakatlarda yuz bergan voqealar tasvirlangan. Uchinchi jildda (251 varaq) 1743-1747 yillar orasida Eron, O'rta Osiyo, Turkiya va Kavkaz ortida yuz bergan voqealar bayon qilingan. Umuman, XVIII asrning birinchi yarmidagi O'rta Osiyo to'g'risidagi ma'lumotlar asosan II-III tomlarda jamlangan.

Asarda tarixiy voqealarning yoritilishi bilan bir qatorda Eron, O'rta Osiyo va Afg'onistonning og'ir iqtisodiy ahvoli, ayniqsa Nodirning bosqinchi lashkarlari zabt etgan mamlakatlardagi aholining og'ir ahvoli, xalq harakatlarga doir ko'plab qiziqari ma'lumotlar o'rin olgan. Shu jihatdan Muhammad Kozinning bu asari XVIII asr fors tarixshunosligi yodgorliklari orasida munosib ahamiyatga ega.

"Nomai Olamaro'i Nodiriy" haqida ko'plab tadqiqotlar nashr etilgan. Uning mamlakatimiz FA Sharqshunoslik ilmg'oxi Leningrad bo'limida saqlanayotgan qo'lyozmasi 1919 yilda fanga ma'lum bo'ldi. Akademik V.V.Bartol'd ikkinchi va uchinchi jild qo'lyozmasi mazmunini yoritilgan maqolasini e'lon qildi. Bu qo'lyozmalar mamlakatimiz FA ning Leningradidagi Osiyo muzeyiga berilgan edi. Birinchi jildning qo'lyozmasi, keyinroq, 1939 yildagina Moskvadan topildi. U to'g'ridagi matbuot nashrlari ma'lumotlari 1945 yildagina paydo bo'ldi va qo'lyozma Leningradga yuborildi. Bu asarga asosan mamlakatimiz sharqshunoslari ko'p murojaat qilishgan. Biroq uning nashr etilmagani tadqiqotchilar ishini qiyinlashtirardi. Shu bois mamlakat FA Sharqshunoslik ilmg'oxi bu XVIII asr fors tarixchiligi asarini faksimalda nashr etdi. 1960 yilgi Moskva nashri sharqshunos N.D.Mikluxo-Maklayning mufassal so'z boshisi va I-jild matnini o'z ichiga olgan. Bu jild 82 bobdan iborat. Asarning qolgan ikki jildi 1965 va 1966 yillarda bosmadan chiqdi.

O'rta Osiyo xalqlarining XVIII asrning ikkinchi yarmi - XIX asr birinchi yarmidagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli juda murakkab edi. Bu davrda Movarounnahr hududida O'rta Osiyodagi feodal

tanqoqligini bartaraf etolmagan Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari vujudga keldi. Hali Movarounnahrning ulkan ko'chmanchi turkman va qozoq urug'lari yashaydigan hududlari mustaqil uluslar sifatida yashamoqda edi. Buning ustiga Shahrisabz, Kitob, Orolbo'yi, Jizzax, O'rtepa, Toshkent, Qorategin, Darvoz Vahon, Sho'g'iyon kabi uluslar mustaqil feodal hukmronligi yerlari sifatida mavjud edi.

Bu uchalasidan Buxoro xonligi kuchi va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangani edi. Buxoro xonligining iqtisodiy markazi Samarqand va xonlik poytaxti - Buxoro bo'lgan Zarafshon vodiysi edi.

Oxiri yo'q o'zaro feodal urushlar delqonchilikning yomonlashuviga va Movarounnahrda ko'plab hosildor yerlarning qarovsiz qolishiga olib keldi. Ayniqsa ko'chmanchi qozoqlarning bosqinlari ko'p zarar keltirdi. XVIII asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo xonliklaridagi feodal ekspluatatsiyasi o'ta shafqatsiz edi. Masalan, Samarqand hukmdori Farqodbiy (1711 -1713 yy.) shulardan biri edi. 1722 yili Kenagas Ibrohimiy Samarqandni bosib oldi va o'zraqiblarini yo'q qildi. Ashlarxoniyalar (Abulfayzxon) va mang'itlar (Muhammad Hakimbiy) bilan hokimiyat uchun sulolalar kurashida kenagaslar Rajab Sultonni xon etib ko'tardilar. Rajabxon 1723 yili Buxoroga qarshi talonchilik yuritishi qildi. Uning taklif bilan Samarqandga yetib kelgan ko'chmanchi urug'lar bog, tomorqa va ekinlarni toptab, mehnatkashlarni ayovsiz (ahd)larki, bu 1725 yilda Rajabxonning o'ldirilishiga sabab bo'ldi. Arxiv hujjatlari guvohlik berishicha, Rajabxon ikki marta urush ochib, ikki marta muqaddas Buxoro lashkaridan mag'lub bo'ldi va orqaga qaytdi. Bu orada qozoqlar qalmlar bilan dushman bo'lib qoldi, qalmlar lashkari qozoqlarga hujum qildi. Qozoq urug'lari qarshilik ko'rsatolmay, chekinib Movarounnahrda kelishdi. Ikki mag'lubiyatdan keyin xam tinchlmagan Rajabxon qozoq lashkarlarni yordamga chaqirib Buxoroni mag'lub etdi. Buning evaziga qozoqlar bir necha yil mobaynida Buxoro va Samarqand ekin maydonlarini talab, mollariga yedirib yubordilar. Uning oqibatida Samarqand va Buxoroda ulkan qiyinchiliklar yuzvaga keldi. Samarqandda ochlik va qimmatlilik boshlandi. Bu haqda akademik Bartol'd bunday yozadi: "Temurning sobiq poytaxti (Samarqand) Nodirshoh yurish qilgan 1740 yillarda butunlay bo'shab qolgan edi. Samarqandda mingtacha oila yashayotgan qal'a-qo'rg'omni hushovga olmaganda, aholi qolmagandi. 1772 yili Muhammad Rahimxon (1756 yili xon unvonini olgan, mang'itlar sulolasi asoschisi. Bu sulola

1920 yilgacha Buxoroda hukmronlik qilgan) shaharni tiklash choralarini ko'rdi". Mang'itlar sulolasi hukmronligi kuchayishi, markaziy feodal hokimiyatning birlashuvi jarayoni aholining iqtisodiy va siyosiy hayoti tiklanishi va rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

XVIII asr oxiridayoq shahar, qishloqning xo'jalik aloqalari kuchayani sezilib turardi, feodal yer egaligi kuchaydi. Turk va Eron tilli dehqon aholi yerga ishlov berishar, sug'orish shoxobchalarini yaxshi saqlab, foydalanishar, hunarmand-chilikni rivojlantirishardi. Shuningdek XVIII asr oxirida ijtimoiy mehnat taqsimoti, ko'chmanchi urug'larining o'troqlashuvi kuchaydi. Bu jarayon ayniqsa, Zarafshon vodiysida, XIX asrda kuchaydi. Abdulkarimning (XIX asr boshi) ko'rsatishicha, Miyonqol va Samarqandda ko'chmanchi va o'troq aholi teng bo'lgan. Boshqa asar muallifi esa Buxoro xonligidagi 2,5 million aholidan 1 millioni ko'chmanchi hayot kechirishini yozadi. Abu Tohir Xojaning yozishicha, 1748 yildan boshlab, Buxoro hukumati "bu ahvoli ni tartibga keltirish choralarini ko'ra boshladi".

XVII asr - XIX asrning birinchi yarmida Xoja Ahror, Mahdumi A'zam va Xoja Islom kabi musulmon dindorlarining ajralib turgan vakillari chiqmagan bo'lsada, mintaqaning iqtisodiy va siyosiy inqirozi davrida shayx, xoja, sayd va boshqa din vakillari aholi ongini qo'lida tutishga harakat qildilar. Bu jarayon XVIII asrda o'ziga xos Amir Ma'sum - Shohmurodga o'xshash xon libosidagi darveshlarni paydo qildi.

Shunday qilib, O'rta Osiyoning XVI asr - XIX asrning birinchi yarmidagi tarixini yoritgan tarixiy asarlarining barchasida o'xshash kamchilik bor. Mualliflar shohlar va ularning atroffaridagi amaldorlarga xushomad qilib, voqealarni bejab yozadilar, ko'z oldilarida yuz bergan voqealar mohiyatiga chuqur kirib bora olmaydilar. Oqibatda xalq noroziligini, ularning ko'tarilishlari sabablarini, siyosiy hayotning asl qiyofasini to'g'ri yoritish olmaydilar. Ular ham feodalizm tarixchilariga xos bo'lgan o'ta an'anaviy madhiyabozlikdan qutula olmaganlar. Ammo bunday nuqsanlar Sovet davri tarixchiligida ham uchraydi. Shunga qaramay, yuqoridagi asarlar o'sha davrlar tarixiy voqealarini o'rganishda qimmatli ilmiy manbalar hisoblanadi.

3. Mang'itlar sulolasi davrida Buxoro amirligi tarixi Angliya va AQSH tarixshunoslari nazariida

Mamlakatimiz o'tmish tarixini yoritishda milliy tarixshunoslik manbalari bilan birgalikda jahon tarixshunoslik fanining alohida o'rni bor. Chunki chet el tarixchi olimlari, sayyohlari, turli sohaga oid kasb egalari, elchilar Markaziy Osiyo tarixini o'rganishga, o'zlarini guvoh bo'lgan voqea-hodisalarni qo'l yozma yoki asar holda bayon qilishga harakat qilganlar. Markaziy Osiyo xalqlari bosh o'tgan tarixiy taraqqiyoti, bebaho ma'naviy me'rosi, tabiiy boyliklari, madaniyat sohasidagi takrorlanmas xazinasi bunga sabab bo'lgan. Ayniqsa Angliya va AQSH tarixshunoslari vatanimiz tarixini o'rganishga alohida e'tibor berganlar hamda qator asarlar yozganlar. Tarixchi olimlar o'z asarlarida Markaziy Osiyo tarixini o'z nuqtai nazarini hamda fikrlar bilan asoslab berganlar. Ayniqsa Angliya hukumatining Osiyoga nisbatan olib borgan siyosati natijasida ingliz tarixchilari Buxoro amirligi tarixiga taalluqli voqea-hodisalarni muntazam o'rganganlar. Ingliz tadqiqotchisi Meri Xoldevort Markaziy Osiyo tarixini o'rganib "XIX asrda iktita asosiy sabablarga ko'ra Buxoro, Qo'qon va Xorazm tarixini o'rganish zarur", deb yozadi.

Birinchi sabab XIX asr oxirlarida yoki undan oldinroq g'arbiy imperiyaning bir qismiga aylangan xalqlar, hududlar tarixini o'rganishdir, shahar tarixi bilan birgalikda, ichki urf-odatlar hamda Markaziy Osiyo konfliktlarining Osiyo va Afrika mamlakatlari bilan taqqoslab, tashqi aloqalarni o'rganish.

Ikkinchi sabab ingliz kitobxonlari uchun Markaziy Osiyo xalqlari haqida, uning o'tmish tarixi xususida qiziqarli ma'lumotlar taqdim etish. Meri Xoldsvorthing "Turkestan in the nineteenth century. A brief history of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva Oxford, 1959. Introduction" asrida Buxoro amirligining tashqi iqtisodiy ahvoli, Buxoro-Afg'oniston, Buxoro-Eron o'rtasidagi elchilik aloqalari, tashqi savdo munosabatlarga doir tarixiy voqealar aks etgan. AQSH tarixshunolaridan Joshua Xarlan, Uilyam Kerits asarlarida Buxoro amirligining siyosiy-ma'muriy boshqarish borasidagi siyosati, Rossiya va Angliyani Buxoro amirligi bilan olib borgan munosabatlari, tashqi aloqalardagi ziddiyatlar keng ma'noda tahlil etilgan. Buxoro amirligiga tashrif buyurgan, mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotni

o'rganishga alohida e'tibor bergan ingliz tarixshunoslari Aleksandr Bersning "Travels into Borhara being an account of a jourey from India to Cabool, Tartary and Persia in 1831-33. -London, 1834", Vol'f Jozefning "Narrative of a Mission to Nokhara in the Years 1843-1845 to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly. 2 vols. - London, 1846, - Edinburgh, 1852." asarlarida amirlikning siyosiy xo'jalik hayotidagi tarixini, Buxoroning tashqi siyosati, Markaziy Osiyo masalasida, Angliya va Rossiya o'rtasidagi raqobatchilik, dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiqqa doir tarixiy ma'lumotlar bayon etilgan.

Ingliz tarixshunosligida muhim tarixiy asarlari bilan katta salohiyatga ega bo'lgan J.F.Rayt, G.Norman, S.Grexem, V.Joxelson kabi mualliflarning asarlarida Buxoro amirligiga doir tarixiy ma'lumotlar, etnografiyasi, antropologiyasi, arxeologiya, geografiyasiga oid ma'lumotlar, Buxoro amirligidagi xalqlarning hayoti, turmush tarzi, an'analari, diniy masalalari haqida ma'lumotlar taqdim etilgan. O'rta Osiyo geologiyasini o'rganishga harakat qilgan geolog Jorj Frederik Rayning "Rossiya Osiyosi" kitobida Markaziy-Osiyoning moddiy madaniyatiga doir tarixiy ma'lumotlar, Movarounnahrning tabiati, milliy urf-odatlar, tabiiy boyliklari, mahalliy turkiy xalqlar turmushi va urfodatlari, Buxoro-Rossiya, Buxoro-Afg'oniston, Eron, Hindiston munosabatlari haqida ma'lumotlarni qayd etilgan. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, Buxoro amirligi bilan iqtisodiy-siyosiy va madaniy aloqalarni o'rnatishga harakat qilgan davlatlar o'zlarining manfaatlarini ko'zlab, yangi mustamlakalarni qo'lga kiritish uchun harbiy joususlik ishlarini amalga oshirish maqsadida ko'plab xodimlarni savdogor, darvesh, elchi sifatida jo'natar edi. Bu sayyohlar albatta o'qimishli, siyosiy jihatdan tayyorlangan xaritalar, rasmlar chizishni puxta biladigan, til va tarjimoni mukammal o'zlashtirib olgan ziyoli tabaqa vakillari edi. Shuningdek Sovet mustabid tuzum siyosatini mukammal o'zlashtirib olgan G'arb tarixchilari o'z qarashlarida Sovet tarixshunosligini Buxoro amirligi tarixiga nisbatan bir yoqlama qarashlarini qat'iy tanqid ostiga olgan edi. Yevropa tarixshunosligiga alohida mavqega ega bo'lgan Joshua Kuningning "Samarqand bo'ylab tong, O'rta Osiyoning qayta tug'ilishi" nomli asari 1935 yilda nashr etilib, ushbu asarda XX asr boshlaridagi Buxoro amirligining ichki va tashqi ahvoli, Sayid Olim Bahodirxonning davlatni idora qilishdagi sushtashligi, Buxoro bilan olib borilgan xalqaro munosabatlar, amirlikning idora

qilishdagi o'zaro ziddiyatlari muhim tarixiy voqealar bilan izohlangan. Ichki va tashqi tayanchga ega bo'lmagan Buxoro amirligining siyosiy inqirozi, G'arb mamlakatlar diplomatiyasi tomonidan qilingan harbiy-siyosiy madadni olishda Amirligining jiddiy va qat'iyatlik bilan ta'dbir qilmaganligi alohida ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek muallif Buxoro amiri Sayid Olim Bahodirxonning davlat boshqaruv, harbiy qo'mondonlik sohasidagi kamchiliklari, uni Vatanni, hokimiyatni tashlab, Afg'onistonga qochishiga doir tafsilotlari chuqur tarixiy tahlil etilgan. Muallif Buxoro amirligida siyosiy-ma'muriy boshqaruvni quyidagicha izohlab bergan edi: "Amirligining hokimiyati mutloq edi. Turli muassasalar boshliqlari, hokimlar u tomonidan tayinlanar va faqat unga ma'sul edi. Mamlakat ma'muriy birlashmalar-viloyatlar, tumanlar va qishloqlarga bo'linardi. Ma'muriy amaldorlar beklar, amlakdorlar, oqsoqollar edi. Buxoro-Arab-Eron madaniyatining shonli qal'asi O'rta Osiyoda yuz yillar davomidagi "Islomning yuragi", buyuk Ortodoksal olimlar va Qur'on sharhlovchilari vatani, 250 mabit va madrasalarning markazidir". Buxoro amirligi va uning tashqi siyosati tarixini o'rganish masalasida XX asrning 40-50 yillarida F.Raymand, L.Korits, V.Koatez, J.Gressiy va boshqalarning asarlari muhim manba bo'lib, Buxoro amirligining tashqi siyosatidagi nuфуzi, tovar almashinishi, savdo-sotiq ishlarini rivojlantirish masalasida elchilik qo'lyozmalari, aloqa xatlari, Buxorodagi hunarmandchilik mahsulotlarini Angliya, Frantsiya, Italiya, Germaniya bozorlarida paydo bo'lishi kabi tarixiy voqealarni topishi mumkin. Tarixchi V.Koatezning "Sovetlar O'rta Osiyoda" kitobining "Ruslarning O'rta Osiyo xonliklarini zabt etishi" deb nomlangan uchinchi bobida quyidagi fikrlarni keltirib o'tadi: "XIX asr nomlarida O'rta Osiyo bilan Rossiya ayniqsa, rus shaharlari Orenburg, NijniyNovgorod, Irbit bilan O'rta Osiyo shaharlari Xiva, Buxoro va Toshkent o'rtasida savdo rivojlandi. Chor hukumati bu savdoni ruhlantirdi. O'rta Osiyo chegarasidan o'tayotgandagi tovarlar bojxonasi solig'i juda past edi va ba'zan muayyan savdo vaqtlarida soliqlardan voz kechilardi. Rossiyadan O'rta Osiyoga eksport qilinadigan asosiy molarniteмир, mis, paxta, jun mahsulotlari, teri, tamaki, shakar, shuningdek Rossiyaning umumiy metall va metall buyumlarining 3/2 qismi tashkil etardi. XIX asrning 60- yillarida mashhur sayohatchi Vamberi Buxoroning bozorlarida G'arbiy Yevropa tovarlariga nisbatan rus tovarlarining turlari ko'pligini qayd etdi. O'rta Osiyodan Rossiyaga

keltiriladigan tovarlarni asosan qishloq xo'jaligi tovarlari, ishlanmagan jun, paxta va shu kabilar tashkil etardi".

4. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligi tarixi tarixshunosligi

O'rta Osiyo xalqlari madaniy hayoti Buxoro xonligidagi feodal tuzumi jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga - poydevoriga bog'liq bo'lib, uni tadqiq etishda ijtimoiy hayotning barcha sohaları o'zaro aloqadorlikda bo'lgan. Muammoning turli jihatarini ana shunday o'zaro aloqadorlikda olib qarash madaniyat taraqqiyotining Buxoro jamiyatida qanday o'rin tutganligini, o'zbek va tojik madaniyati klassiklari, xalq ustalari va hofizlari, baxshi, oqinlarining eng yaxshi asarlarida aks etgan taraqqiyparvarlik xususiyatlarini (tendentsiyalarini) aniqlashga yordam beradi.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab Buxoro xonligida iqtisodning rivojlanishi uchun yaxshi sharoitlar yuzaga keldi, garchand sekinroq bo'lsa-da, ishlab chiqarish kuchlari o'sdi, shaxar hayoti va ba'zi viloyatlar o'trasidagi iqtisodiy aloqalar yaxshilandi, xalqaro bozor ahmiyati ortdi, shuningdek, Rossiya bilan savdo-sotiq munosabatlari kengaydi. XVII asr oxirida Rossiya kapitalistik munosabatlar rivojlanishi tufayli uning Buxoro xonligi bilan o'zaro aloqalari kuchaydi. Bu davrda madaniy hayotda arab tili bilan birgalikda, avvalgidek rasmiy til sifatida fors-tojik tilidan ham foydalanilgan. Ko'pgina yozishmalar va davlat ishlari fors tilida olib borilardi, bu esa xonlikning ko'pgina aholisi uchun unchalik tushunarli emasdi. Til to'sqinligi ham xonlik aholisining madaniy, hayoti darajasining har xililigiga sabab bo'lgan. Bu ayniqsa makazda - aholi zich yashaydigan tumanlarda, masalan, Miyonqol, Ishtixon, Kattaqo'rg'onda yaqqol sezilgan. Bu joylarda asosan o'zbeklar yashagan. Biroq madrasaning boshlang'ich sinffarida ta'lim mulklar rahbarligida arab yoki tojik tillarida olib borilgan. Umuman olganda, madaniyatning ancha pasayishiga asosiy sabab, o'sha paytlardagi hokimlarning zulmkorligi edi. U paytlarda juda ko'plab "muqaddas" kitoblarga yozilgan sharhlar tahlilsiz o'rganilar, maktablarda esa diniy fanlardan ta'lim berilardi. Ular ilmiy dunyogarashining cheklanganligini, masalan, quyidagi mulohazalardan bilisa bo'ladi: "butun dunyoga nur quyoshdan, ya'ni

yugoridan tushsa ham, Buxoroda u yerning ostidan chiqadi, chunki unnga juda ko'p ulug' kishilar dafn etilgan". Bu, obrazli ifoda, albatta.

Hukmron sinfning ijtimoiy-siyosiy qarashlari uning foydali siyosiy va iqtisodiy munosabatlarda ma'qullanadi va mustahkamlanadi. Hukmron sinfning mafkuraviy qarashlari barcha vositalar va turli usullar bilan u yaratgan tuzumiga himoya qiladi va yoqlaydi, uning manfaatlari uchun ma'naviy xizmat qiladi. Buxoro xonligidagi feodal jamiyatda hukmron sinflar - feodallar, din ahllari, savdogarlar hisoblangan. Dehqonlar, hunarmandlar va aholining boshqa tabaqalari quyiroq sinflar edi. Feodallar, din ahllari, savdogarlar mafkurasida amirlar va hukmron boylar hokimiyatining muqarrarligi va abadiyligi, din ahllarining ishi va huquqlarining muqaddasligi, xalqning hukumatga itoatkorligi, mehnatkashlarning ezilishi va huquqsizligi ta'kidlangan. Shuning uchun dehqonlar va hunarmandlar mavjud ijtimoiy-siyosiy tuzumni qoralaganlar va zolim boylarni, umuman hukmron sinfni la'natlaganlar va kelajakda yaxshi yashashlariga umid bog'laganlar. Ezuuvchi sinflarning mafkuraviy tizimi ularning bir-biridan farq qilishiga, xususiyati va o'ziga xosligiga qaramasdan umumiy asosga ega. Ular kishini kishi tomonidan ezishni himoya qilishga, xususiy mulkchilikning bargarorigini targ'ibot qiladi, mulkiy tengsizlikni qonunlashtiradi, aslzodalarning hukmronligini, ommaning itoatkorligini asoslaydi. Aksincha, eziluvchi sinflarning qarashlari qullik va zulmga norozilikni ifodalaydi, ular adolatsiz ijtimoiy tuzumni buzishga, tenglik va ozodlikka erishishga harakat qiladilar. Shubhasiz, qarana-qarshi mafkuraviy qarashlar Buxoro xonligi hayotida ham xilma-xil bo'lgan. Tabiiyki, hukmron sinf o'z qarashlarini boshqa sinflarga va ijtimoiy qatlamlarga singdirishga harakat qiladi, odamlarga mafkuraviy ta'sir ko'rsatadi, jamiyatda mafkuraviy jihatdan hukmronlik qiladi edi. Iqtisodiy imkoniyatlarga ega bo'lgani tufayli u tashkilotlar, jamiyatlar tuzgan, o'zining qarashlarini targ'ib etgan. Hokimiyat tepasida bo'lgan hukmron sinflar davlatning boshqaruv murvatlarini, dastaklarini o'z qo'llarida tutganlar va ularni o'z maqsadlari yo'lida xizmat qildirganlar. Ta'lim tizimini va o'smir yoshlarni tarbiyalashni o'z nazoratiga olgan hukmron sinflar ular ongini turli usullar bilan tarbiyalaganlar. Kishilarning diniy dunyogarashini shakllantirish uchun ko'plab xudjo'ylar va dindorlarni, darvesh va qalandarlarni, sho'ir va yozuvchilarni, shariat qonunlari va qur'omni shartlovchilarni tarbiyalab

yetishtirgan. Hukmron sinflar o'z qarashlarini har tomonlama va qat'iy ravishda xonlik aholisiga singdirishga, boshqacha fikrlovchilarni ta'qib etishga, itoatsizlarni shafqatsiz jazolashga yo'naltirganlar.

Buxoro xonligida hukmron makrudadagi islom olimlari mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tuzumni maqtar va yoqlar edilar. Din esa hayotga ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan katta ta'sir ko'rsatardi. Makruranning barcha sohasi, madaniyat va fan mehnatkash xalqqa ta'sir o'tkazishga xizmat qilardi, ular islom diniga tamomila bo'ysundirilgan edi. Buxoro dindorlari qozikalonlar, shayxulislomlar, mudarris-lar, raislar, muftiy-lar, imomlar, xo'jalar, eshonlar, shayx va darveshlar islomni "xudoning inodasi" deb targ'ibot qildilar va feodal tuzumning ehtiroshi himoyachilari bo'ldilar. Ularning barcha faoliyati keng xalq ommasini tinchlikka, yaxshilikka chaqirishdan iborat edi.

Mamlakat madaniy hayotining asosi - jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti edi. Tarixdan ma'lumki, madaniy hayotda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar bilan bir gatorda alohida davlat, jamoat arboblari ham muhim rol o'ynaydilar. Ammo ko'rib chiqilayotgan davrda na Haydar va na Nasrullo va na uning merosxo'ri Muzaffarxon bunday tarixiy shaxslar emas edilar. Aksincha ular ma'rifiy faoliyatda islom va shariat qonunlarining posbonlari edilar. Saroy tarixchisi, Doniyorbiyning kenja o'g'li Muhammad Yoqub Buxoriy, masalan, Amir Haydar ni mana bunday ta'riflaydi: "Olim, fozil, fikrchan, diniy rasm-rusumlarga amal qiladigan, kalomi sharifning bilimdoni. Davlat ishlari bilan behad bandligiga qaramasdan u har kuni 400 mullaga, o'n minglab bechora faqirlarga ma'ruza o'qir, har kuni maosh tarqatar, shuningdek qalandarlarga ko'maklashar edi. U shayxlarni juda e'zozlar va ularga ko'p miqdorda g'alla nazr qilardi...; tabarruk nomoz va tungi ibodatni hech qachon o'tkazib yubormasdi".

"Abhi din,- deb yozadi professor A.A.Semyonov,- musulmonlik ruhi bilan payvandlangan yagona jipslashgan tabaqani tashkil qilib, shariat nomi yagona ilohiy qonunlarga amal qilardi. Hech qanday yangi fikr, hattoiki yangilikka ishora ham bu toshday qotgan muhitga sizib kirolmasdi. O'z qo'l osidagilarning hayoti va o'limining mulloq hukmdori bo'lgan amirlar ham ko'pincha Buxoro oliy tabaga dindorining kayfiyati bilan hisoblashishga majbur bo'lardi". Masalan, amir Shohmurod xudoyo'yiligi uchun hayotlik chog'idayoq ruhoniylar tomonidan "amir Mas'um ("Gunohsiz amir") faxriy nomini oldi.

Shohmurod mang'itlar sulolasidagi eng tinib-tinchimas amir bo'lib, uning hokimligi davrida sug'oriladigan yerlar ko'paygan, otasi Doniyorbiy zamonida misli ko'rilmagan darajada oshib ketgan ba'zi soqlar bekor qilingan bo'lsa-da, baribir O'ra Osayo viloyatlarining mustamlakachilik jarayoni kuchaydi. U amir unvoniga qaramasdan o'zini Buxoroning eng yirik din peshvosi, Buxoro dindorlarining rahnumosi Shayx Safarning sadogati murdi deb bilardi. Aynan Shayx Safarning tazyiqiga ko'ra amir Shohmurod Afg'onistonga katta yurish qilib, uni "yo'ldan ozgan" mayilarga qarshi urush degan diniy shior bilan oqladi.

"Fothnomai sultoniyy" nomi tarixiy majmuaning muallifi ("Nasrullaxonning rasmiy tarixi") Muhammad Mir Olim Buxoriy Shohmurodning Afg'oniston hukmdori Temurshohga (unga o'sha paytlari Shimoliy Hindistonning katta qismi itoatda, o'zi esa Shahrisabz begi Niyozali otaligining ittifoqchisi edi) qarshi yurishga tayyorgarligini tavsiflab yozgandi: "Mashvarat (harbiy kengash) Shohmurodga Amudaryo bo'yida mudofaa tashkil etishni maslahat berdi. Xullas, amir hazrati oliylari kengash maslahatini oqilona deb topdi, mashqlarni to'pladi, himoya qilishga tayyor turishga chaqirdi. So'ng amir Samraqand, Hizzax, Miyonqol, Kattago'ng'on, Karmanada va Marvda turkman askarlarni to'plab ixtiyoriga yuborishga buyruq berdi. Bundan tashqari, u Qorako'ldagi harbiy bo'limalarga va Buxoroning yetti tumani, Nasaf, G'uzor, shuningdek, Qo'ng'iro't, Dohisori, Boysun urug'lariga Amudaryo bo'yida yig'ilib turishga buyruq berdi". "So'ng, davom etadi Mir Olim Buxoriy,- amir Shohmurod boshchiligida, bir yuz ellik ming qo'shin yuk-taqa bilan to'plandi. Bu qo'shin safida 20 ming olim va islom targ'ibotchilari bor edi. Bu hurmatli zotlarning yo'lbo'shchisi jamoibi eshon Shayxulislom edi...". So'ng muallif xabar berishicha, bu jangda odam goni daryoday oqdi, juda ko'p begunoh odamlar o'ldirildi va mayib etildi, o'n minglab odamlar asirlikka olindi va qullikka haydali ketildi va h. k.

"Begunoh" amir Shohmurodning haqiqiy ishlari mana shunday bo'lgandi. Lekin Shohmurodning merosxo'ri Amir Haydar (1800-1826 yy.) markazlashirish siyosatini davom ettirishni eplolmadi. XIX asrning birinchi yarmida uchala xonlik o'rtasidagi o'zaro janglar davom etdi; masalan Nasrullo (1826-1860 yy.) Shahrisabzni 1856 yilda egallab olgunicha, bu beklikka qarshi 32 yurish qilgan. "Qassob amir"

nomi bilan dong taratgan bu amir taxtga o'tirib, ikkala ukasini o'ldirdi va hokimiyatni qo'lga kiritgach, har kuni odamlar ko'z o'ngida 50-100 odamni ostirdi. "Gulshan-ul-mulk" tarixiy asarining muallifi, amir Nasrulloğa adovat ko'zi bilan qaragan Muhammad Yequb Buxoriy yozgan ediki, Nasrulloning Buxoro taxtiga o'tirish kuni 50 odam o'ldirilgan. Ularning deyarli hammasini olomon oldida "Nog'oraxoni" minorasidan pastga tashlangan: Masalan, qozi Tursun Bobo o'g'li bilan munajjim Mirza Aziz, shoir Aziz Sodiq (taxallusi Munoiy), Samarqand darbozasidan esa mudarris qozibek Miroxo'r Riyozbiy, Buxoro yasovullari boshlig'i Rahmatullabek, qozi Muharram, Xo'jaqul g'ulom va boshqa ko'plab Buxoro ziyorlari vakillari minoradan ing'itiladi. Ko'rib chiqilayotgan davrda diniy ahkom tazyiqi ostida avvaliga Amir Haydar, keyin Nasrullo hukmlari bilan o'z davrining ilg'or vakillari o'ldirildilar, surgun qilindilar, turli ta'qiblariga duchor bo'ldilarki, ular orasida shoir Nodira, Buxoro madrasalari mudarrisi Hojiboy, qozi Abdusaid Samarqandiy, Vobkent mudarrisi Mo'minxo'ja, Boysun mudarrisi Xudoyberdi, G'ijduvon mudarrisi Fozilbek va boshqalar madrasaning o'quv dasturiga norozilik bilan qarashar va amirga qarshi dushmanlik kayfiyatida edilar. Lekin qo'rquv bois o'z qarashlarini oshtkor etolmasdilar. Harbiy-feodal guruh va uning g'oyasi himoyachilari - dindorlar mehnatkash xalq orasiga hamisha va har joyda sodiq fuqarolik g'oyasini yoyardilar. Diniy muassasalar faoliyati rag'batlantirildilar. Faqat Buxoroning o'zida 465 machit va 103 madrasa ishlardi. Samarqand singari yirik shaharda, uning chet hududlarini xam hisobga olsak, 155 machit va 22 madrasa, Kattago'rg'onda esa 22 machit va 100 ga yaqin tabarruk joy bor edi. Bu diniy muassasalar asosan xalqni islom qonunlari ruhida tarbiyalash o'chog'i bo'lib xizmat qilardi.

Butun Sharq singari, Buxoro xonligida ham ikki xil maktab mavjud edi. Ba'zi maktablar machitlardagi kichik va tor xonaqohlarga joylashardi. Maktablarda dastlabki 5-6 yil "Haftiyak" - Qur'onning yetidan bir qismi, tojikcha "Chor kitob" (bu kitob savol-javob asosida yozilgan) o'qitilardi. Keyin xudo va mo'tabar zotlar nomiga bitilgan hamdu-sanolardan iborat So'fi Olloyor asariga o'tilardi. Bu kitob o'zbek tilida she'riy shaklda yozilgan. Shundan so'ng mistik yo'nalishda alohida she'rlardan tuzilgan Xoja Hofiz ijodi o'rganilardi.

Maktabning ichki va tashqi sharoiti aholining jamoat va oilaviy

hayotiga mushtarak edi. Butun Buxoro xonligi va Zarafshon o'lkasida ham keyingi ma'lumot sharoiti yanada og'ir bo'lgan madrasada olinardi. To'liblar ikki kishi arang sig'adigan, yolg'iz eshigidan ham yorug'lik, ham havo kirib turadigan nim yorug' hujralarda yashardilar Hujralarda ovgat tayyorlanardi, ozig-ovqatlar saqlanardi, shuningdek yuvinish va mashg'ulotlarga tayyorlanish ham shu yerda bo'lardi. Vaqt o'tishi bilan hujralar singari, vaqf mulki ham olib-sotish mumkin shaxsiy mulkka aylanardi.

"Buxoro madrasalarida quyidagi fanlar o'qitilardi: arab tilining sintaksisi va etimologiyasi, mantiq, islom asoslari, tibbiyot va xudojo'ylikdan iborat fan, qonunshunoslik - fiqh. So'nggi sanalgan fan g'unohni yuvish qoidalarini, fothalarni, ro'zani, Hajga borish, dafn marosimlarini, jonli-jonsiz buyumlariga soliq, savdo-sotiq, qulga ega bo'lish, ishdan ozod etish, uyланish, ajralish va boshqa diniy ko'rsatmalar yoki jamiyat munosabatlari yuzaga kelgan hayotiy hollarni talqin qilardi. Xo'lovchilar hisob-kitob qilishni istagan domladan o'rganishlari mumkin edi. Adabiyot bilan har kim o'z ixtiyoricha shug'ullanishi mumkin edi. Ona tilini har kim o'zining qobiliyati va kuchiga yarasha tajribada va kitoblar o'qish orqali o'rganardi. Darslar dasturi va o'quv adabiyotlari hamisha o'zgarmasdan qolardi.

Maktab va madrasada o'qish muddati 19 yilgacha cho'zilib ketardi. Shunda ham ba'zi talabalar yetarli savod olmasdi. O'qish pulli bo'lib, kambag'al dehqon va hunarmandlarning bolalari ham, o'ra hol odamlarning bolalari ham goho o'qishni davom ettirmasdi.

Buxoro xonligidagi ta'lim tartibi sxolastik ruhda edi. Asosan diniy fanlar o'qitilar, hozirgi ma'nodagi ilm berilmas edi. Bunday ta'lim mamlakatni qoloqlikka olib keldi. Shuni ham aytish kerakki, madrasalarning ilg'or tafakkuri yoshlari o'z xohishlari bilan Abu Nasr Forobiy, Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Sa'diy, Hofiz, Navoiy, Fuzuliy, Bedil, So'fi Olloyor, Huvaydo asarlarini o'qib, o'rganar edilar. Ana shunday ongli talabalar orasidan Abdulla Avloniy, Behbudiy, Muqimiy, Furgat, Zavqiy, Hamza, Shavqiy Kattago'rg'oniy, Muqim Obid, Muztar Miriy, Mullo qurbon Jomiy va boshqa shoir, ma'rifatchilar yetishib chiqdi. Maktab va madrasani bitirgan ilg'or fikrli yoshlar o'z xalqining orzu-armonlarini tushunar va uning ahvolini yaxshilash uchun qo'ltidan kelganicha yordam berishga intilar edilar. Ular zamonasi va xalqiga foyda yetkazish uchun mustaqil ravishda

yunon faylasuflarining asarlarini, tarix, adabiyot, jo'g'rofiya, fiqh (qonunshunoslik) ilmlarini o'rganar edilar. XI-XII asr o'rtalarida Buxoroning eng boy kutubxonasi, Somoniyar asos solgan "Dori-sh-Shifo" ilm-fan markazi bo'lib, bu yerga buxoroliklardan tashqari O'rta Osiyo va jami Sharq mamlakatlarining ilg'or fikrli odamlari kelib turishardi. Ammo hukmron sinflar xalqning savodli bo'lib ketishini xohlashmasdi. Amir Haydarning loqaydligi va ko'magi bilan "Dori-sh-Shifo" ning juda ko'p bebaho kitoblari turli odamlarga ro'yxatsiz berilib, talon-toroj bo'lib ketdi. Amir Nasrullo maxsus farmon chiqarib, "Dori-sh-Shifo" kutubxonasini begonalarga yopib qo'ydi va undagi xazinalarni tortib oldi. Amir Nasrulloning madaniyat boyliklariga yovvoyilarcha munosabati ayniqsa 1842 yilda, Qo'qon lashkarlari Buxoroga bosh kelgan vaqtda yaqqol ko'rindi. Amir kitob xazinalari "dushmanga tushmasin" deb, ularni sarbozlar qilichi bilan chopib, maydalab tashlattirdi, ba'zi kitoblar yoqildi, ba'zilari o'g'irlandi. Madaniyatga Buxoro hukumatining bunday munosabati keyingi vaqtlargacha Sharq xalqlari tarixini o'rganishni mushkullashtirdi.

V.V.Bartol'd yozishicha, "Buxorodagi mavjud kutubxonalar amir Nasrullo vaqtdayoq talon-toroj qilindi, amirning o'z kutubxonasiga esa ruslarning kirishiga ruxsat yo'q edi". To'g'ri, bu davrda falsafa, tarix, adabiyotga doir bir qancha yirik asarlar ham vujudga keldi. Ammo bu asarlarning ko'pchiligi diniy ruhda bo'lib, ularda amirlar va xonlar madh etilgan edi. Bu kitoblarda xalq ommasining tarixdagi roli yetarli ko'rsatilmagan. Masalan, tarixchi Muhammad Mir Alim Buxoriy o'z asarida amir Shohmurod (Botirxon) siyosatini maqtay, bunday yozadi: "Mazkur haqiqiy yo'lbo'shchi davrda islom va shariat keng quloq yozdi. Adolat va haqiqat shu darajada qaror topdiki, bo'ri bilan qo'y bir oxurdan suv ichadigan bo'ldi". Mahalliy tarixchilar xalq ommasining rolini kamitib, amirlar va hokimlarni maqtay, tarixiy voqealarni unchalik xolis yoritmasdilar. Ular o'z asarlari bilan feodal tuzumning ijtimoiy negizlarini himoya qilib, hukmron sinflar manfaatlariga xizmat qildilar. Buxoro xonligida ham bilim targatishning eng yaxshi manbalari kitoblar edi. Bu davrda xonlikda kitoblar tipografiyada emas litografiya, toshbosma yoki qo'lyozma holda targatilar edi. O'rta Osiyoning buyuk allomalari tomondan bunyod etilgan kitoblar qadim zamondardan beri xalqimizga ma'naviy ozuqa berib keladi. Kitoblar inson va jamiyatning ma'naviy boyishiga xizmat qiladi. Ilg'or odamlar kitoblarning bilim,

fan, san'at, hunarlarni ravnaq toptirishning buyuk quroli ekanligini yaxshi bilardilar. Kitob insonga mehnat qilishga va yashashga yordam beradi. Inson aqli va hissiyotlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi. O'tgan asrlardayoq Herman (Arman) Vamberi "Alisher Navoiy asarlari har bir o'zbek oilasida xazina" ekanligini hayratlanib yozgan edi. Ajoyib kitoblarning xazinalari xalqning o'zida, xonadonlarda saqlanar edi. Odamlar kitoblarni avaylab-asrab, keyingi avlodlarga yetkazar edilar. Kitoblarni ko'chirib yozish, asrash va targatish juda katta savob ish hisoblanardi. Chunonchi, XIX asr va XX asr boshlarida Buxoro shahrida 20 ta o'zbek va tojik olimining shaxsiy kutubxonasida 10 ming nusxa turli sohalarga doir qo'lyozma va toshbosma kitoblar saqlanar edi. Hozir shu qo'lyozma va toshbosma kitoblarning ko'pchiligi sobiq Ittifoq, O'zbekiston va Tojikiston sharqshunoslik institutlarining fondlarida saqlanmoqda. Faqat O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida turli sohalarga oid 30 ming toshbosma asar saqlanmoqda. Bular orasida mohir hattotlar - kalligraflar ko'chirgan falsafa, tarix, adabiyot, tabiiyot va boshqa sohalarga oid qo'lyozmalar bor. Lekin, feodalizm tuzumining ijtimoiy-iqtisodiy qonuniyati va talabiga ko'ra kitob ko'chirish va kitob to'plash ishlari hozirgidan boshqacha edi. Ruhoniyar hamma tabaqalarga mansub odamlarning shariatga, dini islomga zid asarlarni targatishiga yo'l bermas edilar. Bunday qilganlar qattiq jazolanar edi. Shuning uchun ham aholida tabiiy fanlarga doir kitoblarga nisbatan diniy-mistik ruhda "Rashohat-aynu-l-hayot", "Tazkiratu-l-avliyo", "Xazinatu-l-asfyo", "Safnatu-l-avliyo", "Mazoroti Samarqand" ("Samarqand"), "Sayqalnomah", "Me'rojnomah", "Maslakul-mutta-qiyin", "Sabotul-ojizkyn", "Abu Muslim", "Kimiyoi-saadat" kabi kitoblar ko'p bo'lar edi. Bu kitoblarda diniy-fantastik, ilmi-gayb (g'oyibot sirlari), avliyo va payg'ambarlarning ilohiy mo'jizalari, oxirtdagi jannat rohatlari va do'zax azoblari tasvirlangan edi.

Hokimlar diniy bilimlarni keng targatish uchun Ahmad Yassaviy, Sulaymon Baqirg'oni (Bag'rioniy), Jaloliddin Rumiy, So'fi Olloyor va boshqalarning ijodiy merosiga katta e'tibor berar edilar. Mir Olim Buxoriyning yozishicha, amir Shohmurod "... har madrasaga mudarris va har machitga imom tayinladi. Har bir tuman (rayon) da va shaharda ilohiyotchi olimlar qozilar va raislar diniy rasm-rusmlarga, savdo-sotiq qoidalarga va soliqdar to'g'ri undirishiga mutasaddik qilar edilar. Bilimga tashna odamlar har tomondan Buxoroga oqib kelardi.

Tez orada madrasalar talabalariga to'ldi. Shundan so'ng amir oddiy fugarolarga ham dini-islom yo'l-yo'riqlarini o'rgata boshladi. Buxoro aholisining xudojuyligi, taqvosi ziyoda bo'ldi. amir Haydar davrida dini-islom yanada ravnaq topgan, shu maqsadda u (amir Haydar) har yili darveshlar va aziz-avliyolarga nazr-niyoz uchun yuz ming tanga mablag' ajratar edi". Ammo, yuqoridagi dalillardan Buxoro xonligida faqat diniy kitoblar tarqalgan, degan xulosa kelib chiqmasligi kerak. Xalqdan chiqqan taraqqiyparvar odamlar turg'unlik va jaholatga qarshi kurashib, xalq orasida ma'rifat targatdilar. Xalq orasida savodli kotiblar, hattotlar, noyob kitoblarni to'plovchilar va saqlovchilar ko'p edi. Ma'rifati mana shu odamlar o'zbek, tojik, ozarbayjon va boshqa xalqlarning ma'naviy, ruhiy boyliklarini qayta ko'chirish, to'plash va asrash bilan shug'ullandilar. Ular o'zbek va tojik adabiyoti klassiklarining noyob durдона asarlarini avaylab to'pladilar. Masalan, ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiyning "Mabubul-qulub" asari zamonasining ma'rifatchilari Mir Olim Buxoriy tomonidan 1838 yilda, Ne'matillo Yaqub Samarqandiy tomonidan 1844 yilda chiroyli naqshlar bilan qayta ko'chirilgan edi va hokazo.

Samarqandlik mashhur naqosh va kotib Mir Abdulhay 1825 yilda Navoiyning Chor devon"ini, naqosh Muqimxon Samarqandiy 1850 yilda olamga mashhur buyuk asar "Hamsa" ni chiroyli yozuvda qayta ko'chirgan edilar.

XIX asrning birinchi yarmida ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy asarlaridan tashqari yana Mashrab, Huvaydo, Sayqaliy, Shavqiy, Amiriy, g'oyibiy va boshqa shoirilarning asarlari ham husnixat bilan ko'p marta qayta yozib chiqilgan edi. Bu asarlar tez-tez qayta ko'chirilib, qo'ldan-qo'lga o'tib yurardi. XIX asrning birinchi yarmida Muhammad Munis Xorazmiy 1854-55 yillarda o'z devonini tuzish bilan ayni vaqtda Nizomiy, Sa'diy, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy kabi ulug' shoirilarning bayozlarini ham to'plagan edi. Ana shu devonlar hozir O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik ilmgohining qo'lyozmalar fondida saqlanmoqda. Kichik hajmdagi bu she'riy bayozlardan odatda ixlosmandlarning yig'inlarida foydalanar edilar.

XIX asrda Buxoro xonligi hududida juda ko'p shoir, olim, hattotlar yashab, ijod qilganlar. Muhammad Rajab Buxoriy, qori Rahmatillo Vozix, Masixo Boysuniy, Afgori Buxoriy, Adriy Samarqandiy, Habbdiy, Yaqdil Mahmud qoriziy, "Tavorixi muluki ajam" ("Eron yerlari tarixi")

ni o'chiruvchi Mulli Muhammad Yusuf, Odilmurod Miriy, Yunusxo'ja Kotib, Shahrizabziy, Muhammad Amin Buxoriy, Muhammad Yequb Buxoriy, Muhammad Mir Olim Buxoriy, Rahmonqulbek kotib Miroxur, Muhammad Farhod, Muhammad Shukur Kotib, Jaloliddin Buxoriy, Mullo Nasrullo Kotib kabi juda ko'p taraqqiyparvar olim va hattotlar yashar edilar. Ulardan ko'plari faqat asarlar yozibgina qolmasdan, balki ko'plab shogirdlar ham tayyorlaganlar. Ular g'ayrat bilan kitoblar tuplashgan va imkoniyatlariga qarab xalq orasida bilim, ma'rifat targatishga intilishgan. Shuni ta'kidlash lozimki, A.Navoiyning bizgacha yetib kelgan asarlari XIX asrning oxirida va XX asrning birinchi yarmida ko'chirilgan. Navoiy asarlaridan boshqa yana Sa'diy, Hofiz, Jomiy va Sharq adabiyotining boshqa klassiklari asarlari ham san'atkorona ko'chirilgan. Xususan 1818 yilda xattot Abdulla Xevaqui "Devoni Hofiz" she'rlar to'plamini shartlab tahlil etib, uni tojik tilida nasrda yozib chiqqan. O'sha yili Jomiyning mashhur "Tuhfat-ul asror" asari, ozarbayjon shoiri Sohib asarlari, 1863 yilda Fazliyning devoni ko'chirilgan. Nasrullo Buxoriy hattotlik yo'li bilan xorazmlik shoir va olim Muhammad Xoksoarning (1794-1801 yy.) "Muntaxab al-lug'at" asaridan, Muhammad Rajab Buxoriy esa Mirzo Bedilning "Kulliyot"idan, Rahimbek Kotib 1780 yilda Fuzuliyning "Sog'ynomona" asari va she'rlar to'plamidan, Muhammad Farhod (1806-1807 yy.) Xusayn Voizning mashhur didaktik asari "Latoif va zaroiif" dan nusxa ko'chirishgan. Zarafshon vodiysining shoir va yozuvchilari Shavqiy Kattago'rg'oniy, Volai Samarqandiy, Xirromiy va boshqalar haqiqiy asarlar yaratibgina qolmasdan, balki o'zlaridan oldin o'tgan mashhur kishilarning asarlaridan nusxa ko'chirganlar va tarjima qilganlar. Masalan, shoir Xirromiy forscha-hindcha hikoyatlarga o'xshash pandnoma ruhida qiziq asarlar yaratadi. Rahmatillo Vozix esa o'rta asrda yashab, ijod etgan arab shoiri va mutafakkiri Al-Mahdiyning asarlarini tojik tiliga tarjima qiladi. Shuni ta'kidlash zarurki, o'zbek va tojik adabiyoti yetuk namoyandalari o'z asarlarida zamonaning ilg'or g'oyalarni ifodalashga intilishgan. Bu she'riyat, nasr va tarixiy xronikalarning eng yaxshi namunalari feodal hukmronligi zamonida zulmat ichra nur bo'lishgan. Ularning asarlari ijtimoiy adolat va insonparvarlik, vatanga muhabbat g'oyalari bilan sug'orilgan bo'lib, xalq ijodiyotini juda yaxshi aks ettirgan. Ular bizni bugungi kunda ham o'ziga matn etadi. Ammo xalq yaxshi ko'rgan odamni hukmdorlar

yomon ko'radi. O'zbek va tojik adabiyotining eng yaxshi, iqtidorli vakillari quvg'in va ta'qibga uchragan. Buxoro amirlari mutafakkirlarni quvg'in qilib qolmasdan, balki ularni zindonlarga solib qiynashganlar, hatto o'ldirganlar. Ular o'limidan keyin asarlarini yashirganlar va hatto yo'qotib yuborishgan yoki ular asarlari mazmunini o'zgartirishib, soxtalashtirganlar. Ularning asarlari diniy ruhdagi soxta xayollar yoki teskari fikrlar deb talqin etilgan.

Shunday qilib, bu davrda feodal zulmi va dinning ahamiyati kuchaygan. G.Vamberining yozishicha, Buxoroda XIX asr o'rtalarida 20000 dan ortiq qul bo'lgan. Biroq moddiy boyliklarni dehqonlar va erkin hunarmandlar yaratganlar. Buxoro xonligi bilan Rossiya o'rtasida madaniy aloqalar rivojlanganligi tufayli bizzning vatandoshlarimizning ba'zi nodir asarlari Rossiyaning ilmiy markaziga jo'natilgan. Masalan, 1820 yilda Rossiya vakolatxonasining diplomatik missiyasi muvaffaqiyatli tamomlagandan keyin amir Haydar rus elchisi Negriga sovg'a sifatida "Tarixi Muqimxon" asarini beradi. Negri bu asarni Rossiya Fanlar akademiyasiga topshiradi. Bu asar Peterburg dorifununing sharqshunos professori O.I.Senkovskiy tomonidan frantsuz tiliga tarjima qilinadi. Shuni eslatib o'tish kerakki, rus sharqshunos olimlari va o'z zamonining ilg'or kishilari, O'rtasiyo tarixchilari, faylasuflari, o'zbek va tojik adabiyoti klassiklarining nodir asarlarini saqlash va to'plashda katta hissa qo'shganlar. 1960 yilda bir guruh sovet delegatlari G.D.Mikluxe-Maklay, O.F.Akumushkin, V.V.Kuliev, M.A.Salohiddinov sharqshunoslarning XXV Xalqaro kengashida o'z ma'ruzalarida shu fikrni ta'kidlab o'tishgan. V.A.Ivanov 1915-1916 yillarda Buxoroda fors-tojik adabiyotining juda katta kolleksiyasini to'playdi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Shayboniylar sulolasi davrida Buxoro xonligi tarixiga oid qanday asarlarni bilasiz?
2. "Tavorixi guzida" ("Nusratnoma") asari qanday ahamiyatga ega?
3. Kamoliddin Binoiy haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
4. Muxammad Solix haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
5. "Tarixi Muqimxoniy" asarining ahamiyati haqida to'xtalib o'ting?
6. "Tarixi Muqimxoniy" asari manbashunoslikda tutgan o'rni qanday?
7. Buxoro xonligi tarixi yoritilgan qanday asarlarni bilasiz?

8. Buxoro amirligi tarixi ingliz va AQSH tarixshunosligida qanday o'ringa ega?

9. XVIII-XIX asrlarda Buxoro amirligi tarixi qanday asarlarda aks etgan?

10. Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida tarixshunoslik rivojiga qayval olimlar xissa qo'shgan?

MAVZU № 3. XIVA XONLIGI TARIXI TARIXSHUNOSLIGI VA TARIXIY BILIMLARNING RIVOJLANISHI

REJA:

1. Xiva xonligining Qo'ng'irotlar sulolasi davri tarixiga doir asarlar
2. Xorazm tarixnavislik maktabining shakllanishida Abdulg'oz Baxodirxonning tutgan o'rni
3. Mahalliy tarixchilar talqinida Xiva xonligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlarning yoritilishi
4. Davlat boshqaruvi va iqtisodiy tarixiga doir asarlar

Tayanch so'z va iboralar: "Riyoz ud-davla", "Zubdat ut-tavorix", "Jome' ul-voqeoti sultoni", "Gulshani davlat", "Shohid ul-iqbol", "Shajarayi Xorazmshohiy", "Xorazm tarixi", "Tavorix ul-xavonin", ilmiy tahlil, qiyoshlash, ichki va tashqi aloqalar, qiyosiy, mantiqiy tahlil, xronologik izchillik, ob'yektivlik, an'anaviylikning saqlanishi, bayon etishning soddasi usuli

1. Xiva xonligining Qo'ng'irotlar sulolasi davri tarixiga doir asarlar

Mahalliy tarixchilar asarlarida Xiva xonligidagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlarning yoritilishi O'zbekiston mustaqilligining ilk paytlaridan asl manbalarga tayangan holda, chuqur ilmiy tahlil, yaxlit bir konsepsiya asosida xalqning haqoniy tarixini yaratish vazifasi davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Zero, tarixiy voqelikni haqoniy va to'laqonli aks ettirishning zarur shartlaridan biri birlamchi manbalardan foydalanish, ularni ilmiy iste'molga kiritish hisoblanadi.

Xiva xonligining Qo'ng'irotlar sulolasi davri tarixini o'rganishda yozma manbolar muhim ahamiyatga ega. Xonlik tarixi bilan bog'liq manbolar asosan Muhammad Rizo Ergiyozbek o'g'li Ogahiy ("Riyoz ud-davla", "Zubdat ut-tavorix", "Jome' ul-voqeoti sultoni", "Gulshani davlat", "Shohid ul-iqbol") va Muhammad Yusuf Bayoniy ("Shajarayi Xorazmshohiy", "Xorazm tarixi"), Sayyid Homid To'ra Kamyob ("Tavorix ul-xavonin") singari xivaalik tarixchilar asarlarida qayd qilingan bo'lib, ular XVII asrda Abdulg'oziy Bahodirxon boshlab

bergan tarixnavislik ilmini davom ettirganlar, hamda rivojlantirganlar. Ushbu mualliflar o'zlaridan oldin o'tgan va zamondoshlari asarlaridan ham foydalanган holda, voqea-hodisalarga o'zlarining fikr-mulohazalari, tanqidiy yondashuvlarini bildirganlar. Ogahiy, Bayoniy va Kamyobning tarixiy asarlari dalil ko'pligi va aniqligi jihatidan katta ahamiyat kasb etadi. Rus olimi akademik V.V. Bartol'd Munis va Ogahiy asarlarini adabiy tarixiy asarlar deya ta'kidlagan¹. Olimning ushbu fikriga qo'shilgan holda shuni aytish mumkin. Ogahiy, Bayoniy va Kamyob asarlarida tarixiy voqealar bayon etilib, dalil manbolar keng o'rin olgan bo'lsa-da, bayon etish usuli adabiy ekanligi ko'rinadi. Ma'lumki, Xiva xoni Elhuzarxon tashabbusi bilan Munisga Xorazm tarixini yozish ishi topshirilgan. Ogahiy tomonidan yakunlangan ushbu "Firdavs ul-iqbol" asarining ahamiyati shundaki, undan Xiva xonligining qariyb 300 yillik (1511 – 1825 yy.) tarixi, shu davr mobaynida istiqomat qilgan turli etnik guruhlarning ijtimoiy-siyosiy hayotida tutgan o'rni, yer egalligi, soliq va majburiyatlar, ichki va tashqi savdo, diplomatik aloqalariga oid ma'lumotlar o'rin olgan. Ayniqsa, Qo'ng'irotlar urug'larining Xorazm hududiga kelib joylashishi, bu urug' vakillarining Xorazmdagi siyosiy voqealarda muhim ro'l o'ynay boshlaganlari tarixi hamda xonlik taxtiga erishish yo'lida qilgan tadbirlari bayon qilingan. Ogahiy yashagan davrda Xivada yetti marta xon almashgan, muallif ularning faoliyati davrida bo'lgan tarixiy voqealarni bayon etuvchi besh ta tarixiy asarlarini yozishga muvaffiq bo'lgan. Jumladan, Olloqulixon hukmronligi davrini (1825 – 1843 yy.) yorituvchi "Riyoz ud-davla" ("Saltanat bog'lari") asari shular jumlasidandir. Ushbu manbaning qimmatli shundaki, unda Olloqulixon davrida yuz bergan voqealar, ichki va tashqi savdo, diplomatik aloqalar, soliqning turmush tarzi, madaniyati, mamlakatda hukm surgan diniy ahvol keng yoritilgan.

Ogahiyning tarixlar sarasi yoki tarixlar qaymog'i nomini olgan "Zubdat ut-tavorix" asari Xiva xoni Rahimqulixon saltanati voqealarini (1843 – 1846 yy.) tasvirlaydi. Ushbu asar ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qism Rahimqulixonning tug'ilishidan boshlanib, diniy, dunyoviy va harbiy inmlarni gullashi, Nazorasr hokimi sifatidagi faoliyati, hamda xonlik taxtiga chiqquniga qadar bo'lgan voqealar, ikkinchi

¹ Бартольд В. В. История Кулягуриной жизни Туркестана. – Д., 1927. – С. 113

qismida xonning taxtga chiqqandan vafoitgacha bo'lgan voqealarni o'z ichiga oladi. Ushbu asar 2009 yilda Rashid Zoxid muharririligida nashr qilindi. Taddiqotchi Nurboyy Jabborov uni nashrga tayyorlab, asarni so'z boshi, lug'at, izoh va ko'rsatkichlar bilan ta'minlagan¹. Bu esa, uning ilmiy ahamiyatini oshiradi.

Ogahiyning "Jome' ul-voqeoti sultoniy" ("Sulton voqealarining majmuasi") asarida 1846–1854 yillarda hukmronlik qilgan Muhammad Aminxon davri voqealari o'z aksini topgan. Bundan tashqari, asarning oxirida Xiva xonlari Abdullaxon (1854 y) va Qutlug'murodxon (1855 y) davridagi voqealarni bayon etuvchi qism ham bor². Xiva xoni Sayyid Muhammadxon zamoniqa doir Ogahiyning "Gulshani Davlat" ("Davlat gulshani") asari esa, xonlikning 1856–1865 yillari voqealarini o'z ichiga oladi³. Hozirda ushbu manbalar O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanmoqda. Biroq, Ogahiyning "Shohid ul-iqbol" asarining muallif dasxati hisoblangan yagona nusxasi hozirda Rossiya Fanlar akademiyasi Sankt-Peterburg Sharq qo'lyozmalari institutida saqlanmoqda. Manbaning O'zbekistonda emasligi esa, uning kam o'rganilganligiga sabab bo'la oladi. Ushbu manbaning O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida fotonusxasi saqlanib, shu asosda 2009 yil N. Shodmonov tomonidan to'liq shaklda nashr qilindi. "Shohid ul-iqbol" asari 1865–1872 yillarda Xiva xonligida sodir bo'lgan voqealarni bayon etadi va Muhammad Rahimxon II ning hukmronlik yillarini yoritadi. Biroq, Xiva xonligi tarixini yorituvchi va fanda "Xiva solnomalari" nomini olgan ushbu asarlar mazmuni hanzuzgacha umumiy to'plan holda tadqiq qilinmaganligi tarixnavislik fani oldida turgan dolzarb muammolardan biridir. Tadqiq qilinmaganiga sabab esa, sovet davrida ushbu asarlarning mazmun-mohiyati o'sha davrdagi hukmron maktura siyosatiga zid edi, chunki ularda Qo'ng'iroqlar sulolasiga mansub Xiva xonlari johil emas, balki yuksak fazilatlarga bo'y, ma'rifatarvarlar, xalqparvarlar,

¹ Огахий Мухаммад Ризо. Зубдат ул-таворих (Тарихлар сараси) // Нашрга тайёрловчи Н. Жабборов. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 240 б.

² Муниров К. Хоразмда тарихнавислик (XVII–XIX ва XX аср бошлари). – Т.: Фабул Фулом, 2002. – Б. 52, 30.

³ Мухаммад Ризо Эрнинёбек Угли Огахий. Шоҳиду-л-ниҳол (Иқбол шаҳодлати) // Нашрга тайёрловчи Н.Шодмоннов. – Т.: Муҳаррир, 2009. – 336 б.

odli hukmdorlar sifatida baholangan (ba'zi hollarda bu kabi ta'riflar ularning hatti-harakatlariga to'g'ri kelmasda, mahalliy mualliflarning, ayriqcha Ogahiyning odli shoh haqidagi orzularini ifodalagan). Ogahiydan so'ng, Xorazm tarixini yozish ishini Muhammad Yusuf Bayoniy davom ettirdi. Bayoniy "Shajarayi Xorazmshohiy" va "Xorazm Tarixi" asarlarini yaratib, tarixnavislik fani rivojiga o'zining munosib xissasini qo'shadi. Bayoniyning Xiva xoni Asfandiyorxon topshirig'iga binonan yozilgan "Shajarayi Xorazmshohiy" asari qadim zamondardan boshlab, 1913–1914 yillargacha Xorazmda sodir bo'lgan tarixiy voqealarni qamrab olgan. O'zining xarakteri bilan bu asar Munis va Ogahiy tomonidan yozilgan tarixiy asarlarning xulosasi va davomi hisoblanadi. Polvoniyoz Xoji Yusupov taklifiga binonan yozilgan "Xorazm tarixi" asari esa, uning "Shajarayi Xorazmshohiy" asariga o'xshaydi. Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, "Shajarayi Xorazmshohiy" asari tarixiy asar bo'lsada, voqealar adabiy uslubda bayon etilgan. "Xorazm tarixi" asari esa, yozilish uslubi jihatidan undan farq qilib, yengil, xalqchil tilda yozilgan tarixiy asar hisoblanadi. Shuni ta'kidlash joizki, Bayoniy asarlari xalq tushunishi uchun oson, yengil tilda yozilgan. Ogahiy asarlarini o'qish esa, o'quvchidan muayyan tayyorgarlikni talab qilib, ehti o'zbek yozuvini bilgan hamma tadqiqotchi ham bemalol o'qiy olmaydi. Ogahiy arab va fors tillarida kamdan-kam holda qo'llanadigan so'zlarni ham faol so'zlar qatorida bemalol qo'llayvergan. Shu tufayli ushbu bo'limda shu paytgacha kirill yozuviga qilingan tabdillardan va bu mualliflar asarlari haqida olib borilgan tadqiqotlardan, hamda imkon qadar mahalliy tarixchilar asarlarining qo'lyozma nusxalaridan foydalanildi. Kamyobdan bizga bitta she'riy devon, Xorazm tarixiga oid "Davorix ulxavonin", "Muntaxab ul-voqeot" kabi tarixiy asarlari va XIX asr oxiri–XX asr boshlarida Xorazmda yuz bergan tabiat o'zgarishlari to'g'risida ma'lumot beruvchi esdaliklar yetib kelgan. D. Rahim va Sh. Laftasiyning bergan guvohligiga ko'ra, Sayyid Homid To'ra Kamuyob "To'raxonim" nomli boshqa bir tarixiy asar ham bitgan. Asar Feruzga ma'qul tushgan va undan bir necha nusxa ko'chirilgan. Lekin, hozirga qadar uning qo'lyozmasi topilgan emas². Kamuyobning ikkin-

¹ Юлдашев М.Ю. Ценный источник по истории Хорезма (О рукописи Баяни Шайхони Хорезмш) // Известия АН УзССР. Серия Общественные науки. – Т., 1958. – № 6. – С. 71–72.

² Kadin, D., Maitrasul. Sh. Feruz-shoh va shoir qismati. – T., 1991. – B. 77.

chi tarixiy asari "Muntaxab ul-voqot" Feruz vafotidan so'ng yakuniga yetgan. Shunday qilib, XIX – XX asr boshlarida yashagan zamonasi-ning ko'zga ko'ringan tarixchilari Ogahiy va Bayoniy tomonidan ijod etilgan tarixiy asarlar O'rta Osiyo, ayniqsa Xiva xonligi tarixini o'rganishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Ushbu asarlarda Xiva xonligida yer-suv egalligi, mulkchilik, soliq tizimi, qurilish ishlari, savdo va diplomatik munosabatlar, boshqaruv tizimida amalda mavjud bo'lgan mansablar, toifa va urug'lar, ziyolilar to'g'risida qimmatli ma'lumotlar keng bayon etilgan.

2. Xorazm tarixnavislik maktabining shakllanishida Abdulg'ozni Baxodirxonning tutgan o'rni

Markaziy Osiyo tarixida muhim o'rin tutgan, jahon ilm - fani va madaniyati taraqqiyotiga ulkan xissa qo'shgan Xorazm voxasi o'z an'analari va tarixiy ildizlariga ega.

Mavjud qadriyatlar tarixning keyingi bosqichlaridagi taraqqiyotni belgilagan va turki bo'lgan asosiy omil hisoblanadi. Xususan, turli sohalarda Xorazmda tarix ilmi o'ziga xos shakllanish va rivojlanish jarayonlarini boshdan kechirgan bo'lib, uning tadqiq etilishi bugungi kun tarix fani taraqqiyoti uchun xam axamiyatidir. Jumladan, o'zbek davlatchiligi tarixining tarkibiy qismi bo'lgan Xiva xonligida tarixshunoslikning shakllanishi Abdulg'ozni Baxodirxon shaxsi bilan bog'liqdir.

Xiva xoni Abdulg'ozni Baxodirxon ma'rifatparvar davlat arbobi sifatida xonlik hayotida muhim o'rin tutish bilan birga o'z davrining yetuk bilimdoni, tarixchisi, xatto tabobat ilmidan yaxshiligina xabardor bo'lgan olim xam edi.

Abdulg'ozni otasining nomi bilan ataluvchi Arab Muxammadxon madrasasida o'z davrining eng bilimdon mudarrislaridan, olimu fuzalolaridan ta'lim olgan. Aka-ukalari o'rtasida o'tkir zexni va qobiliyati bilan ajralib turgan Abdulg'ozni tarixchi Shermuxammad Munis ta'бири bilan aytganda "bag'oyat ash'or faxm va tarixdon" bo'lib yetishgan. Ayniqsa, u xalq ogzaki ijodi va tarix faniga katta ixlos qo'ygan edi.

Abdulg'ozni olti yoshidan to o'n olti yoshiga qadar ilm o'rganishga katta kuch sarfladi. Natijada u ilm-fan sharofati tufayli ajoyib fazilatlar egasi bo'lish sharafiga muvassar bo'ldi: "...Bu faqirga, deydi Abdulg'ozni

...Kudoy taolo inoyat qilib ko'p nimarsa bergan turur. Xususan, uch nimarsa bergan. Avval sipoxgarchilikning qonun yusinin suv qilib lehnoc, ikkilamchi masnaviyot va kasoidot va g'azaliyot, muqattaot va ruboiyot va barcha ash'orni faxmlamoqdek, arabiy va forsiy va turkiy lug'otlarning ma'nosini bilmocqlik; uchlamchi odam nasidini to bu damgacha Arabistonda-yu, Eronu Turonda, Mug'ulistonda o'lgan podshoxlarning otlari va umrlarini va saltanatlarining kam ziyodin bilmocqlik". Bu vaqtda faxmlamoqlik va garix bilmocqlikda faqirdek kishi shoyad Iroq va Xindistonda bo'lsa, bo'lgay, yuq aytisam yolg'on bo'lgay". Shu o'rinda o'zining yuksak qobiliyatlarini sanab o'lgan Abdulg'ozni xonning masalaga ob'yektiv yondashishga harakat qilganligini ko'ramiz: "yer yuzi keng, eshitmogan terlarimiz bo'lsa qlab emas", - deb yozadi u. Abdulg'ozni o'z zamonasining ilg'or kishisi sifatida fan va madaniyatni rivojlantirishga katta xissa qo'shgan edi.

Albatta, mamlakat ichida xukm surgan siyosiy parokandalik, notinch vaziyat har qanday taraqqiyot yuliga to'sqinlik qiluvchi sabab bo'lib, XVII asr birinchi yarmida Xiva xonligidagi o'zaro urushlar ijtimoiy - iqtisodiy, xo'jalik hayotda tushkunlikni yuzaga keltirish bilan birga madaniy rivojlanishga xam nihoyatda salbiy ta'sir ko'rsatgan edi.

V.V.Bartol'd Xorazmdagi ijtimoiy-madaniy muxtiga baho berar ekan: "XVII asr Xorazmda xech qanday adabiy faoliyat yo'q edi. Abdulg'ozni kon o'z sulolasining tarixini yozadigan kishi bo'lmaganligidan bu mas'uliyatni ishni o'zi bajarishga majbur bo'ldi", - deb yozgan.

Bu xolatni Abdulg'ozni xonning o'zi xam eslatib, ota-akalarining beparvoiligi va munosib kishi topilmaganligi tufayli bitimay kelgan tarixni o'zi yozishga majbur bo'lganligini qayd etgan. Jumladan, Chingizxon va uning ajdodlari tarixi ko'plab turkiy va forsiy zabon muarriflar tomonidan yozib kelinganligi, xatto ularning ba'zilariga "o'n tarix, ba'zilariga yigirma va ba'zilariga atab o'tiz tarix" yaratilganligini ma'lum qilgan. O'z davrining tarixchi olimi sifatida u Xorazmda tarixshunoslikning xolatiga munosabat bildirib o'lgan edi: "ota va akalarimizning beparvoiligi va Xorazm xalqining bevukufliki, bu ikki sababdan bizning jamoatimizni Abdullaxon va bizning otalarimizning aylagan yeridan to bizgacha tarixlarini bitmay erdilar. Bu tarixni bir kishiga taklif qiladi deb fikr qildik. Xech munosib kishi topmaduk. Za'vor bo'ldi. Ul sababdan o'zimiz aytduk". Shu o'rinda Abdulg'ozni kon bunday xolatning ungacha xech bo'lmaganligini ta'kidlab o'lgan:

“turkning masali turur – o’ksuk o’z kindigini o’zi kesar, degan. Xech podshox va amir va xech xakim va donishmand o’z tarixini o’zi aytgan emas turur. Bizning yurimimizning xavosidin va axli Xorazmning bebizolitigidin xech zamonda bo’lmagan ish bo’ldi”.

Shu bois xam u xonlik tarixini yaratishga qat’iy bel bog’lagan va imkoniyati yetgan barcha kishilarni, xususan, xusnixat koitblarini bu ishga jalb etgan. Uning yuksak tarixiy, badiiy va ilmiy qimmatga ega bo’lgan “Shajarai turk”, “Shajarai tarokima” va “Manofe² - ul - inson” (“Inson uchun foydali tadbirlar”) asarlari o’z davri uchun xam, keyingi avlod va bugungi kundagi yangi tadqiqotlar uchun xam nodir manba hisoblanadi.

Abdulg’ozi Baxodirxonning yuqori ta’lim darajasini Eron madaniyati va uning Xorazm ma’naviy-madaniy muxitiga ta’siri bilan izohlamogchi bo’lgan V.V.Bartol’d, bunga Abdulg’ozi xonning o’n yil mobaynida Eronda yashaganligini sabab qilib ko’rsatgan. Bu fikrni qo’llab-quvvatlagan A.N.Kononov: “asarlardan ma’lumki, Abdulg’ozi xon tarixiy adabiyotdan yaxshi xabardor bo’lib, bu bilimga u Istfaxonda yashagan o’n yillik hayoti davomida, tarixiy asarlar bilan tanishish uchun barcha imkoniyatlar mavjud bo’lgan davrda erishgandir” deb, ta’kidlagan.

Haqiqatdan ham fors adabiyotining ta’siri Abdulg’ozi xon ijodida yaqqol aks etganligini kuzatish mumkin. Chunki, u xam o’zbek, xam fors-tojik tillarida ijod qilib, masnaviy, g’azal va ruboiylar yozib qoldirgan shoirdir. Shubhasiz, Eronda o’tkazilgan o’n yil Abdulg’ozi xon dunyog’arashi, tafakkuri va bilim darajasiga samarali ta’sir ko’rsatgan.

Lekin, shuni xam aloxida ta’kidlash lozimki, Abdulg’ozi xonning Eronda o’tgan hayotini o’z bilimni oshirishga bag’ishlaganligi avvalo uning iqtidori va e’tiqodi hamda o’zi aytganidek, “xudoy ta’lo inoyati bilan berilgan qobiliyati” va o’z zamonasining yetuk mudarrislaridan ta’lim olib, bilimdon bo’lib yetishganligidan dalolat beradi. Chunki, masalaga bir yoqlama yondashish xato xulosalarga olib kelishini unimagan holda Abdulg’ozi xonning tug’ilib voyaga yetgan davr Xorazm ma’naviy-ma’rifiy hayotiga atrofficha to’xtalib o’tishni taqozo etadi. Xiva xoni Xoji Muxammadxon (1558-1602) xukmronligining oxirgi yillarida yuzaga kelgan siyosiy bargarorlik, tashqi savdo, iqtisodiy-xo’jalik rivoji o’z navbatida ma’naviy muhning jonlanishiga

olib kelganligini eslab o’tish lozim. Qolaversa, Abdulg’ozi xonning otasi, manbalarda “e’tiqodli, taqvodor va beozor kishi” sifatida ta’riflangan Arab Muxammadxon (1602 - 1621) xukmronligi davrida Xiva xonligidagi siyosiy bargarorlik, qo’shni davlatlar bilan o’rnatilgan do’stona munosabat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlagan edi. Lekin, Abdulg’ozi o’z vaqtda payqaganidek, “xonning fe’li kengligi va gunoxkorlarni afv qilgani, otamiz xonning boshina va barcha yurt xalqining boshina” ko’rguliklar keltirgan edi. Natijada xokimiyatga intilgan ichki guruxlar kuchayib, o’zaro kurashlar avj olib ketgan edi. Shunga qaramay, turli savdo - diplomatik va integratsion jaryonlar Xorazmdagi madaniy-ma’naviy muxitning batanom inqirozga uchrashiga yo’l quyimganligini xam unimaslik lozim.

Shuningdek, Eronga yuborilishidan ilgari Markaziy Osiyoning yirik madaniyat markazlari hisoblangan Buxoro, Toshkent shaharlarida va turkman kabilarlari orasida yashashga majbur bo’lgan Abdulg’ozi xonning turli millat, qabila va urug’larning hayoti, urf-odatlari va an’analari, xalqning ijtimoiy-iqtisodiy axvoli bilan shaxsan tanishishi uning tarixiy-ilmiy asarlarini yaratishida muhim ahamiyatga ega bo’lgan edi. O’z davrining yirik diniy va dunyoviy bilimlar markazi bo’lgan Buxoro va Toshkentning ma’naviy-madaniy muxiti yosh Abdulg’ozi ta’lim-tarbiyasiga ta’sir etgan. Qolaversa, o’z davrida dunyo ilm-fani rivojiga ulkan xissa qo’shgan Ma’mun akademiyasi faoliyat ko’rsatgan yurtning tarixiy ildizlari Abdulg’ozi xondek yetuk shaxsni dunyoga keltirishi tabiiy qonuniyat edi, desak mubolaga bulmaydi.

Abdulg’ozi Baxodirxonning birinchi yodgorlik asari “Shajarai tarokima” (1661 yilda yozilgan) yarim afsonaviy xususiyatga ega bo’lsa xam, turkmanlar tarixiga oid ko’pgina masalalarni o’rganishda katta ahamiyatga ega. Asar XVI - XVII asrlar tarixini tekshirish va o’rganishda muhim tarixiy manba sifatida xozirgacha o’z ahamiyatini yo’qotmagan. “Shajarai tarokima” faqatgina muhim tarixiy manba bo’lib qolmasdan, qimmatbaxo adabiy yodgorlik xamdir.

Abdulg’ozi Baxodirxonning ikkinchi yirik asari 1664 yilda yozilgan “Shajarai turk”dir. Bu asarni Abdulg’ozi xon yozib bitira olmagan edi. Uning vafotidan so’ng o’gli Anushaxonning topshirigi bilan Urganch mullalaridan biri, o’zlarining qarindoshi Maxmud ibn Muxammad Urganchiy kitobning yozilmay qolgan 21 sahifasini, ya’ni 1644-1663 yillar voqealarini yozib tugallagan.

“Shajarai turk” Abdulg‘ozi Baxodirxon ijodidagina emas, balki XVII asr o‘zbek madaniyati tarixida xam ulkan o‘rin tutgan asardir. “Shajarai turk” asari Abdulg‘ozining xar tomonlama yetuk bilimdon ekanligini namoyish qilish bilan birga uni tarixiy voguealarni obrazli badiiy til bilan ifoda qila oluvchi adib, so‘z san‘atkori sifatida xam gavdalantradi.

“Manofe’ ul-inson” risolasi (1664 y.) Abdulg‘ozi xonning yana bir krrasini – o‘z davrda tibbiyot ilmidan xam yaxshigina xabardor bo‘lgan olim ekanligini ko‘rsatadi. Shu bois Abdulg‘ozi xonni Sharq tabobatini yuksak darajada idrok qiluvchi xozik tabib sifatida xam e’tirof etish lozim.

“Shajarai Xorazmshoxiy” asarining muallifi Muhammad Yusuf Bayoniy xam Abdulg‘ozini o‘z davrining bilimdon tarixchisi va qobiliyatli shoiri bo‘lishidan tashqari, tabobat ilmi bilan xam shug‘ullanganligini ta’kidlab o‘tgan. U janglarda orttirgan jaroxatlarini Ibn Sino, Abduraxmon va Yusuf tabiblarining tabobatga doyr asarlari, maslaxatlariga kura o‘zi muolaja qilib, 124 illatga doir risolani yozgan.

Risola turt qismdan iborat bo‘lib, xar biri tibbiyotning bir soxasiga oid baxs yuritadi. Birinchi qismda, muallif oddiy dorilar, ikkinchi qismda murakkab dorilar, ularni tayyorlash va ishlatish yo‘llari, uchinchi qismda dardlarning kelib chiqishiga sabab bo‘luvchi omillar, kasalliklarni davolash tartiblari haqida, to‘rtinchi qismda esa o‘zidan oldin o‘tgan tabiblarining fikrlarini va ayni vaqtda o‘zining bu boradagi mulohazalarini ommabop, sodda tilda bayon qilgan.

Yugorida keltirilgan ma’lumotlar tahlili Abdulg‘ozi Baxodirxonning serqitra shaxs ekanligini ko‘rsatadi. Yoshlikdan olgan bilimi va hayoti davomida to‘plab, orttirib borgan tajribasi unga zamonasining eng ilgor kishilardan bo‘lib yetishish imkonini berdi.

Xorazm tarixnavislik maktabiga asos solgan Abdulg‘ozi Baxodirxonning tarix fani rivojiga ko‘shgan xissasi beqiyosdir.

Tarixiy asarlari, jumladan, “Shajarai turk” osonlikcha yuzaga kelgan emas edi. Bu xaqda tarixchining o‘zi shunday xikoya qilgan: “Biz tarixni mo‘guli va o‘zbekda, o‘tgan yaxshi podshoxdarni kengashli fitnalarni, asli va qilgon ishtarini va aytgan so‘zlarini barchasini bir - bir aytib, ulug‘ kitob qilmog ko‘nglimizda bor erdi. Aytmaylik teb yurgan vaqtda xasta bo‘ldum. Ko‘nglumda aytdim, ulaqolsam, kitob etilmay qolur, mendek kishi blioturgon yo‘q. Xususam bizning jamiyatimizning Yodgorxonidin

to‘laqirgacha yot yurtni kishisi muni bilmas. O‘z xalqimizda xam bilur kishi yuq, bas, men shuni ko‘ra borganimdin ne foyda, aytim. Taqi muvassanda ulturtridim. Taki Odamdin Jujixonga kelguncha xech kitob yuzini boqmadim, o‘zinni yodimda bor erdi, aytim. Ammo kuvvatim kam bo‘lur erdi, gox ulturub aytur erdim, gox yotub”.

Abdulg‘ozi xon asarlarida bildirilgan g‘oyaviy-nazariy fikrlarda muallfning asarlarini yozishdan ko‘zlagan asl maqsadi, kutiladigan muhim natija yaqqol aks etgan. Jumladan, “Shajarai tarokima” asarining danyoga kelishini izoxlar ekan, muarrix: “Xorazmga turkmanlar kelib foylashgandan ko‘p yillar o‘tib, turkman muallari, shayx va beklari mening tarixni yaxshi bilishimni eshitib oldinga kelishdi va shunday ko‘zlar bilan murojaat etishdi: bizda O‘gizxon haqida ko‘p xikoyalar boor, lekin ularning birtasi xam yaxshi emas, borining xatolari ko‘p va ular bir-biriga mos kelmas, xar qaysisi o‘zicha. Birta xaqqoniy va munosib tarix bo‘lsa yaxshi bo‘lar edi, deb iltimoslarini bayon qilishdi. Paygambar aytganidek, kimdir bir musulmonning ko‘nglini shod qilsa, unga xudoning xizmatini qilganga beriladigan mukofotdan ortiq mukofot beriladi. Shunday ekan, mening so‘zlarimdan o‘zleri bilmaganmarini bilib oladigan necha ming kishining ko‘ngillari shod bo‘ladi. Umid qilamanki, gunoxdarim uchun beriladigan jazodan ko‘ra ushbu qilgan savob ishim - yozgan kitobim uchun beriladigan mukofot ortiq bo‘ladi”.

Ko‘rinib turibdiki, bir xalqning tarixiy bilimni oshirishga xizmat qilishi uning asosiy goyasi bo‘lgan.

Abdulg‘ozi xon tabobatga bag‘ishlangan “Manofe’ ul-inson” risolasi (1664 y.)ning yaratilishini xam shunday izoxlagan: “Kitoblarni nazarga keltirib erdik, maqsadi goho topilur erdi, goho toplimas erdi, ulkun topilur erdi, xozir mashaqqat bilan o‘rtaga kelur. Shul sababdin, illatga ilol qilmog uchun, mo‘tabar kitoblardin xoxdab jam qilib ondin so‘ng illatlarini bayon qildim”.

Xaqiqatan xam, Abdulg‘ozi aytganidek, bu davrda tibbiyotga doyr qator arab va fors tilidagi asarlar mavjud bo‘lsada, ammo, ularni topish, sof turkiy tilda o‘qib foydalanish ayniqsa mexnatkash omma uchun amalga oshirib bo‘lmaydigan bir orzu edi. Shuning uchun xam Abdulg‘ozi xon bu soxada xam qalam tebratib, risolasini xalqqa tushumarti sodda va jonli tilda yozgan. Risola unda xalq tabobatida qo‘llanilgan 700 dan ortiq dori-darmonlar haqida batafsili ma’lumot

berib o'tilganligi bilan amaliy ahamiyatga ega bo'lsa, Xorazmda tabobat ilmining o'rta asrlardagi xolati va tarixini o'rganishdagi o'rni bilan tarixiy jihatdan e'tiborga loyiqdir.

Shu o'rinda ikki muhim tamoyilni alohida ko'rsatib o'tish lozimki, birinchisi, keng xalq ommasiga sodda, oddiy tilda o'z tarixini yetkazish orqali xalqning tarixiy xotirasini shakllantirish va rivojlantirishni, o'zlikni anglash va bu orqali tarixiy tafakkurni mustaxkamlash edi. Ikkinchidan, ilgari yozilgan asarlardan farqli o'larok tarixiy asarlarini sof turkiy tilda yozishga qaror qilgan Abdulg'ozii xon zamonasining yetuk olimi va tajribali davlat arbobi sifatida turkiy tili rivojiga munosib hissa qo'shgan.

Abdulg'ozii xonning o'z asarlarida bildirgan fikrlarini tahlil qilish jarayonida uning nazariy-uslubiy yondashuvini ko'rsatish va tarixiy tadqiqot uchun tegishli xulosalarni chiqarish mumkin.

Tarixiy tadqiqot uchun muhim bo'lgan qiyosiy taqqoslash uslubi xaqqoniylik mezonining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Abdulg'ozii Baxodirxon ijodida buning yorqin ifodasini ko'rish mumkin. U o'z zamonasining o'tkir bilimlari tarixchisi sifatida tarixiy asarlarini yozishda boshqa tarixchilar kabi o'ziga qadar yaratilgan boy madaniy merosni juda chuqur va atrofiicha o'rganagan va undan foydalangan. Xususan, "Shajarai turk"ni yozishga kirishar ekan, u qo'l ostida o'n sakkizta forsiy va turkiy tillarda yozilgan manbalar borligini qayd etgan: "Eron birlan Turonda o'tgan Chingizxon uglonlarining otlarini aylitgan tarixlardan ushbu zamon faqirining oldinda o'n sakkiz mujallad xozir turar erdi".

Bularning orasida tarixchi Fazlullox Rashididdinning (1247-1318) "Jome'ul-tavorix" ("Tarixlar yigindisi"), Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Mirxondning "Ravzat us-saf", Boburning "Boburnoma", Xofiz Timish Buxoriyning "Abdullanoma", Gulbadanbeginning "Xumoyunnoma", Muxammad Solixning "Shayboniyнома" asarlari, Xondamir, Zayniddin Vosifiy, Abdurazzoz Samarqandiy, Juvayniy, ibn Arabshox kabi muarrixlarning kitoblari bo'lgan.

Albatta, o'zidan oldin o'tgan, tarixchilarning asarlaridan keng foydalangan Abdulg'ozii xon Sharq tarixnavisligining mavjud an'anaviy uslubini chetlab o'tmagan. Uning asarlari xam Rashididdin, Sharofiddin Ali Yazdiy asarlarida bo'lgani kabi xamd va na't bilan boshlangan. Shu jihatdan Abdulg'ozii xon ijodida o'ziga xoslik bilan

birga an'anaviylikning saqlab qolinganligini ko'rish mumkin. O'z nuqatida bu jihat keyingi davr tarixchilariga xam vorisiylik asosida o'tgan.

Shuningdek, Abdulg'ozii xon asarlarida bugungi kun tarixiy tadqiqotlarida e'tibor berilganidek, bayon etishning murakkab, akademik usuldan qochish masalasini ko'rish mumkin. Tarixchining o'zi qayd etganidek, "ravshan bo'lsin deb, asarlarimni turkiyda aytdim, turkiyini xam andok aytibmanki, besh yashar o'g'lon tushinur".

Ushubidan tashqari muarrix asarlarining keng xalq orasida ommalashishi, aholining barcha qatlamlariga tushinarli bo'lishi nuqtai nazaridan ularning tiliga xam katta e'tibor bergan va bu narsa Abdulg'ozii xon asarlari va ularning o'ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Bu haqda muallif shunday degan: "Barcha bilingkim, bizdan burun turkiy tarix aytkonlar arabiy lug'atlarini ko'shib tururlar, va forsiyini xam ko'shururlar, turkiyini xam sa'j qilurlar. Biz mularning hech qaysisni qilmadik, aning uchunkim bu kitobni uquvchi va tinglayuvchi albatta turk bulg'usidir: bas turklarga turkona aytmoq kerakki, to ularning barchasi faxm qilgaylar".

"Shajarai turk" qimmat haqida fikr bildirgan K.Munirov xam asar tiliga alohida e'tibor bergan edi: "asarning qimmat shundaki, avvalo uning avvalgi qismlarida keltirilgan ma'lumotlar boshqa tarixiy asarda berilgan bo'lsada, ular fors yoki arab tilida yozilgan asarlar edi. Abdulg'ozii y ularni o'rganib, o'sha qismini o'zbek tilida bayon etgan".

Ob'yektivlik - tarixshunoslikning muhim tamoyili bo'lib, Abdulg'ozii xon bu masalaga xam alohida to'xtalib o'tgan. Tarixiy voqelikni yoritishda bir yoqlamalikka yo'l qo'ymaslik xar qanday tadqiqotning qimmatini yanada oshiradi. Bu tamoyil Abdulg'ozii xonda tarfakashlik qilmay voqealarni bayon etish, deb atalgan. Xususan, u o'z asarini tarfakashlik qilmay, voqealarni qanday bo'lsa, shunday keltirganligini uqitirib o'tgan.

Shuningdek, Abdulg'ozii xonning tarixiy-ilmiy merosida xronologik izchillik tamoyiliga rioya qilinganligini kuzatish mumkin. Bu xolat tarixiy asarlari, jumladan "Shajarai turk"da boblarning nomlanishini belgilab bergan voqealar bayonining xronologik ketma ketligida aks etgan. Xususan, avvalgi bob Odamdin to mo'gul xonigacha; ikkinchi bob mo'gul xonidin Chingizxonigacha; uchinchi bob Chingizxonning tug'onidin o'lgonigacha, to'rinchi bob Chingizxonning uchinchi o'gli

Ugadayqo'nni va aning avlodining va Chingizxonning o'g'lonlarini naslidin xar kim mo'gul yurtinda podshoxlik qilgan bo'lsa, aning zikri, beshinchi bob Chingizxonning ikkinchi o'gli Chigatoyxonning avlodidin Movarounahr va Qoshgar yurtinda podshoxlik qilganlarning zikri; oltinchi bob Chingizxonning kichik o'gli Tuluyxonning avlodidin Eron mamlakatida hukumat qilganlarining zikri; yetinchi bob Chingizxonning ulug' o'gli Jujixonning avlodidin Dashti Qipchoqda podshoxlik qilganlarning zikri; sakkizinchi bob Jo'jixonning o'g'li Shayboniyxonning avlodidin Movarounahr va Qrim, Qozoq va Movarounahrda podshoxlik qilganlarning zikri va taqi Jo'jixonning o'gli To'g'ray Temurning naslidan Qrim va Qozoq, Movarounahrda podshoxlik qilganlarning zikri; toqgizinchi bob taqi Shayboniyxon avlodidin, Xorazm mamlakatida podshoxlik qilganlarining zikri" deb nomlangan.

Ko'rinib turibdiki, Abdulg'ozil Baxodirxon XVII asr Xorazmda yuqori tarixiy, adabiy, ilmiy muhtim yaratgan, mamlakat madaniy-ma'naviy hayoti taraqqiyotiga ulkan xissa qo'shgan olim va ma'rifaparvar davlat arbobi edi. Shuningdek, u Xiva xonligi tarixshunoslik maktabiga asos solgan yetuk tarixnavisdir.

Tahlil qilingan ma'lumotlar Abdulg'ozil xon tarixiy-ilmiy merosida tarixshunoslikning bir qator jihatlarini, quyidagi nazariy-uslubiy yondashuvlarining aks etganligini ko'rsatadi:

- qiyosiy, mantiqiy tahlil;
- xronologik izchillik;
- ob'yektivlik (bir yoklamalikka yul kuymaslik);
- an'anaviylikning saqlanishi;
- bayon etishning sodda usuli;
- asarlarning keng xalq ommasiga mo'ljallanganligi (sodda va sofi turkiy tilda yozilganligi);
- tarixiy xotira, o'zlikni anglash va tarixiy tafakkurni shakllantirish xam da rivojlantirishga qaratilganligi;

Xulosa qilib aytganda, "Abdulg'ozilning asarlari shuning uchun xam muhimki, mazkur muallifdan ilgari bunday asarlar yaratilmagan edi, shuningdek ular vujudga kelgan va keyingi XVIII - XIX asrlar uchun xam xarakterli bo'lib kelavergan Xiva - turkman munosabatlarini va turkmanlarning Buxoro va Eron bilan XVIII asrdagi o'zaro aloqalarini tushinish uchun juda boy material beradi". Xaqiqatdan xam Abdulg'ozil

kon fagat birgina millat chegarasida qolib ketmay, O'rta Osiyo xalqlarining, deyarli Sharq xalqlari tarixining ulkan bilimdoni sifatida nam nom qozongan.

3. Mahalliy tarixchilar talqinida Xiva xonligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlarining yoritilishi

Ma'lumki, XIX - XX asr boshlarida Xorazmda yaratilgan tarixiy asarlarda Xiva xonligi va unga qo'shni hududlarda joylashgan shaharlar, daryo va ko'llar, quduqlar, sahrolar va boshqa geografik ma'lumotlar ham berilgan. Jumladan, Ogahiy asarida Xiva xoni Muhammad Rahim II ning surunkali harbiy yurishlar qilib yovmnlarni bo'ysundirgandan keyin sayr va shikorga chiqqani haqida bayon etishi jarayonida xonlikning 1866-yillarda joylashgan geografik hududi haqidagi ma'lumotlar qayd qilingan. Asarda yozilishicha, Muhammad Rahim II avvalo Urganchdagi o'zining bog'iga borib, undan chiqib Jayhun (Amudaryo) daryosidan o'tib, Ko'hna Kat gal'asi janubidagi Shayx Abbas valiy maqbarasini ziyorat qiladi (Bu hozirgi Qoragalpog'iston Respublikasining Beruniy shahri hududi). Undan chiqib Sulton Uveys va Shayx Jalil tog'iga, Qo'sh ko'lga, Ko'k o'zak va Qavanj yorma atroflariga va undan Tovqara muzofatiga kelib, Qilichbiy gal'asining atrofiga borganligi bayon etilgan. 39 kunlik sayr va shikor chog'ida Muhammad Rahim II yana Cho'michliko'l, Boyo'choqi, Bo'richi qiri, Oqsavat, Butonko'l, Chimboy, Tuk, Xo'jayli, Muzdehqon, Mazlumxon, Tangriyot, Nayman, Po'rsiyon, Hilloliy (Ilonli), Toshhovuz, Shohobod (Shovoi), Kat gal'a va mavzelerde bo'lganligi haqidagi ma'lumotlar oqali bu davrdagi ma'muriy hududlar va aholi joylari toponimikasi haqida bilimga ega bo'lamiz. Q.Munirovning yozishicha, mahalliy mualliflar asarlarida xonlik hududi haqidagi geografik ma'lumotlar asarning bir yerida umumiy keltirilgan bo'lib, tarixchilar tomondan xonlarning sayr, shikor yoki harbiy yurishlarini bayon etish jarayonida ilga olingan, xolos¹. Biroq, shuni ta'kidlash lozimki, bu asarlar ma'lum bir sohalariga bag'ishlangan asarlar bo'lmay, balki xonlar topshirig'iga hincan xronologik tartibda yozilgan asarlar hisoblanadi. Mualliflar-

¹ Муниров К. Хоразмда тарихнавислик (XVII - XIX va XX asr bosqlari). - T.: Firdavsiy Foydasi, 2002. - B.154.

ning asarni yozish jarayonida qiziqarli ma'lumotlarni munosib tarzda berishlari esa, bu asarlarning, aniqrog'i mahalliy muallifarning yutug'idir. Bundan tashqari, mazkur tarixiy asarlar xonlikda yashagan elalar, urug'lar, ularning kelib chiqishi, turmush tarzi va madaniyatini o'rganishda ham muhim manba sanaladi. Unga ko'ra, Xiva xonligi hududida nayman, mang'it, qo'ng'iro't, qang'li, sart, o'zbek, uyg'ur, nukuz, imrali, yovmut, chavdur, qozoq, olobulik, qirq qayir, tanga xitoy, Qora Ahmad, Chumagoy, Erdor, do'rmon, yuz, ming, burloq, Ali eli, Kenagas, Xo'ja eli kabi toifa va urug'lar joylashgan. Shu bilan birga, daryo, kanal va arnalarining nomlaridan u yerda yashagan urug' va toifalarni, ayniqsa ularning qaysi hududlarda yashaganligini aniqlashda ham ushbu manbalarning ahamiyati kattadir. Jumladan, Suvonli kanali u yerga o'rnatib olgan urug' nomi bilan Xo'ja eli deb, Omonquli kanali Kenagas, Otaliq kanali esa, Mang'it arna deb atala boshlangan. Lavzanning g'arbidagi Qang'li kanali, Qipchoq, Uyg'ur, Nayman, Gur-lan yaqinidagi Nukus kanali, Xizir eli, Boshqird urug'i kanali va shu kabi kanallar shu yerda yashovchi urug'lar nomi bilan yuritilgan. Sharqning madaniy-xo'jalik mintaqalaridan biri bo'lgan Xiva xonligining iqtisodiy hayotida yer egaligi asosiy masalalardan biri bo'lib, xonning o'zi katta yer egasi edi. Xonning deyarli barcha beklklarda yerlari va bog'larini bo'lgan va ular nasldan-naslga o'tib kelgan. Mazkur tarixiy asarlarda mualliflar xonlarga tegishli mulk yerlarni "mulki xolis", "mulki xossa", "amloki xossa", "Mulki maxsus" va boshqa nomlar bilan ataganlari kuzatildi: "... namozi asr hangomida Urganch Bandai tayyibasining g'arbiy joni bidagi o'zining mulki xolisida farmoni..."

Xiva xonligida kanallar qazish va ularni tozalash, sug'orish ishlarini kengaytirish va yangi yerlarni o'zlashtirish xonlikning iqtisodiy hayotini va siyosiy mavqei belgilashda asosiy omillardan biri edi. Mahalliy mualliflar tarixiy asarlarida irrigatsiya masalalariga doir ma'lumotlar berilgan bo'lib, ularda yozilishicha, hukmdorlar asosan suv yo'lini berkitish orqali bo'yusumagan aholini jazolaganlar, itoatkor odamlarga esa sersuv va serunum yerlarni ajratib berganlar. Ogahiy esa, "Riyoz ud-davla" asarida Toshsaqo degan joyda daryogacha suv bog'langani xususida: "Hamul bahor viloyoti maxrusa mazorig'a suv jihatidan andak tanqisliq chekti. Ul hazrat (Olloqulixon) yurt manfaati va xosunom behbudi uchun oltanib... hazrati Qutb-ul-avliyo Pahlavon otanahrining saqosig'a borib, o'tgan yil qirdan yordung'on saqonkim

Toshsaqoderlar, yangidan hashar bila qazdurub suv joriy qildi", — deb xonlikdagi yop va solmalarning muntazam tozalanishi, xalqning ko'magida "qazuv" deb, nomlangan hashar uyushtirilib, kanallarining tuproqdan tozalanishi va bu ishlarga xonlarning o'zlari boshchilik qilishini bayon etgan. Xiva xonligi iqtisodiyotining asosini soliq va majburiyatlar tashkil qilgan. Tarixiy adabiyotlarda xonlikda aholidan olinadigan soliqlar, ularni yig'ib olish yo'llari, soliq yig'ish maqsadida shaharlarga kimlar tayin etilgani, qaysi joylardan qanday miqdorda soliqlar olingani, ba'zida soliq to'lashdan bosh tortgan yoki to'lay olmagan kishilar tomonidan xon soliq yig'uvchilarining o'ldirilgani, natijada xon harbiy qism yordamida soliq undirganiga oid ma'lumotlar mavjud. Jumladan, "Firdavs ul-iqbol" asarida bu haqida: "... tamomi qo'ng'iro't elin mute va makkum qilib, Sayyidnazar biyda ixiyor qo'yinadilar. Muxoliffat va muonidan ko'shin urub, isyon va tug'yon maydonig'a jur'at qadamin qo'ydilar. Bu jihatdin amiri kabir Avaz biy inoq alarning taadbu gushmoli uchun Xosa qo'shbeigi boshlig'i umaroi oliymiqdor va shujao inomdorni to'rt to'pa va Besh gal'a sipohi bila sana ming ikki yuz sekkizda Qo'ng'iro't ustig'a yubordi. Sipohi nuratpanoh Qo'ng'iro't sarchadig'a yetganda, alar istiqbol etib, tansuqot va peshkashlar bila umaroi izomning mulozimatig'a yetib, talbis yuzidin gurg' oshiy qildilar. Ul shart bilakimkelur yil Orol yuriting zakot va xirojoti bila Avaz inoqning xizmatig'aborib, mulozimat qilg'aylar. Bu bahona bila umaroi oliyjob va sipohinuratpanohni qaytarib, yana o'z ishlarining tahsil va takmilig'a ishtig'ol ko'rguzdilar", — deyilgan.

Ushbu ma'lumotlardan shu narsa ma'lum bo'ladi, mahalliy mualliflar garchi ushbu asarlarini xonlar topshirig'iga binoan yozgan bo'lsalarda, hamda hukmdorlarning manfaatlariga mos qilib yoritishga ma'qul bo'lsalarda, ularning olib borgan siyosati, yuqorida tilga olingani kabi hatti-harakatlari, ba'zi-bir nomaqbul qarorlarini ham keltirib, ularga o'zlarining munosabatlarini ham bildirganlar. Xonlik aholisidan, hamda savdo karvonlaridan qancha va qanday soliqlar olingani, Rossiyaga boradigan savdo karvonlari o'tuvchi Erdor yo'li xususida O'Munirov Ogahiyning quyidagi jumlalarini keltiradi: "... 1273 yili rabi'us soniy oyining 20 sida panj shanbasida Muhammad Yaqub mahram bir jamoa lashkari jarror bila Xorazm va Buxoro korvonkim,

¹ Hifriy 1273 yil — milodiy 1856-1857 yillarga to'g'ri keladi.

urus viloyatidin chiqib, Xorazm va Buxoro savbig'a kelur erdlar, alarning istiqboliga chiqib, shariat hukmi bila kazotlarin olib kelmak uchun... Dasthi Qipchoqda Erdor yo'li Jonibiga ozim bo'ldilar". Shuni aytish lozimki, ushu tarixiy asarlarda Xiva va Buxoro karvonlarining Mang'ishloqqa borib savdo qilishi, Rossiya karvonlarining O'ra Osiyo shaharlariga kelishi va savdo yo'lidagi qiyinchiliklar to'g'risida ayniqsa, Rossiya bilan bo'lgan savdo munosabatlariga oid ma'lumotlar keng o'rin olgan. Bunga sabab, Rossiyada kapitalistik munosabatlarning taraqqiy etishi natijasida, Xiva xonligida Rossiya mollariga ehtiyoj katta bo'lgani holda, Rossiyada ham Xiva mollariga talab katta bo'lgan. Hamma davrlarda ham mamlakat taraqqiyoti va xalqning farovonligi unga yo'l boshchilik qilayotgan hukmdorlarga, uning vazirlari va amaldorlariga bog'liq bo'lgan. Xiva xonligida davlat boshqaruvi monarxiya tipida bo'lib, uning mansabi va huquqlari avloddan-avlodga o'tgan. Uning atrofdagi mansabdorlar ham hukmdorga yaqin kishilar, qarindosh, urug'doshlardan tayinlangan bo'lib, ularning mansab va huquqlari ham vatoflaridan keyin o'z avlodlariga me'ros sifatida qoldirilgan. Xiva xonligining Qo'ng'irotlar sulolasi davridagi davlat tizimini o'rganishda amalda bo'lgan turli mansablarning vazifalari to'g'risidagi ma'lumotlar muhim ahamiyatga ega. Biroq, sovet davri tarixshunosligida aynan shu davrdagi ma'lumotlar ko'proq tahlil qilinib, davlatchiligiimizdagi mansabga qo'yish tartibi tanoman qoralangan. Xiva xonligi davrida yozilgan tarixiy manbalaridagi ma'lumotlar esa, o'sha zamonda bo'lib o'tgan voqealar qandayligi haqida nisbatan ishonchligi bilan ajralib turadi. Jumladan, Ogahiyning "Shohid ul-iqbol" asaridagi mansablarga qo'yilish bilan bog'liq ma'lumotlar diqqatga sazovor bo'lib, Ogahiy Muhammad Rahimxon II ning ustozlari sifatida, hamda xonlikdagi yuqori mansabdor shaxs sifatida saroydagi ko'p voqealarning guvohi va ishtirokchisi edi. Shu sababli ham uning ma'lumotlari ishonchli hisoblanadi. Ogahiy ma'lumotlarida Muhammad Rahimxon II hokimiyatga kelgan daslabki yillarida mavjud eski mansabdorlarning o'rniga o'ziga yaqin bo'lgan sodiq kishilarni yuqori mansablarga qo'yganini, bular gatoriga Muhammad Murod devonbegi va Abdullaboy mingboshi kabilarini bayon etganini ko'rish mumkin. Jumladan: "Jum'a oqshomi erdi hazrat zilhisoboniy saltanat umuri intizomi va mamlakat masolih istikmoli uchun Xudoynazar devonbegini devonbegilik va muzakkiylik mansabidin ma'zuletib,

aning o'rniga Muhammad Murod mahramnikim, ul hazrat tufuliyat-zamonidin to bu saodatlig' avong'acha davlat yonglig' hamdam bo'lib, xizmatigorlig' bobida jonsiporlig' qilg'an qadimiy xodimlarining sarbalandi va boshidin qadam qilib sadogat rasmda havodorlig' ko'rguzganboyiri mulozimlarining arjumandi erdi va bag'oyat donshmand ufarosatpayvand va sohibviqoru diyonatosor va davlatg'a hoyyiqu tarbiyag'amuvofiq kishi erdi". Yoki: "Orol qo'ng'irotning umarosisidin Muhammad Yusufboy Qo'ng'irotda maraza tabiiy bila jahondin rihtat qildi. Mazkur oyning vositida aning vafoti xabari dargohi jahonpanoh mulozimlarig'a keldi. Hazrat zilli subhoniy kamoli shafqat va bandaparvarlikdin aning favritofihaxonliqi uchun o'z tarafdin arkoni davlat akobiridin Musomtavalliyini buyurib, oshu obi uchun yuz tillo berib yibordi. Va mazkurbiyning o'g'li Hayniyozbekni hamkim... hazrat zilli subhoniy kamolikaramidin anga muruvvat va shafqat ko'rguzub, atosining o'rniga biyilkamansabig'a nasb etti", — kabi misollar orqali otasi dunyodan o'tgach, hukmdor tomonidan o'g'lini uning o'rniga qo'yilishiga haqida asarning boshqa joylaridan ham parcha keltirish mumkin. Bunda otasi ishini kuzatib yurgan farzand bu ishni uddalay oladi deb umid qilingan. Shu bilan birga, agar mansabdorming o'g'li farzandi bo'lmasa, uning o'rniga ukasi yoki amakisi qo'yilganligi to'g'risidagi misollar ham asarda ko'plab uchraydi. Mansabda o'tirgan, lekin azbaroyi yumshoqligi va odamlar bilan muomalani o'rniga qo'ya olmaydigan mansabdorlarni ham xon almashtirar edi. Bu haqida ham "Shohid ul-iqbol" asarida bir qancha misollar keltirilgan. Xivalik tarixnavis Bayoniy asarida ham xonlikda mavjud a'lama, qozirais, devonbegi, yasovulboshi, mirzaboshi, eshik og'osi, qushbegi, yuzboshi, otaliq, mehtar, mirshab, mahram, sarhang, vazir, inoq, biy, mirob, hokimkabi mansablar to'g'risida ma'lumotlar mavjud bo'lib, ularning tayinlanish tartibi, hamda o'sha shaxslarning ismlari haqida ham keng ma'lumotlar berilgan. Demak, ushu tarixiy asarlar orqali Qo'ng'irotlar sulolasiga mansub Xiva xonlari (ayniqsa Muhammad Rahimxon II) tomonidan davlat boshqaruvida o'zgarishlar sodir etilib, ko'plab mansabdorlarning o'rniga nisbatan kuchliroq shaxslar qo'yilgan yoki muayyan mansabga yangi kishini belgilaashda bilimli mutaxassislar tanlangani ma'lum bo'ladi. Mahalliy mualliflar tarixiy asarlaridashoir va tarixchilarning ham nomlari keltirilgan. Biroq, ularning nomlari asarning bir yerida umumiy keltirilmagan bo'lib,

mualliflar tomonidan biror tarixiy voqeani bayon etish jarayonida tilga olingan. Chunki o'sha shoirilar ana shu bo'lgan voqega atab qasida yoki tarix yozganlar. Ana shu qasidalarni yoki tarixlarni keltirish barobarida ularni yozgan mualliflarning nomlari ham tilga olingan. Bu kabi ma'lumotlarni biz Ogahiy va Bayoniy asarlarida ham uchratishimiz mumkin. Xususan, Q. Munirov Ogahiyning "Gulshani davlat" asarida: "Va navrasfikru tozatab' shuaro'din fazlu humar ahli arosida mumtoz Pahlavon Niyozboykim, fozillar guruhi ichra taxallusi Komildur, buta'rixni nazm etibdurkim, tastir topar: Ta'rix: Komil zi bahri guft "azsari bashorat" "Shud voliy viloyat shoh Sayyid Muhammad", — deb keltirib o'tgan, Bayoniy esa o'zining "Shajarayi Xorazmshohiy" asarida: "... Alimhramning Ahmad otlig' bir o'g'li bor edi. Ul ham o'zini Tabibiy taxallusibila mutaxallis etib she'r aytmog' boshladi... Tabibiy farmoni mujibbila amal qilib, ul g'azallarni jam' qilib har g'azalni yozmoqchi bo'lg'onda, masnaviy bila ul g'azalni aytg'on kim erkanin bayon etib, bu tariqada tamomni g'azallarni jam' qilib tamom etib ul kitobg'a "Majnuat ush-shuaro'" o'tqo'yuldi. Oning itmoni ham ushbu yil voqye bo'lub erdi. Faqir onga butarixni aytdim..."¹ — deb bayon etgan. Demak, ushbu asarda xonlikda yashagan shoir va tarixchilar haqida ma'lumotlar mavjud bo'lib, bu manbalar ularning hayoti va faoliyatini o'rganishda ham katta ahamiyat kasb etadi. Ogahiy, Bayoniy va Kamyobning tarixiy asarlari XIX — XX asr boshlarida xonlikdagi bunyodkorlik ishlari tarixiniyoritishda muhim o'rin tutadi. Jumladan, Bayoniy asarida Xivadagi bunyodkorlikka oid ma'lumotlar mavjud. Unga ko'ra: "Chun Xevaq shahrining orqa tarafi tamomi viloyat xalqining rohguzarlardur, bag'oyat vayron va nozirlarg'a boisi nafrat erdi. Xohlardilarkim, ul yerlarni obod etib, Toza Xevaq ismi bila mavsum etgaylar. Bas, Otajon devong'a buyurdilar, tokim, gal'aning orqa darvozasinikim, oni Urganch darvozasi derlar, yiqib tozadin o'ring'a ikki darvoza xona bino qilg'ay. Biri eching shaharga kirmaklari uchun va birichimog'qlari uchun... Yana darvozaning yovuqida yo'l ustida bir tilig'ramxonabino qilmog'ni ham Otajon devong'a buyurdilar... va oning muqobilidayo'lining sharq tarafida bir g'oyatda vase'

¹ Муниров К. Хоразмда тарихнавислик (XVII — XIX va XX asr бошлари). — Т.: Фафур Фулом, 2002. — Б. 156, 30.

darvozasifo bino qilmog'ni Rahimbenganga buyurdilar..."¹ — deb bayon etilgan. Ma'lumki, XIX asrda Xiva xonligida hujjatlarni saqlash yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, Toshhovlida hujjatlarni saqlanadigan maxsus joylar qurilgan. Tarixchilarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, saroydagi arxiv hujjatlari Xazinaxonada — alohida binoda juda ehtiyotkorlik bilan maxfiy holda saqlangan. Arxiv hujjatlarini nazorat qilib turish uchun alohida kishilar ham ajratilgan. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan shu narsa ma'lum bo'ldiki, Qo'ng'irotlar sulolasi davrida Xorazm qurilish sohasida ancha ishlar qilingan, Xiva xonlari tashabbusi bilan mamlakatda yangi masjid, madrasa, saroy va boshqa bir qator inshootlar qurishga e'tibor berilgan, hamda saroy amaldorlari ham bu ishga jalb qilingan. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, Xiva xonlari turkman, qoraqalpoq, Xurosonda yashovchi ba'zi bir xalqlarni Xorazm atrofiga ko'chirib keltirib, darvo va kanallar atrofida ularga muqim joy tayin etganlar. Shunday guruhlardan biri — eroniyalar bo'lib, Xorazmning Qo'shko'pir tumaniining Oqdarband qishlog'ida makon topganlar. Mahalliy mualliflar asarlarida ushbu masala yuzasidan to'liq va takomil ma'lumotlar mavjud. Unga ko'ra, XIX asrning birinchi chorriga kelib, islom dimida mavjud bo'lgan oqimlar orasidagi nizo kuchayishidan foydalanib, Xiva shayxulislomi shialarga qarshi g'azovot e'lon qilib, ularni qirib tashlash yoki qul qilib sotish haqida favo bergan. Shundan so'ng, Ogahiyning yozishicha, Xiva xoni Rahimquli to'ra boshchiligidagi qo'shin 1826 yilda Xuroson o'lkasining Oqdarband qal'asiga hujum uyushtirib, zafar natijasida aholisini asir olib kelgan. Mazkurimizda, xonlar tomonidan eroniyalarning Zeyuop bo'yiga joylashtirilishi xonlikka qarshi turli chiqishlarni daf qilish, chegaralarni mustahkamlash uchun bo'lgani shubhasiz. Chunki XIX asrning birinchi chorriga Xiva xonligi tasarrufidagi hududlarda turkman, qoraqalpoq etalari tez-tez g'alayonlar qilib turganlar. Ko'chmanchi turkmanlar soliq to'lashdan bosh tortganlar, boshqarish uchun yuborilgan noib yoki beklarni o'ldirganlar, ayrim hollarda Xiva shahriga qarshi yurishni amalga oshirganlar. Turkmanlarning bu kabi xujumlari esa asosan Xiva shaharining shimoli-g'arbiy tomonidan bo'lgan. Xiva xonlarining qo'ahni hududlarga harbiy yurishlar olib borishi natijasida ko'chirib

¹ Бадиайи Мухаммад Юсуф. Шажарайи Хоразмшоҳий // Мероси Ғулама. — Т.: Қашқадуқ, 1991. — Б. 261-262.

keltirilgan xalqlar bilan tub aholi o'rtasidagi etnik jarayon va munosabatlarni o'rganishda ham ushbu asarlar muhim manba hisoblanadi. Mahalliy mualliflarning Xiva xonligi tarixini yoritishga oid birlanchi manba bo'lib xizmat qiluvchi asarlarida mamlakatning tashqi siyosatiga doir bir qancha ma'lumotlar keltirilgan. Xususan, ularda XIX–XX asr boshlarida Xivaning Rossiya, Eron, Buxoro, Hiro, Dashti Qipchoq, Qobul, Kurdistan bilan savdo va diplomatik munosabatlari tarixiga doir ma'lumotlar o'z aksini topgan. Ushbu ma'lumotlarni biz to'rt guruhga ajratishimiz mumkin:

- 1) Elchilik munosabatlari;
- 2) Chegara masalalari va migratsiya;
- 3) Qo'shni davlat qochoq rahbarlarining Xivaga kelishi;
- 4) Chet davlatlar bilan yozishmalar.

Elchilik munosabatlari masalasi yuzasidan shuni aytish mumkinki, Xiva xonligida xorijiy mamlakatlarga elchi qilib nufuzli amaldorlar yuborilgan. O'Mutalov Ogahiyning ushbu masala yuzasidan ma'lumotini keltiradi. Unga ko'ra: Rossiya – Vays Niyozboy, Otajon oxund, Eshboy; Eronga – Bekish xalifa, Ota Niyoz mahram, Holmuhammadboy, Hohnazarbek; Buxoroga – Gadoyniyoz mahram, Davlat Qorako'z mahram, Muhammad Rasulomla, Niyoz Qilich yuzboshi, Norbek, Shukrullo oqo, Eshonxo'ja mufiy; Hiroga – Yormuhammadxon, Mirzo Husayn, Tabibboshi, Naymon Muroddorg'a, Otajon mahdum, Oqo Niyoz sardor, Sayid Niyoz mahram, Shukrullo oqo, Erniyoz mahram, Eshon gozi, Abduqodir mahdum, Qutbiddin Hojashayxulislom, Hasan Murod mahram, Hoji Nazar sardor; Dashti Qipchoqqa – Vays boy, Mulla Murod Ali yuzboshi, Satorquli oqo; Inglizlarga (Qobulga) – Yoqubboy Xonaqohiy; Kurdistan (Xuroson)ga – Niyoz Qilichsardorlar elchi qilib yuborilgan;

Chegara masalalari va migratsiya. Ushbu masala yuzasidan Xivaxonligidagi chegara masalalari, siyosiy va tabiiy o'zgarishlar sababli xalqlarning ichki migratsiyasi, ayniqsa, qozoq va turkman qavmlarining birjoydan ikkinchi joyga ko'chirilishi to'g'risidagi ma'lumotlarni keltirish mumkin. Jumladan, taka turkman urug'ining Xiva xonligi tasarrufiga kelishi haqida quyidagi ma'lumot mavjud: "Xuroson takasidin bir jamoahazrat zilli subhoniyning davlatlig' ostoni xizmatin orzu qilib, masokinumavotinarin tashlab, uyu eli bila ko'chub... mamoliki mahrusadin yertliadilar... Ul hazrat muruvvat

va shafqat yuzidan alarg'a marhamat vabandanavozliq ko'rguzub, Hosharig' tavobc'ida Os mavze'idin ma'vo vasukano va mazra' berdi"; Qo'shni davlat qochoq rahbarlarining Xivaga kelishi. Ushbu masalalarni yuzasidan quyidagi misolni keltirish mumkin. Rossiya imperiyasi o'z hududlarida ayrim mahalliy rahbarlarning o'z mag'lubiyatini tan olib, unga xizmat qilishga o'tgan bo'lsalar, boshqa bir qismi esa, ehtot ehbosqinchilari va mahalliy rahbarlarga qarshi kurashni davom ettirganlar. Shulardan biri, Amir Sayyid Muzaffarning o'g'li Abdumalik to'ra bo'lib, Muhammad Rahimxon II dan panoh izlab kelgan. Ogahiyning "Shohid ul-iqbol" asarida: "Abdumalik to'ra mazkur umaroning hamrohlig'i bilaramazonu-l-muborak oyining yigirmasida, yalshamba kuni, Xivaq shahrig'a kelib, amri oliy mujibi bila Angarig mavze'ida Hasannurod qushbegininghaviyi oliysig'akim, aning muvazil va osoyishi uchun burunroqto'shalib, ta'yin etilib erdi, tushub harog'atninishin va rog'atguzin bo'ldi"; – deyilgan. Asarda Abdumalik to'raning Buxoroda otasi bilan kelishmay Xivaga kelishi bilan bog'liq yana boshqa misollar ham mavjud;

Chet davlatlar bilan yozishmalar. Xiva xonligining boshqa davlatlar bilan yozishmalari tashqi aloqalarni o'rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi. Jumladan, mahalliy mualliflar asarlarida Xiva va Buxoroxonligi o'rtasida doimiy ravishda xat yozishmasi bo'lib turganligiga kidlanadi. Shuni aytilish lozimki, Xiva bilan Buxoro o'rtasidagi yozishmalar juda iliq holatda kechganki, buni yozishmalardan birining "muhabbatnoma" deb atalishida ko'rish mumkin. Bundan tashqari Qo'qonxonlari bilan Xiva xonlari o'rtasidagi yozishmalar haqqida qat'iy sazoavor bo'lib, tadqiqot jarayonida ular asosan o'zbek va fors tillarida olib borilgani, Buxoro bilan olib borilgan yozishmalar esa, faqat fors tilida yuritilgani kuzatildi. Bayoniy asarida xonlikning rus qo'shinlari tomonidan katta harbiy kuch yordamida bo'ysundirilishi manzarasi berilgan. Unda muallif rus zobitlariga nafратini, xalqqa mabotidan xayrixohligi, achinish tuyg'ularini ifodalagan. Zero, Bayoniy o'z asarida Mang'it qal'asi aholisining 1500 nafarining rus qo'shini tomonidan o'ldirilishini aniq tasvirlagan, hamda bir so'z bilan Rossiya O'ra Osiyoni "tasxir etdi – ya'ni, zabt etdi, bo'ysundirdi"; – deb qayd qilgan. Ushbu jumalardan muallifning xonlikning mustamlakaga aylantirilgan bir paytda tarixiy jarayonga o'zining dadil munosabat bildirgan olganligining guvohi bo'lamiz. Zero, Bayoniyning yozishicha:

“Tarix kitobi yozishning bir sharti bor. Tarixiy voqealarni yozuvchi tarafdorlik etmasdan, bo‘lgan voqealarni rostlik bilan bayon etishi kerak. Agar rostlik bilan bayon etmasa, uning so‘zlari hech bir odamga ma‘qul bo‘lmaydi”. Ana shu avlod vakillaridan yana biri Sayid Homid to‘ra Kamyobdir. T.Tog‘aev va J.Jo‘raevlar “Tavorix ul-xavonin” asarining yangi nashrida yozishlaricha, Kamyob xon oilasiga mansub bo‘lganligi bois, sovet davrida unga sinfiylik nuqtai nazaridan baho berilib, asarlari ham yetarli darajada ilmiy muomalaga kiritilmaganligini qayd qilganlar. Kamyob “Tavorix ul-xavonin”ni yaratish uchun Munis va Ogahiyning asarlaridan foydalangan holda, mazkur mualliflarning asarlarida tarixiy voqealar bayonini to‘lig‘icha keltirmay, faqat asosiy mazmunini berish, zarur hollarda mavjud nazmiy misralarni olish bilan kifoyalangan. “Tavorix ul-xavonin” asari besh bobdan iborat bo‘lib, ular:

I bob - Odam Atodan Nuh a.s.gacha bo‘lgan davr zikri;

II bob - Yofasdan qo‘ng‘itrot urug‘ voqeasigacha;

III bob - Qurtos avlodidan podshohlik martabasiga yetganlar zikri;

IV bob - Qo‘ng‘itrot podshohlarining va ularning avlodlarining zikri;

V bob - Muhammad Amin Inoqning avlodlaridan Xorazm mamlakatida podshohlik qilganlarning zikri va xotimal. Mundarijada Kamyob o‘z salaflarining asarlari mazmunini ayrim jihatlari bilan takror holatlari mavjud. Shu bilan birga beshinchi bobda Kamyob Ogahiyning “Riyoz ud-davla”, “Zubdat ul-tavorix”, “Jome‘ ul-voqeoti sultoniy” singari har biri bitta hukmdor faoliyatini yoritishga qaratilgan yirik asarlarining asosiy mazmunini berib o‘tgan. Ayni paytda “Tavorix ul-xavonin” Ogahiyning “Shohidi iqbol”, Bayoniyning “Shajarai xorazmshohiy” kabi asarlarining Ferruz hukmronligi davrini yoritishda ham birini to‘ldiruvchi ma‘lumotlarga ega. Xususan, asarning qimmatli bo‘lgan qismi-muallifning o‘z hayoti hamda ijimoiy muhit to‘g‘risida ma‘lumot beruvchi bir maqola va xotima qismidir. Shu jihatdan “Tavorix ul-xavonin” salafari asarlarining to‘ldiruvchi manbasi desak xato bo‘lmaydi. J.A. Jo‘raev nomzodlik dissertatsiyasida Kamyob xon oilasi a‘zolarining hayoti, xonlikning rus qo‘shinlari tomonidan bosib olinishi, shuningdek, o‘z davrining eshon va shayxlarning boshqaruviga ta’siri, karomatlari, mavjud tasavvufiy

¹ Жураев Ж. А. Камёб хайъти ва ижодий мероси манбалари. Т., 2012. – Б.78.

tarqatlar, ularning turmush tarzi, suluk odob-axloq qoidalari kabi masalalar haqida qimmatli ma‘lumotlar berilganligi, qayd etib o‘tgan¹. “Tavorix ul-xavonin”ning mundarijasi qayd etilgan jihati bilan salafari asarlaridan Xiva tarixining ijimoiy, madaniy ma‘naviy hayotini tadqiq etish, bu davrga oid tarixiy ma‘lumotlardagi bo‘shliqlarni to‘ldirish va mukammallashtirishga xizmat qiladi. “Muntaxab ul-voqeot” uch bob va xotimadan iborat bo‘lib, mavzuinuzga aloqador qismi uchinchi bobda qo‘ng‘itrot urug‘ining xonlari haqida qimmatli ma‘lumotlar keltirib o‘tilgan. Kamyob bu asarda ham turli voqealar bayoniga mos keladigan ayrim shoirlarning ijod namunalaridan keltirgan. Xususan, Sayid Muhammadxon vafoti munosabati bo‘yicha o‘n besh banddan iborat marsiya havola etilgan. Yuqorida berilgan dalillar asosida ushbu bo‘limga quyidagi xulosalarni qayd qilish mumkin: – mahalliy tarixchilar asarlarida Xiva xonligining siyosiy, ijimoiy-iqtisodiy va madaniy ahvoli xususida ma‘lumotlar mavjud. Ushbu asarlarda ma‘lumotlar sohalari bo‘yicha emas, balki xronologik tartibda joylashtirilgan. Shu tufayli ushbu asarlarni biz “Xiva solhomalari” deb atashimiz mumkin:– saroy tarixnavislari Xiva xonlarining qo‘shni xalqlarning yer-suvlarini, molmulkini xonlikka tortib olish siyosatini qo‘llab-quvvatlab yozganlar, ularning milliy ozodlik va mustaqillik uchun olib borgan harakatlarini ma‘qullamaganlar. Bu asarlarda qo‘shni xalqlar sha’niga aytilgan “tug‘yonkor”, “isyonkor”, “avbosh” “hoshukor” kabi atamalarining uchrashi, ularning o‘z faoliyatini xon boshqaruvchi siyosati bilan uzviy bog‘lab, hukmdorlar manfaatlariga mos qilib talqin qilishga majbur bo‘lganliklari kuzatiladi; Xiva xonligi XIX asr oxiri-XX asr boshlarida Xorazm tarixnavislik maktabi o‘z taraqqiyotining yangi bosqichiga ko‘tarildi. Shu tufayli xonlikda tarixchi, shoir va tarjimonlar jipslashib, ularning tarixiy va adabiy asarlari bir yerga to‘plangan holda, ulardan nusxalar ko‘chirilganini, ko‘p sonli manbalar sharh tillaridan o‘zbek tiliga tarjima qilinganini tarixnavislar Ogahiy, Bayoniy va Kamyob misolida ko‘rish mumkin; Hayoniyning “Shajarayi Xorazmshohiy” asarida rus qo‘shini tomonidan xonlikning katta harbiy kuch yordamida bo‘ysundirilishi manzarasi keng yoritilgan bo‘lib, unda muallifning rus zobitlariga nafrati, xalqqa aloqadan achinish tuyg‘ulari ifodalangan. Ogahiy, Bayoniy va Kamyob

¹ O‘sha yerda

tomonidan yaratilgan tarixiy asarlar qanchalik kamchiliklarga ega bo'lmashlar, Xiva xonligining Qo'ng'iroqlar sulolasi davri siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotini yorituvchi o'zbek tilidagi asosiy manba hisoblanib, ilmiy ahamiyatini va qimmatini saqlab kelmoqda.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Xiva xonligi tarixiga doir qanday asarlar mavjud?
2. Ogahiyning asarlari haqida ma'lumot bering?
3. "Firdavs ul-iqbol" asari qanday asar?
4. Xonlikda boshqaruvga oid asarlar bormi?
5. Iqtisodiyot va savdo-sotiq ishlariga doir asarlar haqida ma'lumot bering?

MAVZU № 4. QO'QON XONLIGI TARIXI TARIXSHUNOSLIGI VA TARIXIY BILIMLARNING RIVOLANISHI

REJA:

1. Qo'qon xonligining XVIII-XX-asrlar tarixi tarixshunosligi
2. Qo'qon xonligi tarixi tarixshunosligiga oid asarlarning mazmuni
3. Qo'qon xonligi tarixshunosligining davrlashtirilishi masalalari

Bayanach so'z va iboralar: situativ-epizodik, "Alimquli amirlashkar tarixi", doimiy va muttasil, "Muntaxxab at-tavorix" asari, "Tarixi jahonnamoyi", "Tarixi Aziziy", "Tarixi jadidai Toshkand", qo'zg'olonlar, "Nusratnoma", adabiy-tarixiy, tarixiy-badiiy, "Amimoma", poetik, "Tarixi Muhojiron", adabiy muhit, ijtimoiy qatamlar

1. Qo'qon xonligining XVIII-XX-asrlar tarixi tarixshunosligi

O'rta Osiyo tarixini, jumladan o'rta asrlar tarixini o'rganish bo'yicha bir qator ishlar qilingan bo'lsa-da, lekin shunga qaramay O'rta Osiyoning qadimgi tarixini manbalar asosida o'rganish bo'yicha maxsus tadqiqotlarga ega emasmiz, tarixshunoslik tadqiqotlari esa juda kam. O'rta Osiyo tarixini tarixshunoslik jihatdan to'la o'rganilmaganligining sababi tarixiy manbalarning yo'qligi emas, manbalar ko'p va xilma-xilda, biroq O'rta Osiyo xalqlarining XVI – XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan hayoti tariximizning eng kam o'rganilgan davri xisoblanadi. Bu davr tarixshunosligini o'rganishni Bo'rivoiy Ahmedovning 1985 yilda nashr qilingan O'rta Osiyoning XV – XVIII asrlar tarixiy jo'g'rofiy adabiyoti (yozma yodgorliklar) va B.V.Luninning 1988 yilgi O'zbekiston tarixi manbalari XVI – XIX asr sayoxatchilari, olimlari, yozuvchilari, muallarlari ancha yengillashtiradi. O'rta Osiyo tarixini o'rganuvchilar uchun B.V.Lunin tomonidan chop etilgan "O'zbekiston tarixiy manbalari" nomli 3 tomli asari yaxshi yordam beradi. Bu qisimdagi ikkinchi kitob 1988 yilda chop etilgan. Unda XVI – XIX asrlarning sayoxatchilari, olimlari asarlari, xotiralari e'lon qilingan. B.A.Ahmedovning O'rta Osiyoning XV – XVIII asrlar tarixiy jo'g'rofiy adabiyoti (yozma yodgorliklar) asarida "Nusratnoma", "Faxnoma",

“Shayboniyoma”, “Mehmomonai Buxoro”, “Tarixi Muqimxoniy”, “Ubaydullanoma”, “Tarixi Abulfayzxoniy” asarlari kiritilgan va XVI – XVIII asrlardagi Oʻrta Osiyo tarixiga oid qimmatli maʼlumotlar beradi. 2. “Tavorixi Guzida” (Nusratnoma) asarida Abuxayrxon, uning nabirasi Abukhayr Shayboniy (1488-1510 yy.) faoliyati va xarbiy yurishlari, uning oqibatlari bayon etiladi. Shayboniy koʻpchilik oʻzbek urugʻlarini birlashtirib temuriylarga qarshi chiqishi koʻrsatilgan. “Nusratnoma”da oʻsha davr sharoitini murakkabligi, Movarounnahr xalqlarining Shayboniydan noroziligi, Samarqand Buxoro, Oʻsh, Aksii, Andijon, Qarshi, Qorakoʻl va Oʻrta Osiyoning boshqa shaharlaridagi qoʻzgʻolonlar sabablari ochib beriladi. Shunday qilib, barcha turk va moʻgʻullarning afsonaviy bobosi Oʻgʻizxon sultonligi tarixi “Nusratnoma”da birinchi qismini egallaydi. Ikkinchi qismi Chingizxon va uning avlodlari tarixini, Shayboniyxonni tugʻilishi, bolalik yillari va xarbiy yurishlari, to Samarqand taxtiga oʻtirguniga qadar davrni oʻz ichiga olgan. Uni 1405 yilgacha butun Movarounnahrni egallagan tarixi kitobni uchinchi qismidan joy olgan. Kitob 1502-1505 yillar orasida yozilgan. “Nusratnoma” ikki nusxada saqlangan. Biri FA Sharqshunoslik institutining Peterburg boʻlimida, ikkinchi qoʻlyozma Britaniya muzeyida saqlanadi. “Nusratnoma” toʻliq tarjima qilinmagan. S.K.Ibroximov va V.P.Yudinlar bu asarni baʼzi parchalarini oʻzbek tiliga oʻgʻirishgan.

Qoʻqon xonligining XVII-XIX asrlar tarixi tarixshunosligi musulmon sharq tarixiy asarlari adabiy-tarixiy hamda tarixiy-badiiy jangga taalluqli asarlardir. Anʼanaga binoan Sharq musulmon tarixchisi tarixiy-xronologik haqiqatni boy adabiy tasvir tili bilan tashbix, mubolagʻa, istiora va mavjud boʻlgan barcha tasvir va bayon vositalari orqali berishi lozim edi. Aks holda, yuqori saviyali Sharq oʻquvchisi bunday asarni tan olmasdi. Oʻquvchi bu asarni mutolaa qilib, oʻzining estetik, gʻoyaviy talablarini ham qondirishi lozim boʻlgan. Buyuk sanʼakor, olim, yozuvchi va muarrix oddiy haqiqiy ijodkorlardan shu jihati bilan ham farq qiladiki, u nafaqat zamonasining ruhini, balki oʻz xalqi va millatini ham vaqt oʻlchovlari ichida koʻrsatadi. Shunday ekan, tarixiy asarning manba sifatidagi ahamiyati hech qachon pasaymaydi. Uning imkoniyatlari har xil ilm sohalariga tegishli boʻlgan olimlar uchun material beradi. Buning sababi shundaki, har bir tadqiqotchi va olim u yoki bu manba ahamiyatini oʻzi olib borayotgan izlanishlari

uchun belgilaydi. Bunday holarda manba va sarhashmaning ahamiyati va qimmatini doimiy boʻlmay, oʻzgaradigan oʻlchovga egadir. U ham sabʼektiv, ham xususiylik kasb etadi. Shuni ham qayd qilish kerakki, tarixiy manbalarning informativ va zamonasining kommunikativ timsoli sifatidagi ahamiyati ham ilm, ham amaliyot uchun zarurdir. Shu maʼlumotlarni olish uslub va vositalarini takomillashtirish uchun ham kerakdir. Tarixiy asarlar muayyan vaqt va zamonning ijimoiy, siyosiy, madaniy hayotini aks ettiruvchi manbadir. Tarixiy asarlar zamonasining maʼnaviy muhitini toʻgʻridan-toʻgʻri, bevosita oʻzida mujassam etadi. Shuning uchun ular oʻzlarida muayyan ijimoiy va intellektual guruh va tabaqalarning tafakkurlari, dunyogʻarashlarini aks ettirgan. Qoʻqon tarixnavislik maktabi asarlari oʻzbek, tojik hamda arab tillarida yozilgan. Ular nazm va nasrda yozilib, turli janrlarda doston, qissa, tarixiy-adabiy asar, memuar-tarixiy va biografik-tarixiy asar sifatida yuzaga kelgan. Sharq anʼanasiga muvofiq, keluvchi sof tarixiy asarlar ham Qoʻqon xonligida kam emas, jumladan tarixiy asarlar:

1) situativ-epizodik mavzularga (Mutrib va Andalib dostonlari, “Almqulni amirlashkar tarixi” va boshqalar);

2) doimiy (dinamik) va muttasil mavzularga (Qoʻqon tarixnavislik maktabida bundaylar “Muntaxab al-tavorix” asari, “Tarixi jahonnamoyi”, “Tarixi Aziziy”, “Tarixi jadidai Toshkand” hisoblanadi) bagʻishlangan boʻladi.

Bu asarlar mualliflari olam yaralishidan toʻ oʻz zamonalarigacha boʻlgan tarixni birgalikda mufassal bayon qilishga intilganlar. XX asrning boshlarida esa amerikalik olim E.M.Forster Kembrij universitetida oʻqigan lektisyalarda (1927 yil) tarixiy asarlarni ikkiga boʻlgan. Uning taʼbiricha: story (tarixiy) - bu xronologik tartibi bilan voqealarni bayon qilish boʻlib, poet - sabablar aloqasiga urgʻu berib, hodisalar bayon etilgan asardir.

Qoʻqon tarixchilarining asarlarida shu uslublariga xos boʻlgan asarlar uchraydi. Bu esa muarrixlarimiz ijodida fantaziyaning boyligi, fikrlar oʻtkinligi, ijodkor sifatida har birlarining betakror ekanliklaridan darak beradi. Hozirgi oʻzbek manbashunoslik ilmidagi quyidagi tamoyillar mavjud:

- manbalarni topish;
- manbashunoslik nuqtai nazaridan tahlil yoki ilmiy tanqid;
- manba maʼlumotlaridan foydalanish uchun yangi uslub va vosi-

talarni, go'llanmalar, metodik tavsiyalar, xrestomatya va boshqa xil-dagi asarlarni yaratish.

2. Qo'qon xonligi tarixi tarixshunosligiga oid asarlarning mazmuni

Qo'qon xonligida yozilgan eng birinchi tarixiy asar Sher Muhammad Akmal Xo'qandiyning "Amirmoma" asaridir. Muallfning mazkur asarni 1801-1802 yilda yozgani taxmin qilinadi, chunki undagi eng oxirgi sana hijriy 1216 yil tarzida tilga olingan. Sher Muhammad Akmal Xo'qandiyning tarjimai holi A.P.Qayumovning "Qo'qon adabiy muxiti" kitobida, Po'latjon Qayumiyning "Qo'qon tarixi va adabiyoti" hamda "Tazkirai Qayumiy" sida yoritilgan. Tarixnavis Avazmuhammad Attor Xo'qandiy esa o'z asari "Tarixi jahonnamoyi" da Akmal Sherning "Nasabnomai tarixi xavonini Farg'ona" nomli asari haqida xam so'z yuritadi. "Amirmoma"ning yagona nusxasi O'ZR FA SHI fondida saqlanadi. Uning forzatsisidagi varag'ida "Umarnoma" "Akmal" taxallusi Sher Muhammad Akmal Xo'qandiyning asari", - deb yozilgan. Bu qaydga ba'zi aniqliklar kiritish lozim. Birinchidan asar 1214-1216 hijriy yillar orasida yozilgan. Amir Umarxon esa milodiy 1810 yili fevralida xonlik taxtini qo'lga kiritdi. 1818 yilga kelib u o'zini Amir ul-mo'minin deb e'lon qiladi. Ikkinchidan, asarda Umarxon davriga doir biror bir tarixiy voqea bayon qilinmagan. "Amirmoma"ning mazmuni juda murakkab bo'lib, janri xususida so'z yuritish ham ayrim chigalliklarni vujudga keltiradi. Asar Olimxon davrida yozilganiga qaramasdan bu xonning nomi hech bir o'rinda eslanmaydi. Aniqrog'i, muallif uning To'raqo'rg'on, Isfara va Xo'jandga qilgan yurishlarini bayon qilarkan, nomini "sohibqiron" shaklida tilga oladi. Asar oxirida Akmal Sher Toshkent hokimi Yunusxojaning Qo'qonga yurish qilib, Asht mavzesigacha kelganini qayd etgan. Kitob fors-tojik tilida nazm va nasrda yozilgan. Uning she'riy qismi 3250 bayrdan iborat. Har bir sahifada 13 satr yozuv joylashgan. Qo'lyozma 133 varaqdan iborat. Xati nasta'liq, qora va qizil siyohda yozilgan, kotibi noma'lum, nusxa avtograf bo'lishi ham mumkin. Asarning mazmuni quyidagicha:

- Asar yozilishining sabablari;
- Payg'ambar na'ti va Xulafai Roshidin madhi;
- Yaxshi va yomon, qalam va qilichning fazilati, qalamning qilichdan

72

muallifi;

- Amir, maliklar, ilm va qalam arboblariga murojaat;
- Bir necha bobda turli mazmundagi hadislar sharhi keltirildi;
- Oltun beshik davri;
- Amiri sohib qiron (Olimxon)ning Andijon, Isfara va Xo'jandga yurishlari zikri;

- Yunusxojaning Asht mavzesiga (1216 yili rabi al-oxir oyining oxiri), yakshanba kuni /1801 yil 6 sentyab) kelgani.

Mazkur asarning boshqa nusxalari borligi, uning buyurtmachi ta'biha ma'qul bo'lgan yoki bo'lmagani ma'lum emas. Umarxon davrida Akmal Sher saroy shoiri qatoridan joy olgan bo'lib, Qo'qon adabiy muhitida munosib o'rin egallagan. Uning tarixchi sifatidagi iqtidori ham yuqori bo'lgan. Biroq Umarxon o'z davri tarixini yozishni Abdulkarim (Fazliy) Namangoniyga buyurgan.

"Umarnoma" asarining muallifi Fazliy Farg'oniy (Abdulkarim Namangoniy) - Qo'qon adabiy muhitida shoir sifatida shuhrat topgan adibdir. Fazliy Umarxon saroyida "malik ush-shuaro" unvoniga ega bo'lib, o'z she'rilaridan devon tartib bergan yirik shoir va mashhur "Maqnu'at ush-shuaro" tazkirasining tuzuvchi-muallifidir. Uning she'riy ijodi A.Qayumov tomonidan qisman o'rganilib, hayoti va ijodi ta'rif o'zbek adabiyoti tarixining to'rtinchi jildida qisqacha yoritilgan. Fazliy Farg'oniyning "Umarnoma" nomli tarixiy asari Qo'qon tarixshunosligida hozirgacha bizga ma'lum bo'lgan birinchi asarlardan hisoblanadi. Bu qo'lyozma asar yagona nusxada yetib kelgan bo'lib, hozir Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limida S 2467 raqami ostida saqlanadi. Bu asar haqidagi birinchi ma'lumotni Mirzo Qalandar Mushrif ijodiy faoliyati va Avazmuhammad Attor qaydlari orqali qo'lga kiritamiz. Zero, Mirzo Qalandar Mushrif Fazliyning mazkur asarini nazmdan nasrga o'girib, undagi tarixiy voqealarni kengroq bayon qilgan. Mushrif "Umarnoma" haqida shunday yozadi: "Kechalarining birida Umarxon huzurida tarixiy kitoblardan va Temurga bog'lanangan asarlardan parchalar o'qlardi. Umarxon faqirga qarab Fazliy Farg'oniyning nazmda bitilgan "Shohnoma" asarini nasr tilga o'qishni buyurdi. Oliy hazratlari amiri olangir o'zining sehiri va yorqin diqqatlarini bu faqiri bebizotga qarab dedi: "Nazm tili yaxshi va kush bo'lsa xam, lekin nasrning kamoli ulamo diqqatlariga shirin sado bilan tegadi, chunki nasr fazosi kengdir... Nazm nasrsiz bo'lolmaydi.

73

Bizning ilmosimiz asosida yozilgan "Shohnoma" asari istagimizga qarshi bo'lib chiqdi... Shuning uchun uni isloh, qilib, o'zgartirib bizning marhamatimiz diqqatiga havola etgil" Fazliy Farg'oniyning asari nima uchun xonga manzur bo'lmadi va keng tarqalmadi? Uning mazmuni, g'oyalari va umumiy yo'nalishi qanday? Bu asarning nasriy bayoni haqiqiyidan qaysi jihatlari bilan farq qiladi? Fazliyning asari Qo'qon tarixiy asarlari ichida qanday o'rin egallaydi, qimmat va ahamiyati nimada? Farg'oni asari yagona nusxada bo'lib, 1962 yili Moskvadan Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining Sankt-Peterburg bo'limiga berildi. Fazliy Farg'oniyning "Umaroma" asari tojik tilida yozilgan manzuma doston bo'lib, asosan, Umarxon davriga bag'ishlangan. Umarxondan oldin xon bo'lgan Qo'qon xonlarining davrlari juda qisqa bayon etilgan. Asar mahi Qo'qon xonlarining yozilgan bo'lib, rangli ramka ichiga olingan. Asarning birinchi beti chiroyli "sarlavha" bilan bezatilgan. Xati nasta'liq. Matn qora rangda, boblarining nomlari qizil rangda bitilgan. "Umaroma"ni yozishda Fazliy Abdulloh Hotifiy (Jomiy)ning "Temurnoma" asarini namuna sifatida tanlagan. "Umaroma" yozilishi sabablarini Mushrif o'z asari "Shohnomai nusrapayom"da quyidagicha izohlaydi: "... Jumladan, Mavlono Fazliy Namangoniykim, asr malik ush-shuaro si va daxr fuzalolarining afzali bo'lib, she'riyat maydonida so'z chavgoni bilan sabgat go'yini yaqinlari va hamkasblaridan tortib olgan edi. Alhaq, u zamonaning zabardasti va so'z laskarining sipoxsolordirkim, kamoli javhari garonbaxo va tojomuli yeli ruhbxashdir. Uning sof nazmi oldida zilol suv ham durdanno'sh va nozuk qalami oldida hilol ham qulog'iga qulliqdan halqa osgandir. Nazm fasohatida naziri va nasr balohatida adili yo'qdir. Olimxon ko'xistonliklardan qo'shin tuzib, ularga xomiylik qilardi, uning tayanch kuchlari xam shular xanda qullardan tashkil topgan laskar edi, ularning ko'p vakillariga mansab va amallar berdi. Natijada, Ko'xistondan chiqqan askarlar bilan shahar aholisi va ruxoniyalar o'talarida qarama-qarshilik paydo bo'ldi. Olimxon soxta so'flar, shayx va tariqat pirlariga xam qarshi chiqib, ularni o'ziga raqib qilib qo'ydi. Ko'chmanchi qabilalarning biylari, ruxoniyalari vaziyatdan foydalanib, Olimxon o'rniga Umarxonni loyiq nomzod deb biladilar. Sayram va Chimkent yurishidan so'ng Olimxon xamma o'ljani o'ziga oladi va yig'ma qo'shin noroziligi oxirgi nuqtaga yetadi. Olimxon 12 yillik xonlikdan so'ng, 36 yoshida Saroy mavzeida

o'ldiriladi. Amirxon xonlik taxtiga o'tirib, Turkistonni Qo'qon tobeligiga kiritganidan so'ng (1818 yili) o'zini amir deb e'lon qiladi". Asarda Olimxon zolim, sitamkor sifatida keltirilgan va tabiatida kasallik xam mavjud bo'lgan savdoyi kishi o'rinda talqin qilingan. "Umaroma"da konlikning Buxoro amirligi, Ko'xiston, Sharqiy Turkiston va Janubiy Qozog'istondagi elatlar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlari haqida ham qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Asarning Qo'qon xonligidagi koshchilik va kosib-hunarmandlar haqidagi ma'lumotlari xam katta ahamiyatga ega. Unda Umarxonning yaqinlari haqida xam xabar bor. Fazliy Farg'oni Yusuf xatol, Ko'kaldoosh inoq me'mor hamda zamonasining mashxur kosib hunarmandlari zargar va yaroqsoz (Usta Xo'ja Yalvo kamongar yoychi), Xo'ja Qosim oxangar (temirchi), Xo'ja Ibroxim, Usta Jamshid, Usta Donyorlarni tilga oladi. Shunday qilib, Fazliy Farg'oniyning asari Qo'qon tarixshunosligida birinchi nodir asarlardan bo'lib, Qo'qon tarixchilik maktabida o'zining xos o'rniga egadir. Asarning tugallanmagan holda va yagona nusxada yetib kelishi o'limlarimiz orasidagi baxsu munozaralarga sabab bo'larkan, bu, asar mazmunining xokim tabaqa, xususan, amir Umarxonga yodmagani va shu sababli uni nasrda qaytadan yozish uchun Mushrifga topshirgani bilan izoxlanadi. Shu sababli uning qo'lyozma nusxalari ko'chirib ko'pyurtirlmagan va asar chala qolib, Umarxon topshirig'ini bajargan Mushrifning yangi asari shuxrat topgan. "Umaroma" asari Fazliy Farg'oni (Abdulkarimi Namangoniy) ijodini o'rganishda boshqa asarlari bilan bir qatorda asosiy manba sanaladi. Uni tarjima qilib, nashrdan chiqarish esa, shubhasiz, Qo'qon tarixi va madaniyatini o'rganishda katta ahamiyat kasb etuvchi omillardan biri bo'lgan.

Mirzo Qalandar Mushrif Isfaragiyning "Shohnomai nusrapayom" (G'alabandan darak beruvchi shoh kitob) nomli tarixiy asari fors-tojik tilida yozilgan bo'lib, xozirgi kunda bu asarning ikkita qo'lyozma nusxasi mavjud. Ulardan bir nusxasi Rossiya FA SHI SanktPeterburg bo'limida S 471 raqam ostida, ikkinchisi esa Tojikiston Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalari fondida (qo'lyozma 10088, 73 var.) saqlanadi. Mirzo Qalandarning tarjimai xoli borasida ko'p ma'lumotga ega emasimiz. O'z nomiga "mushrif" unvonini qo'ygan muallifning muvofiqi va saroyda amaldor bo'lib xon axli doirasiga kirganidan darak beradi. Isfaragi yoki Isfaroyiniy nisbasi esa uning Isfaradan bo'lganligini bildiradi. "Muntaxab at-tavorix" muallifi Muxammad

Hakimxon ma'lumotiga qaraganda, Umarxon 1818 yili Mirzo Qalandarni gozi askar etib tayinlagan. Ma'lumki, gozi askar qo'shinda xizmat qilib shariat qonun-qoidalari, tartiblari ustidan nazorat olib borardi. Bu lavozimga, albatta, o'qimishi va savodi chiqqan faqih-olim tayinlanishi aniq. Mirzo Qalandar Mushrif Isfaragiy bu asarni, yuqorida aytganimizdek, Qo'qon xoni amir Umarxonning bevosita buyrug'iga binoan Fazliy Farg'oniyning "Umarmoma" asari asosida yozgan ("Shoxnoma nusxapayom", muallif Umarxon saroyida va qo'shinda xizmat qilgan shoir, tarixchi olim bo'lib, uning bu asari keyinroq yozilgan manbalarda boshqa nom ostida xam tilga olinadi, masalan, "Tuhfat at-tavorixi xoniy"da u "Shoxnoma Umarxoniy" nomi bilan tilga olingan. Amir Umarxon 1822 yili Fazliy Farg'oniy tomonidan yozilgan "Umarmoma" asarini ma'qullamaydi va Mushrifga uni boshqatdan ishlab, nasr tiliga o'girishini buyuradi.

Shoira Dilshod Barro ham tojik va o'zbek adabiyotida o'zining betakror iste'dodi bilan ajralib turadi. Uning adabiy asarlari bilan birga tarixiy asarlari ham bizgacha yetib kelgan. "Tarixi muhojiron" ("Muxojirlar tarixi") Dilshod Barro qalamiga mansub ana shunday tarixiy asarlardan biridir. Dilshodning tarjimai holiga tegishli ma'lumotlar uning asarlarida hamda ilmiy risolalarda keltirilgan. Shoiraning xayoti va adabiy merosi olimlarimizdan A.Muxtorov va M.Qodirova tomonidan ilmiy tadqiq etilgan. Dilshod hijriy 1215, milodiy 1800 yil O'rtepa shahrining Miri Mushon mahallasida, shu mahalla masjidining muazzini shoir tabiat Raximquli do'xoh oilasida dunyoga kelgan. Dilshod 13 yasharliligida otasi O'rtepa mudofasida gatanashib, halok bo'ladi. Onasi ham otasidan uch yil oldin vafot etgan edi. Shoira 90 yoshga kirgan momosi Kattabibi qo'lida qolib, lip yigirib kun kechiradi. Hijriy 1232, milodiy 1814 yili Umarxon O'rtepa qo'shin tortib, uni gamal qiladi va uzog, muddat davom etgan muhosiradan keyin shaharni bosib olib, viloyat hokimlarini o'ldiradi. Shahar aholisidan 13400 nafarini asir qilib, 400 kishini dorga osib, qolgan 13000 nafarini Qo'qonga olib ketadi. Asirlar ichida Dilshod xam bor edi. 17 yashar qizning buvisi firoq, dardida olamdan o'tadi. Qo'qonga kelgan Dilshod yana ikkita qiz bilan Umarxon haramiga tortiq etiladi. Lekin Dilshodning shaddodligi sabab qiz amirga manzur bo'lmaydi va uni zindonga tashlatadi. Zindonbon xodim shoiraning hamsahari bo'lib chiqadi va uning gochishiga yordam beradi. Dilshod ancha sarson-sargardonlikdan so'ng

go'taxiy so'flar yordami bilan bo'lg'usi eri Mullo Tosh imom oilasiga tushadi. Mullo Tosh Hoji kalon mahallasining imomi edi. Dilshod uning onasi qo'lida tarbiya topib, undan o'zbek tilini o'rganadi. Qaynonasi vafotidan so'ng Dilshod maktab ochib, qizlarga ta'lim beradi. Mullo Tosh 1857 yili 90 yoshida vafot etadi. Shoiraning o'zi yuz yildan ko'p umr ko'rgan. Akademik Ahror Muxtorov taxminicha Dilshod 1905-1906 yili vafot etgan. Dilshod o'zidan keyin ajoyib meros qoldirdi. Shoira sifatida u o'ziga "Barro" taxallusini oladi. Dilshod she'rlarining qo'lyozma nusxalari, "Tarixi muhojiron" ("Muxojirlar tarixi") asari tojik va o'zbek tilida bizgacha yetib kelgan. Biz bu yerda shoiraning faqat tarixiy-biografik mazmundagi "Tarixi muhojiron" asari va bu asarning Qo'qon tarixnavislik maktabida tutgan o'rni haqida so'z yuritamiz. Dilshod Barro dastlab fors-tojik tilida bitgan bu asarini o'zi o'zbek tiliga tarjima qilgan. Tojik tilidagi nusxa hozir Tojikiston Jumhuriyati Axmad Donish nomidagi Tarix, arxeologiya va etnografiya instituti fondida, o'zbek tilidagi nusxasi esa O'zbekiston Respublikasi FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida (inv. № 1207) saqlanadi. Bu nusxalar Tojikistonda A.Muxtorov va O'zbekistonda M.Qodirova tomonidan nashr etilgan. Har ikkala qo'lyozma nusxaning ham bosh qismlari yo'q. Shuningdek, bu qo'lyozmalar bir-birini to'ldirishga ham xizmat qiladigan farqlarga ega nusxalar sanaladi. "Tarixi muhojiron" biografik-tarixiy asarlar qato-riga kiradi. Asarning qisqacha mazmuni quyidagilardan iborat: 1816 yildagi O'rtepa gammati bu voqeaning Dilshod kabi zukko shohidi tomonidan yozilgan. Dilshodning ta'kidlashicha, undagi ayrim tafsilotlar hatto "Tazkirai Islomiyah", "Tazkirai muhoriba", "Tazkirai Is-taravshan", shoir Shahidiy dostoni, Xo'ja Kalonning "Janmoma"sida ham yo'q ekan. Muallif hikoya qilishicha, gamal hijriy 1232 yili boshlanadi. Uzog davom etgan muhosiradan so'ng O'rtepa bosib olinib, aholisi asirga tushadi. Farg'ona amiri Umarxon o'zi olim va katta shoir bo'la turib, bu mazkur shaharning birorta olim va shoiriga rahm qilmadi. Chorsu mavzeida 400 kishi o'ldirildi. Shahar hokimlaridan Sarimsoqbek va Katabek ham asirga olinib o'ldirildi. 13 ming kishi Navqand, Bekat, Kurkat va Maxram orgali Qo'qonga olib kelindi. Dilshod yana ikki qiz - Izzatoy va Hurmatoy deganlar bilan amir haramiga ajratib olinadilar, qolgan aholi esa O'tiz adir degan mavzeiga oq (surgun) etiladi.

Uvaysiyning "Voqioti Muhammad Alixon" asari ham Qo'qon

xonligi tarixshunosligida muhim o'rin tutgan. Uvaysiy - Jahon otin ashi Marg'ilonning Childuxtaron mahallasidan, 1780 yili tavallud topgan. Uvaysiy o'z zamonasining mashhur shoirlaridan bo'lib, Nodira-Moxlaroyim homiyligida Qo'qonga maxsus yorliq bilan kelgan edi. Uvaysiyning Qo'qon adabiy muhitida ko'rsatgan xizmati va o'rni adabiyotchilarimiz tomonidan o'rganilgan hamda tahlil etilgan. Uvaysiy 1845 yili 68 yoshida Marg'ilon shahrida olamdan o'tgan. Uvaysiyning tarixiy dostoni - "Voqioti Muxammad Alixon (Muxammad Alixon vogearari)"ning nusxasi sho'iraning "Devoni" va "Karbonoma" dostoni bilan birga ko'chirilgan bo'lib, nusxasi O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida, qo'lyozma 1837 raqam ostida saqlanadi. Doston ko'chirilishi tugallanmay qolgan, balki muallif tomonidan ham bu asar oxirigacha yozilmagan. Mavjud asarning qismi shuni ko'rsatadiki, Uvaysiy Muxammad Alixon davrini to'liq yozmoqchi bo'lgan. Ma'lumki, 1842 yil vogearidan, ya'ni Muxammad Alixon amir Nasrulloh tomonidan qatl etilganidan so'ng shu dostonga yaqin ruxda yozilgan Andalib va Mutriblari ham yuzaga kelgan edi. Har holda 1845 yilgacha umr kechirgan shoira bu vogeari bayon qilmasdan, asarini "Voqioti Muhammad Alixon" deb atab, shu vaqtda halok bo'lgan xomiyisi Nodira va Umarxon haqida quyidagicha sanimiy so'zlarini yozmasdi:

Er shohlar orasida ul Umarxon, bir necha kuni surdi davron.

Molpora edi oni zaif "Maknun" dur taqallubi lafif.

Yusuf edi, budur Zulayxo, ul Vomi edi, u erdi Uzro.

Biri edi Laylo, birisi Majnun,

Bir-birini muxabbatiga mamnun!

Asarning yozilgan qismi Chin g'azotiga bag'ishlangan. Qo'qon tarixidan ma'lumki, Umarxon vafotidan so'ng (1822 yili), Qoshg'ar xokimlarining vorislaridan bo'lmish Jahongirxo'ja Sharqiy Turkiston - Koshg'arga 1824 yili qochib borib, xitoyliklarga qarshi qo'zg'olon ko'taradi va Sharqiy Turkiston taxtiga chiqadi. Qo'qonliklar bu urushlarda faol qatnashgan edilar. 20-yillarning oxiri va 30-yillarning boshlarida Muxammad Alixon Qo'qon laskari bilan Koshg'arga keladi va xitoyliklarning Gulbog' nomli qal'asi qamalida qatnashadi. Koshg'arga xitoyliklarga qarshi uyushtirilgan ikki yurishdan so'ng Muxammad Alixon "G'oziy" ismini oladi. Shu yurish tafsilotini Uvaysiy nazmda bayon etgan. Asar mazmunidan shu narsa ma'lum

bo'ladiki, Muxammad Alixon yurishdan oldin onasi Moxlaroyimning moxlatxati va roziligini olgan.

Mutribning "Shoxnomai devona Mutrib" ham 1842 yili Qo'qonda sodir bo'lgan vogearlar, ya'ni Farg'onaning Buxoro amiri Nasrulloh tomonidan bosib olinishi va Qo'qon sho'irasi Nodira-Mohlaroyimning vaxshiyona qatl etilishini bayon qiladi. Asarning uch nusxasi bizgacha yetib kelgan, ulardan Rossiya FA Shl Sankt-Peterburg bo'limidagi T raqam ostidagi 2412 qo'lyozma to'liqdir. Toshkentdagi ikki nusxasi esa noqis va to'la emas. Asar doston shaklida juda sodda va ravon til bilan yozilgan bo'lib, oddiy o'quvchi uchun mo'ljallangan. Qisqacha mazmunni Aziz Qayumov kitobida quyidagicha keltirilgan: "Qo'qon xoni Muxammadalixon ba'zi yomon niyatli vazirlarining so'ziga ishonib, ukasi Sulton Maxmudxonning taxtga da'vosi bor deb shubxa qiladi va uni Shahrizabzga jo'natadi. Ularning onasi Moxlaroyim kichik o'g'lidan ajralib, uning firoqida zor-zor yig'lab qoladi. Oradan bir oz vaqt o'tgach, Buxoro amiri Nasrulloh Qo'qonga bostirib kela boshlaydi. U O'rtepa, Qo'qon, Qarog'chiqummi bosib olib, Sulton Muxammad xukmiga o'tkazadi. Shundan so'ng Muxammad Alixon o'z ukasi bilan kelishadi va Toshkentni xam uning ixtiyoriga o'tkazadi. Birodrlarining o'zaro kelishib, ittifoq tuzganidan xabar topgan Nasrulloh yana Qo'qonga hujum boshlaydi. Sulton Maxmudxon Toshkentdan Qo'qonga qaytib, akasi va onasi bilan uchrashib, xokimiyatni o'z qo'liga oladi. Ammo bu paytda Buxoro laskari Qo'qonga kirib kelgan edi. Muxammad Alixon Marg'ilonga qochadi, ammo odamlar uni tutib, Nasrullohga topshiradilar. Muhammad Ali-xoni Qo'qonga amir Nasrullohning oldiga olib keladilar, ular o'rtasida qisqacha bahsdan so'ng amirning buyrug'i bilan Muxammad Alixon qatl etiladi. Shundan keyin qamali b yotgan Sulton Maxmud va Muxammad Alixonning 12 yashar o'g'li Muhammad Aminxon ham qatl etiladi. Bolalarning o'limiga chiday olmay amirga xaqorat so'z aytib, uni la'natlagan Mohlaroyim xam amir Nasrullohning buyrug'i bilan qatl etiladi".

Bu asarning qimmatli shundaki, asosiy qahramonlar xonu xonzodalar va ularning onalari oddiy inson maqomida tasvirlangan. Ularning boshlariga tushgan fojia ashratfarning insonga xos bo'lgan oqizligi, kortligi, amirning esa zolimligi va boyligu mansab, manfaat uchun ko'rsatgan razolati ochib berilgan. Muhammad Alixon odamlarga murojaat qilib, ulardan xudo marxamatiga loyiq bo'lib, do'zax azobiga

giriŧor bo'lmastigi uchun duo tilaydi. Ulardan kechirim so'raydi, qilgan ishlardan, yetkazgan jabru sitamlardan pushaymon yeydi. U o'limga mahkum bo'lganini tushunib, amirdan shafolat tilaydi. Endi u zulmu zo'limlik jazosiz qolmasligini tushunadi. Zo'lim kishi xalq qahriga muhtalo bo'ladi. Asarda Moxlaroyim obrazi markaziy siymo qilib olingan. Bu malika ham bir jabrdiyda ona, kulfatzada, farzand dog'iga muhtalo bo'lib, bolalarining o'limini ko'rayotgan inson sifatida tasvirlangan. Moxlaroyimning shu his-tuyg'ulari, dardu alamlari, psixologik ruhiyati asarda juda xam jozibali va haqqoniy tarzda bayon etiladi. Muallif o'zini ham voqeaning bir ishtirokchisi sifatida ko'rsatadi. "Shohnomai devona Mutrib"da voqealar tasviri orqali oddiy xalq, ruxiyati, uning psixologik holatlari ko'rsatildi. Asar shuni isbotlaydiki, xalq xonlarining aybu gunohlarini bilsa xam uning shunday yo'l bilan amir tarafidan jazolanishiga qarshi edi. Qatl qilish bu Alloh bandasining ishi emas. Insonga jon ato etgan Allohning o'zi bandasiga xo'jayindir. Bunga qo'shimcha Muhammad Alixon bahonasi bilan ukasi, o'g'li, onasi xam qatl etildi, xalq ularning o'limiga afsuslandi. Amir tomonidan hokim etib tanlangan Ibrohimbek xayol jabriga giriŧor bo'ladi. Ikki oydan so'ng bu mang'it hokimni Qo'qondan haydaladi. Ammo bu istilo Qo'qon xonligidagi uzok muddat yuz bergan o'zaro nizolar, qonli urushlar natijasida Rossiyağa yem bo'lib qolishning boshlanishi edi, xolos.

Qo'qonda 1842 yili yuz bergan voqealardan so'ng o'zbek tilida yozilgan "Shoxnomai devona Andaliŧ" asari Andaliŧ qalamiga mansub bo'lib, shu yili Buxoro amiri Nasrulloh Qo'qonni bosib olib, Muhammadalixomning o'g'li Muhammadamin, onasi Mohlaroyim va ukasi Sulton Murodxonni o'ldiradi. Andaliŧ nazmda shu voqeani lirik bir ruhda bayon qiladi. Asarda nasriy parchalar xam bor. Andaliŧ Buxoro amirining vahshiyliŧi, dushman qo'shining qatlu g'oratlari va zulmlarini qoralaydi. Asar tarkibi quyidagilardan iborat:

- So'zboishi;

- Sheralixon diloŧvar podshohi zo'lim (amir Muzaŧffarning) Xo'qandni olib, xonlarni boshini kesib, hamma xaloyiqni paymol qilib, uylarini toroŧ qilib ketgonini eshitib toqat qila turolmay xuruj qilib, viloyatni yana mang'it elidan olganlari. Podshohi Buxoro o'rdasida davlat sharoŧidin mast va ishrat mayidan alast erdi, kunlardin bir kun arkoni davlati birla bazm orosta qilib o'turib erdi, eshikdan bir kishi kirib

salom qildi, ta'zim va tavoze' qilib aytdikim: bir oy bo'ldiki, Mashriq tarafdin bir amiri diloŧvar xuruj qilib, Xo'qand viloyatini musaxxar qilibdur. Ibrohim parvonachini shahardan badarg'a qilib, hukumat toxtiga minib, Xo'qand viloyatini atroŧga qal'a bino qilibdur deb, so'zini tamom qildi. Bu xabari jonso'zni eshitib, mast erdi husfyor bo'ldi, uyguda erdi, bedor bo'ldi. G'azab birla lashkar yig'ib, Xo'qand viloyatini avvalgidan battarroq vayron qilib, ba xoki dahr yakson qilay deb ravona bo'lgani;

- Podshoh, lashkari birla Saritol dashtida ko'p yotib, najosatga botib, lashkariya ul sahroning badbo'yitigidan toqat qilolmay, podshohga arza berib, To'qaytepaga borib tushgoni, anda hayron-sarosima bo'lgoni;

- Buxoro amirini sulxu saloh uchun Sheralixon huzuriga yana elchi yuborgani.

Qo'qon tarixnavislik maktabida shoir, kotib va tarixchi Avazmuxammad Attor ibn Mullo So'fi Muhammad Attor Xo'qandiy o'zining serqirra ijodi bilan katta iz qoldirgan. Uning nomi Sharq adabiyoti va madaniyatida tarixchilar Narsaxiy, Tabariy, Juzjoniy, Hal'amiy, Nasriddin Bayzaviy, Rashiddin, Faxriddin Banokatiy, Hamidulloh Qazviniy, Muxammad Shabongaroyi, Fashiddin al-Xalaviy, Ali Yazdiy, Mirxond, Xondamir, Hakimxon va boshqa mashhur mutafakkirlar bilan bir qatorda turadi. Avazmuxammad Attor xayotiga tegisli ma'lumotlar juda ham oz. U o'zining asarlarida tarjimai xoliga tegisli ba'zi xabarlarini beradi. "Tarixi jahonnamoyi" muallifi XIX asrning boshlarida dunyoga kelib, shu asrning 70-yillarida vafot etgan. Avazmuxammad Umarxon, Muxammadalixon, Sheralixon, Xudoyorxon, Mallaxon, Sulton Sayidbek va Qo'qon taxtiga qisqa bir muddatga ko'tarilgan xonlarga zamondosh bo'lib, ko'p tarixiy voqealar va hodisalarning guvohi bo'lgan. Uning bir o'g'li borligini V.V.Nalivkin o'z kitobi "Qo'qon xonligining qisqacha tarixi"da qayd etadi. Chunki V.V.Nalivkin "Tarixi jahonnamoyi" asarini Avazmuxammadning ana shu o'g'li qo'lida ko'rgan va undan foydalangan ekan. Avazmuxammad Attor umumjaxon tarixiga bag'ishlangan ikki jildli "Tarixi jahonnamoyi" ("Jahonni ko'rsatuvchi tarix") hamda Qo'qon xonligi tarixiga oid "Tuxfat al-tavorixi xoniy" ("Tarixning shoxona tuhfasi") nomli asarlar muallifi xamdir. Avazmuxammad ota kasbi attorlik, tabibchilik namda kotiblik bilan shug'ullangan. Avazmuxammad qo'li bilan ko'chirilgan hind tabii Muxammad Arzoniyning "Mufarrih al-qulub"

(“Qalblarning sururi”) asari bizgacha yetib kelgan (Bu asar sobiq, OʻZR FA Sharqshunoslik instituti xazinasida, qoʻlyozma 4880 raqam ostida saqlanadi). Avazmuxammad Attor “Tarixi jahonnamoyi” asarining birinchi jildida kitobning taʼrif haqida quyidagi maʼlumotlarni keltiradi: “Shunday tarixiy kitob qadimdan xozirgi kun, yaʼni 1854-1855 yilgacha bizga yetib kelmagan va bu ish yangi boʻlib, uning yangicha lazzati bor. Bu nusxaning yozilish sababi quyidagicha: “Bu banda va faqir, bu musavvada va satrlarning muallifi attorlar rastasida turub, bekorchilikdan bir necha qop doru va attorlik narsalarni sotish bilan mashgʻul erdim. Mening kambizoatligim va faqirlikim xamma yaqinlarim va doʻstlarimga maʼlum edi. Oʻshanda uzoq muddatlar fors tilidagi kitoblar va qoʻlyozmalar koʻchirish bilan mashgʻul erdik. Kitobat va yozilish vaqtida qoʻlimizga “Muntaxab at-tavorix” nomli bir kitob tushib qoldi. Uni xam koʻchira boshladik. Va biz uning tafsilotlarida koʻp ziddiyat va qarama-qarshilik koʻrdik. Shu sababdan men doʻstlarimdan tarixiy kitoblarni menga berishlarini iltimos qildim, chunki ular koʻp tarixlar va hodisalarni oʻqib eshitgan edilar. Olloh taolo inoyati bilan biz xammasini tartibga solib, kitob shakliga keltirdik... Bu kitobning bayoni Odam alayxissalom davridan boshlab ... bugungi kungacha, yaʼni Sayid Muxammad Xudoyorxon kunlarigacha davom etadi. Kitobning yozilishi 16-17 yilga choʻzilgan. Bu faqirru bechora arab tilini maxsus oʻrganmagan va boshqa ilmlar ustozlaridan xam dars olmagan, faqat forsiy kitoblar bilan qanoatlangan edim. Shuning uchun xam kitobning xar bir bobni va fasli xar xil davrda yozilib, kambagʻalilik xam hayotim etagini tutardi... Davr podshoxlari va dor as-saltanat amirlari tuxfa yoki marhamat uchun biror narsa, biror dirxam ham berganlari yoʻq. Men oʻz ixtiyorim bilan biror narsa, biror dirxam ham Ammo qayta koʻchirib, yangi nusxalarini tuzib, xar bir bobni yaxshi va keng bayon etib, joy-joylariga qoʻyish uchun vaqt boʻlmadi. Agarda vaqt taqozosi va sharoit talabi bilan fikrlarimiz chalkash va mantiqsiz tushgan boʻlsa xam tugatolmadik. Qoʻlyozmaning koʻchirilishi va tanzimi xam “Ravzat as-safo”dek choʻzilib ketdi. Asar juda xam mufassal boʻlgʻonidan uni ikki daftar (jild)da tuzdik”.

Shunday qilib, Avazmuxammad “Tarixi jahonnamoyi” asarini ikki jildda yozgan, asarning birinchi jildi ayni kunlarda Rossiya FA Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg boʻlimida qoʻlyozma S 439 raqami ostida saqlanadi. Asar qoʻlyozmasi A.Kun tomonidan 1890

yili Osiyo muzeyiga taqdim etilgan. Asarning ikkinchi jildi OʻZR FA Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida qoʻlyozma 9455 raqami ostida saqlanadi. Bu nusxa 1940 yili Navoiy yubileyi qoʻmitasiga Boqiy Nasruddinov tomonidan taqdim etilgan. Avazmuxammad Attor yana “Tuhfat at-tavorixi xoniyi” (“Tarixga shoxona tuxfa”) asarining muallifidir. Bu asar xam Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg boʻlimida qoʻlyozma S 440 raqami ostida saqlanadi. Bu asar 1902 yili V.V.Bartol’d tomonidan Fargʻona viloyati maʼmuriyatining tarjimoni O.U.Kazbekovdan Osiyo muzeyi uchun sotib olingan.

Xulosa oʻrinda aytish mumkin, qoʻqon xonligining madaniy-ilmiy va adabiy muhida yuzaga kelib, shakllangan va rivojlangan tarix-nasablik maktabi XIX-XX asrning boshlarida shu hududlarda yashagan aholining maʼnaviy hayotida katta oʻrin egallaydi. Qoʻqon tarixchilari oʻz asarlarida xalqimizning yillar davomida kechgan iqtisodiy-xoʻjalik, ijtimoiy, etnik, siyosiy va madaniy hayotini aks ettirgan. Tarixiy asarlardagi maʼlumotlar turli ijtimoiy qatlamlarning har hil sohalardagi faoliyatini koʻrsatish va ularni ilmiy jihatdan oʻrganishga yordam beradi, shuningdek, olimlar oldiga yangi baxsatalab masalalarni ham qoʻyadi. Qoʻqon tarixchilik maktabining taqdiri va taddiqi, ularning qiyosiy oʻrganilishi quyidagi xulosalarga olib keladi: Qoʻqon xonligi XIX asrning boshlarida muayyan, obʻyektiv omillar va sabablarga binoman katta iqtisodiy va siyosiy hamda madaniy taraqqiyotga erishdi; shu rivojlanish asosida maʼnaviy va madaniy, jumladan, adabiy-badiiy, tarixiy asarlar yaratildi. Qoʻqon adabiy-ilmiy muhitidagi ilk tarixiy asarlar ham aynan shu davrda vujudga kelib, tarix fani va tarixnavislikka boʻlgan anʼanaviy munosabat ham yangi sharoitda qayta oʻyganib, rivoj topdi. Akmal Sher “Amirnomma” asari, Fazliy fargʻoniy (Abdulkarim Namangoniy) oʻzining “Umarnoma” asari va Mushrif Isfargʻiy (Mirzo Qalandar qozi askar) “Shoxnomai Nusratpayom”, Dilshod Barmoning “Fotixi muxojiron” asari bilan Qoʻqon adabiy muhida tarixnavislikka asos solinganlar. Bu muallifardan Fazliy nazmda, Akmal Sher va Mushrif esa nasarda oʻz asarlarini yaratgan. Fazliy va Mushrifdan boshlab Qoʻqon tarixnavislik maktabida biz ikki tamoyilni koʻramiz. Birinchi yoʻnalish bu tarixiy voqealarni haqoniy-obʻyektiv va subʻektiv sabablarga koʻra tortib va tarixiy voqealarni “buyurtmachi” shavq-zavqi va talabi bilan oʻzgartirgan holda bayon qilganlar. Ular buyurtmachi talabiga binoman

hukmdor sulola vakillarining hokimiyatini legimlash uchun soxta shajaralar yasab, vogearlar talqini va bayonida ham ma'lum doiralardan chiqqa olmaganlar.

3. Qo'qon xonligi tarixshunosligining davrlashtirilishi masalalari

Tarix va tarixiy jarayonlar, siyosiy-tarixiy vaziyat ularning to'y berishidagi asosiy sabab va xususiyatlarini ilmiy jihatdan tadqiq etishda har tomonlama tahlil qilish tarixiy haqiqatning yuzaga chiqishida katta omil sanaladi. Ayniqsa, turli davrlarda yaratilgan tarixiy ilmiy asarlarda mualliflarning tadqiqot masalalariga turlicha yondashuvlari va fikrlari, xulosalarning turlichaligi, ularni ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish va tarixiylik, ilmiylik hamda xolislikka asoslanilgan eng to'g'ri xulosalarni chiqarish bugungi kun tarixchi mutaxassislari oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi. Respublikamiz birinchi Prezidenti I.A.Karimovning "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" nomli asarida tarixchilaringiz oldiga bir qator ilmiy nazariy va amaliy dolzarb muammolarni tadqiq etish vazifasini qo'yilib, O'zbekistonda o'troq madaniyatning vujudga kelishi va rivojlanishi, o'zbek xalqining kelib chiqishi tarixi va shakllanish bosqichlarini tarixiy manbalar asosida ilmiy konseptual tadqiq etish, o'zbek davlatchiligining ko'p asrlik tarixi va shakllanishining tarixiy bosqichlarini tadqiq etish va ayniqsa tarix ilmini zamonaviy talablar darajasida rivojlantirish masalalari alohida ko'rsatib o'tildi. "Modomiki, o'z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan xalqni yengib bo'lmas ekan, biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tarix bilan qurullantirishimiz zarur. Tarix bilan qurullantirish, yana bir bor qurullantirish zarur".¹

Tarix fani tadqiqotlarida tadqiqot obyektining to'g'ri tanlanishi va tadqiqotchi tomonidan tadqiqotning eng maqbul va samarali usullarining qo'llay olinishi muhim ahamiyat kasb etadi. Qo'qon xonligi tarixini o'rganish XIX asrning o'talaridan boshlab bugungi kungacha tarixchilar e'tiborini o'ziga jalb qilib kelmog'da. Xonlik tarixini o'rganishda turlicha yondashish va munosabatlar, ayrim vaqtlarda

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. 22-б.

tarixiy jarayonlar va voqelikni obyektiv baholamaslik holatlariga yo'l qo'yildi. Xonlik tarixini yoritishdagi bunday munosabat ushbu haqiqiy tarixshunoslik nuqta-nazaridan chuqur tahlil qilishni talab etadi. Shundan kelib chiqqan holda mavzuning o'rganilishini mavjud ilmiy tadqiqotlarning yo'nalishi, davr va boshqa xususiyatlariga ko'ra bir necha guruhga bo'lib ko'rib chiqish talab etiladi. Birinchi asosiy davrga XIX asr 30-yillaridan XX asrning dastlabki o'n yilliklarigacha, ya'ni Turkistonning mustamlaka davrida yaratilgan asarlarni kiritish mumkin. Bunda ayniqsa rus sharqshunoslarining mehnati salmoqli o'rin egallaydi. Rus sharqshunoslari tomonidan Qo'qon xonligi tarixini o'rganish XIX asrning o'talaridan boshlandi. Bungacha xonlik ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayoti haqida asosan chor armiyasi harbiylari va etchilik aloqalari orqali, turli yo'llar bilan olingan ma'lumotlar umumiy ma'lumotlar tarzida to'plangan. XIX asrning o'talarida va ayniqsa ikkinchi yarmida yaratilgan tarix asarlarida, esdaliklarda, tavsifnoma va jossulik xizmati hisobotnomalarida xonlikning asosan so'nggi davr tarixi yoritib berilgan. Shundan kelib chiqib, bu davr tarixshunosligining o'zini ikki qismga ajratish mumkin. Birinchi qismida, ya'ni XIX asrning 50-60 - yillarigacha yaratilgan asarlar Rossiya imperiyasining o'zbek xonliklarini bosib olish maqsadidagi harbiy bosqinchilikni amalga oshirish vaqtida foydalanish uchun yig'ilgan ma'lumotlar bo'landa, xonlikning shu davrgacha bo'lgan umumiy ahvoli haqida qimmatli ma'lumotlarni bugungi kungacha yetib kelishini ta'minladi. Bunday asarlar qatoriga F.Nazarov, N.I.Potannin, V.V.Velyaminov-Zernov, M.N.Galkin, A.Maksheyev hamda A.N.Nurekin kabilarning

¹ Илкомов З. Кузон хонлиги тарихшунослигининг айрим масалалари. Т. 2007.

asarlari va maqolalarini kritish mumkin¹.

Bu mualliflar asarlaridagi asosiy xususiyat shundaki, ular rus tarixchilari yoki tadqiqotchilari uchun deyarli noma'lum bo'lgan Qo'qon xonligi haqida, uning aholisi, urf-odatlari, hududlari va chegaralari, harbiy ahvoli va boshqalar yuzasidan asosan ilk axborotlarni to'plaganlar ma'lumot tarzida yetkazib berganlar. Shuningdek, bu asarlarda keyingi davrlarda yuzaga kelgan "buyuk davlatchilik" g'oyalarni bo'rtirib ko'rsatish kabi holatlar sezilmaydi. Mustamlaka davri tarixshunosligining ikkinchi davrida, ya'ni XIX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan asarlarda xonlikning so'nggi davrlari ichki va tashqi siyosati, harbiy ahvoli, xonlikning chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi va tugatilishi voqealari keng ma'lumotlar asosida yoritib berilgan. Bu asarlardagi ma'lumotlar voqealarning bevosita ishtirokchilari va ayni zamonda yashagan olimlar tomonidan yoritilganligiga qaramay, ular-da Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi manfaatlariga mos ravishda, buyuk davlatchilik nuqtai nazaridan yondashilganligini ko'rish mumkin. Masalaga bunday konseptual yondashuvning asosiy sababi bir tomondan buyuk davlatchilik qarashlari bo'lsa, ikkinchi tomondan podsho tuzumining ta'siri edi. G.A.Ahmadjonovning ta'kidlab o'tishicha, "mustamlakaga aylantirish va uning oqibatlari bilan aloqador haqoniy tarixiy-siyosiy asarlarni chor etish" "podsho senzurasiga ta'qiqatlarisababli" mumkin emas edi². Biroq, bu ma'lumotlarni tanqidiy ravishda jiddiy o'rganish foydadan xoli emas. O'rta Osiyo xonliklarining chor Rossiyasi tomonidan zabt etilishi bu yerda yashovchi xalqlar uchun

qiyda foydali bo'lganligi» hamda Rossiya O'rta Osiyoga «sivilizatsiya olib kelganligini» zo'r berib ko'rsatishga urinish asosan harbiylar uchun juda xususiyatli bo'lgan. Ular orasida M.A.Terentyev tomonidan yozilgan uch jildlik "Zavojevaniya Sredney Azii" asari boshqa mualliflarning asarlariga nisbatan voqealarning keng va mukammal yoritilganligi bilan alohida o'rin tutadi¹. Bunda muallif chor Rossiyasining faqatgina XIX asr ikkinchi yarmidagi harbiy yurishlarini emas, balki XVIII asr boshlarida O'rta Osiyo hududlariga qilingan harbiy yurishlar haqidagi ham keng o'rin beradi. M.A.Terentyev voqealarni bir tomontalab, ya'ni chor imperiyasining manfaatlarini nuqtai - nazardan yoritadi. Bunda asosan podsho armiyasi askarlarning jang faoliyatlari voqealar tafsilotining markazida turadi. U boshqa mualliflarga nisbatan mahalliy tarixchilar asarlaridan foydalanish imkoniyatiga ko'proq ega bo'lsada, ularga masalaning asosiy manbalari sifatida qaramaydi².

YE.T.Smirnov tomonidan yozilgan "Sultani Kenisari i Sadik (Ishkhoraficheskiye ocherki)" nomli asarda Qozog'iston hududlarining chor qo'shinlari tomonidan bosib olinishiga qarshi kurashgan Kenisari xon, Janubiy Qozog'iston hududlari, Toshkent himoyasi, Buxoro amirligi hamda Xiva xonligining chor Rossiyasi qo'shinlariga qarshi olib borgan kurashlarida sarkardalik faoliyati bilan mashhur bo'lgan Nalton Sodiq haqida qimmatli ma'lumotlarni berib o'tadi. Muallif har ikki sarkarda haqida ma'lumotlarni mahalliy manbalarda asosida tahlil olib beradi. Shuningdek, ushbu asardan Qo'qon xonligi ichki siyosatiga aloqador ma'lumotlar bilan birga xonlikning chor Rossiyasi harbiy bosqinchiligiga qarshi kurashlari tarixi va tarixiy shaxslar haqidagi qimmatli ma'lumotlar keltirib o'tilgan³.

N.I.Veselovskiyning "Киргизский расказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае" nomli asari mahalliy tarixchi Mullо Noli-bov Mambetovning "O'rus lashkarining Turkistonda tarix 1269-1282 yillarda qilg'on fituxohlari" asari asosida yozilgan va rus tiliga tarjima qilib, aytim voqealar muallif tomonidan tahlil etilgan. Ushbu asar Qo'qon xonligining chor Rossiyasiga qarshi 1853 yildan 1865 yillargacha olib borgan kurashlari haqidagi qimmatli ma'lumotlarni o'z ich-

¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. С.-Пб., -1821. Также: Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. - М.: Наука, 1968. - 76 с. Записки о Кокандском ханстве хорунжого Потанина (1829-1830 гг.) // Туркестанский сборник. - Т.389. // Военный журнал. С.-Пб. 1831. № 4-5. -С.35.Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммеда-Али до Худайрхана. -С.-Пб.: 1856. -С.327-371; Сведения о Кокандском ханстве // Вестник Русского Географического общества. -С.-Пб. 1856. Т. 18. -С.108-151. Галкин М.Н. Краткая записка об исторических правах России на кокандские города Туркестан и Ташкент // Русский вестник. 1856. №5. Туркестанский сборник. Т.6. Максеев А. Показание сибирских казаков Миллошина и Батыришкина, бывших в плену у кокандцев с 1849 по 1852 гг. // Вестник Русского Географического общества. -Ч.17 (II). -С.-Пб. 1856. -С.20-32.

² Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Центральной Азии. - Т.: Фан, 1995. - 137 с.

¹ Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. - СПб., 1906.70

² Кучков хонлиги тарихшунослигининг айрим масалалари. 18-б.

³ Смидров Е.Т. Султани Кенисара и Садик. -Т.: Тип С.И.Лавгина, 1889.

iga olish bilan birga xonlikning ichki siyosati va xonlik boshqaruvida alohida o'rin tutgan tarixiy shaxslar haqidagi ma'lumotlar o'rin olgan. Yana shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, V.V.Bartol'd, N.I.Veselovskiy, A.Zimin O'rta Osiyoning chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi tarixini mahalliy tarixchilar tomonidan yozilgan asarlarni, ularda bu masalaga bildirilgan munosabatlarni o'rganib, xolis yondashilgandagina obyektiv baho berish mumkinligini alohida ta'kidlab o'tganlar.¹ Shu jihatlar bilan bu olimlar tomonidan yozilgan bir qancha asarlar o'zining ma'lum darajada obyektivligi bilan ajralib turadi, bunda ular mahalliy tarixchilar tomonidan yozilgan asarlarni bevosita o'rganib va tahlil etib, masalaga oydinlik kiritishga harakat qilganlar.² Qo'qon xonligi tarixi masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlarning ikkinchi asosiy davrni sovet davri tarixshunosligi tashkil qiladi. Sovet hokimiyatining dastlabki yillaridan XX asrning 40-50 - yillarigacha bo'lgan vaqt mobaynida sobiq ittifoqqa birlashtirilgan mamlakatlarda fanning barcha soharida sotsialistik tuzum va kommunistik mafkura ta'siri kuchayib bordi. Tarix fani sohasida amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlar kommunistik mafkura tamoyillari asosida yo'naltirilgan bo'lib, ularda partiyaviy-siyosiy ta'sir va bosim ostida sovet ijtimoiy fanlari sohasiga xos bo'lgan metodologik noxolisliklar ustunlik qiladi. Bu davr mobaynida fan sohasida bir muncha yutuqlar qo'lga kiritilgan bo'lsada, XX asrning 50-yillariga kelib sobiq Sovet Ittifoqi markazining milliy masalalar borasidagi siyosatining kuchayishi, xususan "yagona sovet xalqini" shakllantirish borasidagi mafkuraviy siyosati fan sohasiga, jumladan tarix fani sohasiga ham katta ta'sir o'tkazdi. O'rta Osiyo davlatlari tarixining milliy xususiyatlarini chuqur o'rganish va omalashtirish cheklab qoyildi. Ayniqsa, chor Rossiyasining O'rta Osiyo xonliklarini bosib olishi va mustamlakaga aylantirishi masalasida obyektivlik jihatlarini kamaytdi. XX asrning 80-yillari o'rtalariga kelib, sobiq ittifoqda "qayta qutirish" jarayoni boshlanishi bilan oshkoralik va demokratiya tamoyillari yuzaga chiqq boshladi. Tarix fani sohasida, ayniqsa, chor Rossiyasining O'rta Osiyo xonliklarini bosib olishi va mustamlakaga aylantirish borasida ilmiy jihatdan asoslangan va kom-

¹ Веселовский В. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. - С. 7-9.

² Куюн хонлиги тарихшунослигининг айрим масалалари. 20-б.

munistik mafkuranan holi bo'lgan fikrlarni bildirish uchun keng imkoniyatlar yuzaga keldi. Yuqoridagilarga asoslangan holda, Sovetlar davri (1917-1991 yy.) tarixshunosligini, garchi u umumiy yaxitlikni tashkil etsada, masalaga bo'lgan yondashuv xususiyatiga asosan uch qismga bo'lish mumkin. Birinchi qismi Sovet hokimiyatining dastlabki yillaridan XX asrning 50 - yillari o'rtalarigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Bu davrda A.F.Kalujin, A.Baymurzin, G.A.Plyashko, A.Porov va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda va tarix kitoblarida Qo'qon xonligi tarixi va chor Rossiyasi tomonidan uning mustamlakaga aylantirishi masalalari qisman avvalgi davr tadqiqotlari an'analarini davom ettirgan holda, ya'ni voqealarni manbalar va arxiv hujjatlarini asosida deyarli obyektiv ravishda yoritishga harakat qilganlar¹. Qo'qon xonligi tarixi masalalarini yoritishda bir tomonlama, "buyuk davlatchilik shovinizmi" nuqtai nazaridan yondashuvni Sovet davri tarixshunosligining ikkinchi qismida yaqqol ko'rish mumkin. Bu davr XX asrning 50-yillaridan 80-yillarigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. XX asrning 50-yillaridan boshlab Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni "bosib olishi" iborasi o'rninga sun'iy ravishda "qo'shib olishi" iborasi ishlatila boshlandi. Mazkur jarayon 1925 va 1929 yillarda O'rta Osiyoning 1917 yilgacha bo'lgan tarixiga bag'ishlangan birlashgan ilmiy anjumanlardan so'ng yanada avj oldi. Ularda rasmiy ravishda O'rta Osiyoning chor Rossiyasi "qo'shib olinishi", mahalliy xalqlarning imperiya tarkibiga "ixtiyoriy" ravishda "qo'shilganligi"ning "progressiv natijalari" ta'kidlab o'tildi. Aynan shu vaqtdan boshlab amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarda hamda maqolalar va asarlarda masalaga xolis, ilmiylik va tarixiylik nuqtai nazaridan obyektiv yondashuvga to'la amal qilish kamaytdi. Bu holni XX asrning 50-80 yillarida tadqiqot olib borgan aksariyat tarixshilarning asarlarida kuzatish mumkin. Jumladan, bu davrda K.Usenbayev, S.Sagatov, N.T'Ilievqulov, L.D.Dergachyova, R.Beknazarov, A.X.Xasanov, X.SH. Inoulayeva, N.Xalifa, R.Nabiyev, N.Z.Ziyoyev, O.Vo'tiyev va A.O'tin-

¹ Калужин А.Ф. Из истории завоевания Узбекистана царской Россией // История Узеб. гос. ун-та. Самарканд. 1939. Т.16. С.109; Баймурзин А. Из истории завоевания царством Бололлой и Средней Орды. // Изв. Каз филиала АН СССР. Серия истории. Алма-Ата. 1940. - Вып.1. - С.95; Пляшко Г.А. К истории русско-азиатских отношений в Средней Азии. Дисс ... канд.ист.наук. -Кировоград, 1913; Попов А. Из истории завоевания Средней Азии. -М.-Л. Наука, 1940.

bo'ev hamda boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida Rossiya imperiyasi tomonidan o'zbek xonliklarining bosib olinishi voqealari ancha batafsil, manbalar hamda arxiv hujjatlari asosida yoritib berilgan bo'lsada, komunistik mafkura tazyiqi va senzurasini ta'sirida masalning asl mohiyatini ochib berishda to'sqinlikka uchratilar va ayni vaqtda chor Rossiyasining O'rta Osiyoni bosib olinishining "progressiv axamiyati"ga ham alohida urg'u berishga majbur bo'ldilar. Tarixshunoslik masalalarining bu bosqichidagi tarixiy tadqiqotlar orasida X.Z.Ziyayev, X.SH. Inoyatov, R.N.Nabiyev, A.Popov, N.A.Xalifa kabi tadqiqotchilarning asarlari alohida o'rin tutadi. O'rganilayotgan mavzu yuzasidan ularning amalgacha oshirgan eng katta xizmatlari mavzuga aloqador ma'lumotlarni to'plash va tizimlashtirish, yangi manbalarni ilmiy muomalaga kiritish Qo'qon xonligining XIX asr ikkinchi yarmidagi ijtimoiy – siyosiy hayoti hamda xonlikda sodir bo'lgan tarixiy jarayonlar va chor Rossiyasining harbiy bosqinчилиги masalalarini chuqur ilmiy tahlil qilish bilan belgilanadi. Bularning barchasi o'rganilayotgan muammo yuzasidan tarixiy bilimlar saviyasining oshishiga xizmat qildi. Biroq, mavjud totalitar tuzumning partiyaviy – siyosiy mafkurasini ta'siri va ta'qiqatlari tufayli mazkur olimlar ham o'z ishlarida tarixiy voqelikni asl holda ko'rsatib berishda to'sqinlikka uchratilar.

Qo'qon xonligi tarixi tarixshunosligining uchinchi asosiy davrini O'zbekiston mustaqilligining qo'lga kiritilishi va mustaqillik yillarida yaratilgan ilmiy asarlarni va tadqiqotlar tashkili etadi. Mustaqillik yillarida H.Z.Ziyoyev, H.N.Bobobekov, SH.H.Vohidov, G'.Ahmadjonov, N.A.Abduraximova va boshqalar tomonidan Qo'qon xonligi va Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi tarixiga bag'ishlangan bir qancha ilmiy tadqiqot ishlati amalga oshirildi va asarlar yaratildi¹. H.Z.Ziyoyevning "Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash"² asari keyingi yillarda nashr etilgan ishlar orasida o'zining muqammalligi bilan

¹ Энцев Х.З. Туркистонда Россия таъвоузи ва ҳуқуқронлигига қарши кураш. -Т.: Шарқ, 1998; Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социальное – экономическое и политическое предпосылки (XVIII – XIX вв.). Дисс... д-ра ист. наук. - Т. - 1991. 302 с. Вохидов Ш.Х. XIX – XX аср бошларида Қўқон хонлигига тарихнавислигининг ривожланиши. Тарих фанлари д-ри ном. 1998. - 240 б

² Энцев Х.З. Туркистонда Россия таъвоузи ва ҳуқуқронлигига қарши кураш. -Т.: Шарқ, 1998. -478 б.

aloqida o'rin tutadi. Asarda Qo'qon xonligi tarixining avrim jihatlari yoritish bilan birga Rossiya imperiyasining O'rta Osiyo xonliklariga harbiy yurishlari, mustamlakachilikning o'rnatilishi va uning mohiyati, milliy istiqbol uchun kurashgan vatanparvarlar faoliyatiga ham keng o'rin ajratadi. H.N.Bobobekov o'z ilmiy tadqiqot ishlarida XIX asr ikkinchi yarmida Qo'qon xonligida yuz bergan milliy ozodlik harakatlari va ularning sabablari va natijalarini yoritishga katta ahamiyat bergan¹. SH.H.Vohidov o'z ilmiy tadqiqot ishida Qo'qon xonligi tarixshunoslik maktabining shakllanish va xususiyatlarini hamda manbalar tahliliga boshqarilgan tadqiqotchilarga nisbatan kengroq to'xtalib o'tadi². G'.Ahmadjonovning "Rossiyasikava imperiya v Sentralnoy Azii" nomli monografiyasi chor Rossiyasining O'rta Osiyo xonliklarini mustamlakaga aylantirishi va imperiyaning Turkistonda yuritgan mustamlakachilik siyosati tarixining tarixshunosligiga bag'ishlangan bo'lib, bu sohada tadqiqot olib borgan bir qator olimlarning ilmiy xulosalari tarixshunoslik nuqtai-nazaridan tahlil etilgan³. Shu sohada aytim manbalar bilan tanishib, o'ziga xos tadqiqot ishlarini olib borgan adabiyotshunos olim SH.Yusupov Qo'qon xonligi tarixi bilan bog'liq ma'lumotlarga bir muncha batafsil tavsif berishga harakat qilgan. U o'z fikrlarini Ibratining "Tarixi Farg'ona", Matlo Olim Mahmudhojajning "Tarixi Turkiston", Mirzo Olim Muxitovning "Ansoh us-salotin va tavotir ul-xavovim" asarlari asosida yoritib bergan⁴. Keltirib o'tilgan asarlar bilan bir qatorda hortjilik tarixchi olimlar ham XIX asr ikkinchi yarmi Qo'qon xonligi va Rossiya imperiyasi o'rtasidagi o'zaro munosabatlar masalasiga to'xtalib o'tganlar. Hozir olimlari tomonidan chor Rossiyasining O'rta Osiyo xonliklari, jumladan Qo'qon xonligiga qarshi olib borilgan harbiy siyosati va ularni mustamlakaga aylantirishi tarixi masalasida olib borilgan tadqiqot ishlati

¹ Bobobekov X. va boshq. Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. -Т.: Шарқ, 2000. Б. 160–163

² Вохидов Ш.Х. XIX – XX аср бошларида Қўқон хонлигига тарихнавислигининг ривожланиши. Тарих фанлари д-ри ... диссер. -Т. -1998; Карант: Мухаммад Юнусов. Тарихи Алиқули Амиралпашкар // Шарқ юлдузи. -1996. №1-2; Аваз Мухаммад Аваз Хўсраидий. Тарихи жаҳоннамойи // Шарқ юлдузи. 1998 йил. 6–сон; Қўқон хонлиги ва Буқоро амриятинда унво ва мансаблар. Т.: Фан, 1996. Б. 49

³ Ahmadjonov G.A. Rossiyskaya imperiya v tsentralnoy Azii (istoriya i territorifnya kolonialnoy politiki tsarizma v Turkestane). - Т.: Фан, 1995.

⁴ Ibid.

⁵ Юсупов Ш. Хуфия каттамавлар. -Т.: Марнавийт, 1999. Б. 80-95.

ham o'rganilayotgan mavzuning tahlilini chuqurroq va kengroq tahlil etishda katta ahamiyatga ega. Totalitar tuzum davrida murojaat qilish va o'rganilishi ta'qiqlangan horij tadqiqotchilarining asarlarida sovet tadqiqotchilari uchun mumkin bo'lmagan tarixiy tahlilga keng o'rin berilgan hamda tarixiy jarayonlarning asl mohiyati ochiq oydin yoritib berilgan. Bunday tadqiqotchilar va ularning asarlari orasida D. Bergxorn, E. Bekon, R. Konnest, E. Ollvort, T. Rranovski - Xarnstoun, L. Tillet, D. Ulter, D. Xuson va boshqalarni alohida ko'rsatib o'tish mumkin. Ular haqli ravishda sovet tarixshunoslik fani va unda yo'l qo'yilayotgan haddan tashqari makruraviy yondashishni qat'iq tanqid qilgan edilar¹. O'zida Qo'qon xonligi tarixi, ayniqsa xonlikning elchilik masalalari bilan bog'liq siyosati haqida qimmatli ma'lumotlarni jamlagan M. Saray va Inalchiklarning asarlari ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan horij tadqiqotchilari sanaladi. Bu asarlar Qo'qon xonligi tomonidan Turk sultoniga yuborgan elchilik masalalarining batafsil yoritib berilganligi bilan ahamiyatlidir.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Amir Umarxonning Qo'qonga bosqini va uning sabablari haqida qaysi asarda ma'lumot berilgan
2. Umarxonning ijodi haqida nimalarni bilib oldingiz
3. Qo'qon xonligining tarixnavisligi boshqa xonliklardan nimasi bilan farq qiladi

¹ Barghorn L. Soviet Russian Nationalism. - New York, 1956; J. Wheeler. The modern history of Central Asia. - London, 1964; E. A. Allworth. Uzbek Literary politics - New York 1964; E. Bacon. Central Asians under Russians Rule. - New York, 1966; R. Congust. Soviet Nationalities in Practice. - London, 1967; L. Tillet. The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. - North Carolina, 1969; T. Rakovska-Harmstone. Russian and Nationalism in Central Asia. - Baltimore, 1970; D. Hooson. The Soviet Union. People and Regions - California, 1977 и др.

MAVZU № 5. XIVA XONLIGI TARIXI SOVET VA XORIJ OLIMLARI TOMONIDAN YARATILGAN ASARLARI TALQINIDA

REJA:

1. Xonlik tarixining sovet tadqiqotchilari tomonidan o'rganilishi
2. Xiva xonligi tarixiga doir xorij olimlarining asarlari

Tayanch so'z va iboralar: adabiy-tarixiy asarlar, Xiva xonlari arxivi, birinchi manbalar, "bosib olish", "qo'shib olinishi", qo'lyozmalar, tabiiy boyliklar, sug'orish tizimi, vaqf hujjatlari, ijtimoiy-iqtisodiy hujjatlar, soliqlar, jadidchilik, yosh xivalliklar

1. Xonlik tarixining sovet tadqiqotchilari tomonidan o'rganilishi

Xiva xonligining XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr 20-yillari tartibi tarixshunosligi sovet yillarida o'rganishning xususiyatlari, o'ziga ko'chiklari va umumiy jihatlarni bir tizimda o'rganib chiqish hozirgi davr taqozosidan kelib chiqqan holda, uni ilmiy va siyosiy jihatdan tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni aytilish joizki, Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan mustamlakachilik siyosatida ochiq-oydin tub xalqlar turmushining kamshilishi namoyon bo'lgan bo'lsa, sovet tuzumida esa davlat makurasi baynamalchilikka asoslangan bo'lib, uning mohiyati barcha millat va elatlarga teng huquq va inkoniyatlar berishini anglatar edi. Aslida esa, totalitar davlat tizimi sharoitida davlat tuzilmalarining avvalgi hukmronligini rivojlantirdi va mustahkamlati, mintaga iqtisodini xom-ashyo yetishtirishga yo'naltirdi, milliy madaniyat va qadriyatlarini oyoq osti qildi, rus tilining rasmiy til sifatidagi yetakchi mavqegini mustahkamlab, mahalliy xalqlarga nisbatan muhohirish siyosatini amalga oshirdi. XX asrning birinchi yarmida sovet hukumati tomonidan tadqiqotchilarning nuqrai nazariga makruraviy tazyiqlar nisbatan kam darajada bo'lganligi tufayli tadqiq qilinao'tgan muammoga doir dastlabki konsepsiya ilgari surtilgan bo'lib, u rus bo'lmagan xalqlarning Rossiya imperiyasiga qo'shib

olinishi "mutlaq jaholatdir" degan mazmuniga ega edi¹. Keyinchalik tarixni siyosatlashirish yo'lining tanlanishi, shuningdek, uning mustabid tuzumga qaramligining yanada kuchayishi munosabati bilan tarix fanida "qo'shib olish – mutlaq jaholatdir" degan tushunchaning o'rni qilingan bo'lib, bu haqida 50-yillarda tadqiqotchilar M.V.Neckkina, A.V.Yakuninlar maqolalarida keng ma'lumotlar bergan². Jumladan, akademik V.V. Bartol'd Xiva xonligida yozilgan manbalar xususida quyidagicha yozadi: "Munis va Ogahiy tomonidan yaratilgan adabiy-tarixiy asarlar qanchalik kamchilikka ega bo'lmasinlar, tarixiy voqealarni bayon etish va ularda keltirilgan faktik materiallarning ko'pligi jihatidan bizgacha yetib kelgan Qo'qon va Buxoro xonliklari tarixi bo'yicha yozilgan hamma asarlarni o'zidan ancha orqada qoldiradi"³. Tadqiqotchi P.P. Ivanov esa qoraqalpoqlar tarixiga oid kitobida: "XVIII – XIX asr qoraqalpoqlar tarixi uchun Xiva tarixini o'rganish juda katta ahamiyatga ega"⁴, turkmanlar tarixiga bag'ishlangan asarida esa: "XIX asrda O'rta Osiyoda yozilgan tarixiy asarlar orasida Xiva tarixchilari Munis va Ogahiyning asarlari turkman tarixini o'rganishda juda katta ahamiyatga ega", – deb bayon etgan. Bundan ko'rinadiki, V.V. Bartol'd va P.P. Ivanovlar mahalliy mualliflarning manbalarini sinchkovlik bilan o'rganganlar va shu asosda O'rta Osiyo xalqlari tarixini yorituvchi bir qator asarlarini yaratganlar. Shu bilan birga, 1936 yil P.P. Ivanov tomonidan Sankt-Peterburg shahridagi M.Y. Salikov-Shedrin nomidagi milliy kutubxonasining ro'yxatiga olingan fondidan Xiva xonlari arxivini topib o'rganilgan. Bu arxiv 1873 yilda rus qo'shinlarining Xivaga qilgan yurishidan keyin ko'p vaqt o'tmay, Sankt-Peterburgga olib ketilgan, biroq keyinchalik uning yubortilgan. O'rta Osiyo kutubxonalari va yubortilgan arxivning bir qismigina saqlanib

¹ Блиев М.М. О некоторых проблемах присоединения народов Кавказа к России // История СССР. – М., 1991. – № 6. – С. 67-84.

² Нечкина М.В. К вопросу о формуле – "наименьшее зло" // Вопросы истории. – М., 1951. – № 4; Якунин А.В. О применении понятия «наименьшее зло» в оценке присоединения к России нерусских народностей // Вопросы истории. – М., 1951. – № 11

³ Бартольд В.В. История культуры Туркестана. – Л., 1927. – С. 113

⁴ Иванов П.П. Очерк по истории каракалпак. Материалы по истории Каракалпак // Труды института Востоковедения АН России. – М.–Л., 1935. Т. VII. – С. 44

qolgan. Shu tariqa, xonlik arxivining hech kimga ma'lum bo'lmagan 11000 varaqdan ortiq bo'lgan hujjatlari o'rganilgan. Bundan tashqari P.P.Ivanov tomonidan Xiva xonlari arxivining topib o'rganilishi katta hodisa bo'ldi. Ushbu tadqiqot natijalari kitob holida nashr qilingan bo'lib, unda Xiva xonligining XIX asrga oid ijtimoiy-siyosiy tarixi hamda hujjatlar tahlili masalasiga e'tibor qaratilgan. Muallifning ushbu tadqiqotini chuqur asosiy tadqiqot sirasiga kiritish mumkin, chunki ushbu asar Xiva xonligining arxiv hujjatlari bo'yicha yo'l ko'rsatkich bo'lishiga ega bo'lib, ko'plab yangi tadqiqotlar uchun birlamchi manba vazifasini bajaradi. Ushbu asarning bitinchi bob "Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy tarixini o'rganishda arxivning tutgan o'rni" deb nomlanib, muallif unda Xiva xonlari arxivi, uning o'rganilishi, o'zining tahliliy fikr va mulohazalarini bergan. XX asrning o'talarida Xorazm volhasidagi tarixiy obidalarni arxeologik va etnografik jihatdan o'rganish ishlari keng miqyosda amalga oshirilgan bo'lib, bunda S.P. Tolstov boshchiligidagi ekspeditsiya faoliyati alohida o'rin tutadi. Uning tadqiqotlarida Xorazmning miloddan avvalgi V ming yilliklardan XX asrning 70 yillarigacha bo'lgan ma'lumotlar mavjud. XX asr 50-yillari boshlaridan boshlab tarixiy adabiyotlarda "O'rta Osiyoning Rossiyaga qo'shib olinishi progressiv fakt bo'lgan edi", degan ibora keng o'rin olgan. Mustamlakachilik muammolari bilan shug'ullangan tarixchilar "bosib olish" atamasini deyarli rad etgan holda, "o'z ixtiyoriga ko'ta qo'shib olinishi" atamasini qo'llay boshlaganlar³. Shu bilan birga Rossiya imperiyasining xonliklardagi talonchilik, mustamlakachilik siyosati, mahalliy xalqni qirg'in qilganliklari oqlanib yoki berkitilib, tarixni yoritishdagi haqoniylik buzilgan. O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi tomonidan nashr qilingan "O'zbekiston xalqlari tarixi"ning 1947 yilgi (rus tilidagi) nashrida: "Turkiston,

¹ Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. / Исследование и описание документов с историческим введением // Новые источники для истории Средней Азии. – Л.: Издание Государственной Публичной Библиотеки, 1940. – 287 с

² Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологических исследований. – М.: МГУ, 1948. 352 с

³ Мухаммеджанов А.Р., Нигматов Т.Н. Некоторые источники по истории связей России с Бухарой и Хивой в первой четверти XIX в. – Т.: ФАН, 1957. – 223 с.; Мамажанов М. Некоторые изменения в социально-экономической жизни народов Киндического ханства в период с 1873 по 1920 г. // Начальные записки Ташкентского финансово-экономического института. – Т., 1958. Вып. 10. – С. 49.

Orenburg va Kavkaz otryadlari 1873 yil may oyining ikkinchi yarmida hech qanday jiddiy qarshiliklarga uchramasdan Xivaga keldilar... Xiva shahri ostonasida o'zgina to'qnashuv bo'lib o'tdi...¹, — degan so'zlar yozilgan. "O'zbekiston SSR tarixi" ning 1971 yil nashrida ham: "... 1873 yil 29 mayda rus qo'shinlari Xivani egalladilar..."², — deyish bilan kifoyalangan. Vaholanki, Xiva ostonasida va Xiva qal'asi ichkarisida ruslarga jiddiy qarshiliklar ko'rsatilgani, Mang'it va Hazoraspa bosqinchilarning qirg'inbarotlarini esa tilga olmay iloji yo'q. Buning natijasida, mustamlakachilik tuzumining salbiy oqibatlari xaspo'shlangani ma'lum bo'ladi. Shu bilan birga, bir guruh tadqiqotlarda ham shunday kaufyat hukm surganini ko'rish mumkin. Xususlan, A.S. Sodiqov tadqiqotida O'zbekiston to'ntarishining xonlikka ko'rsatgan ta'siri hamda Xiva xonligining ag'darilishi masalalari ijobiy baholangan bo'lsa³, M. Mamajanov Rossiyaning xonlikda shafqatsiz mustamlakachilik tizimini o'rnatilishiga, mahalliy aholining huquqlari kamситilganiga qarata, Xiva xonligining Rossiya qo'shib olinishi ulkan ijobiy ahamiyat kasb etdi, deb hisoblab: "Xiva xonligini Rossiya tarkibiga qo'shib olinishi tasodifiy bo'lmay, balki tarixiy vaziyat shuni taqozo etgan edi"⁴, — deb ta'kidlagan. Xonlik tarixini manbalar va arxiv ma'lumotlari asosida o'rganishda bu davrda ham tadqiqotchilar tomonidan ko'plab ishlar amalga oshirildi. Xususan tadqiqotchi M. Y. Yo'ldoshevning: "Bayonning asari faktik hujjatlarining ko'pligi va voqealarning izchil bayon qilinishi jihatidan Munis va Ogahiyning ko'p tomlil qo'lyozmalariga nisbatan ham qimmatliroqdir"⁵, — deb qayd etishi uning mahalliy mualliflar asarlaridan keng foydalanganini anglatadi. Shu bilan birga, M. Y. Yo'ldoshev P.P. Ivanovning ishlari davom ettirib, Xiva xonlari arxiv ma'lumotlarini ilmiy jamoachilikka taqdim qilgan⁶. Bundan tashqari, muallif arxiv hujjatlarining ko'p

¹ История народов Узбекистана. — Т.: Изд-во АН УССР, 1947. Т. II. — С. 241

² Узбекистон ССР тарихи. — Т.: Фан, 1971. Т. II. — Б. 29.

³ Садыхов А.С. Экономические последствия установления протектората России над Хивинским ханством: Дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1954.

⁴ Мамажанов М. Некоторые изменения в социально-экономической жизни народов Хивинского ханства в период с 1873 по 1920 г. — С. 49

⁵ Иудилошев М.И. Хива хонлигида феодал ер эгалити ва давлат тuzилиши. — Т., 1959. — Б. 89.

⁶ Иудилошев М.И. XIX аср Хива давлат хужжатлари. — Т.: Фан, 1960. Т. 2. — 404 б.

qanmini yozgan devon xodimlarining 1873 yilda tushgan nodir fotosuratlarini mahalliy muzey arxividan topishga muvaffaq bo'lgan. 1964 yil Rossiya Milliy kutubxonasida mavjud bo'lgan Xiva xonligi tarixiga oid 3000 dan ziyod hujjatlar O'zbekiston Davlat arxividan o'tin olib, ushbu hujjatlar Xiva xoni nomiga yozilgan arznomalar, turli amaldorlarga murojaatnomalar, soliq yig'ini, turli tadbirlar xususida ma'lumotlar qayd qilingan. Ushbu arxivda Xiva xonligi tarkibida bo'lgan Turkmaniston, Qoraqalpog'iston va Qozog'istonning bir qismi tarkibiga oid juda ko'p materiallar o'z aksini topgan bo'lib, O'rta Osiyoning Rossiya, Eron, Hindiston mamlakatlari bilan bog'lanib olingan to'g'risida ham ma'lumotlar mavjud. Jumladan, B. V. Lunin tadqiqotlarida rus sharqshunosligida O'rta Osiyo xonliklarining tarixshunoslik tahlili va tadqiqotchilar izlanishlari natijalari keng tahlil etilgan¹. Muallif rossiyalik sharqshunoslar X. D. Fren va P. L. Lertslarning O'rta Osiyoda mavjud bo'lgan poyub qo'lyozmalar nomini aniqlaganligini, Xiva xonligida o'zlashtirish mumkin bo'lgan turli boyliklar bayon qilingan maxsus dasturni Turkiston general-gubernatorligiga taqdim etganliklarini va boshqa bir qator ma'lumotlarni qayd etgan. Bundan tashqari, muallif Rossiya imperatori Nikolay I O'rta Osiyo shu jumladan, Xiva xonligi hududidagi tabiiy boyliklarni ilmiy o'rganishga katta e'tibor qaratgani va shu maqsadda 1854 yilda Sankt-Peterburg universitetida Sharq tillari bo'limini fakultetga aylantirish haqida farmon chiqarganini qayd qiladi. Shu bilan birga, 1857 yil oktyabr oyida V.V. Grigorev (1818 — 1881) tashabbusi bilan Sharq fakulteti kengashi hukumatga ariza berib, Sharqiy Osiyo tarixi va musulmonlar Osiyosi tarixi kafedralari ochilishini iltimos qilgan, bundan shart tillarini yaxshi biladigan mutaxassislar tayyorlash to'zlashtirilganini alohida ta'kidlaydi. 60—80-yillarining birinchi yarmiga kelib, tadqiqotlarning muammoviy doirasi kengayib, Xiva xonligining alyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid ko'plab tadqiqotlar

¹ Лунин Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении.

— Т.: Наука, 1965. — 408 с.; Ахунова М. А., Лунин Б. В. История исторической науки в Узбекистане. — Т., 1970. — 256 с.; Лунин Б. В. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и учёных (20 — 80-е годы XIX в.). — Т.: Фан, 1990. — 196 с.

nashr qilingan¹. Shu bilan birga, A.A.Gordiyenko O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishini ijobiy hodisa sifatida baholab, O'rta Osiyo xalqlari ixtiyoriy ravishda Rossiyaga qo'shilganligi haqidagi g'oyani ilgari surgan. Ushbu tadqiqotda rus qo'shinlari Xiva xonligini protektoratga aylantirgach, yetkazilgan zarar uchun tovon pulini to'lashdan yovmu turkmanlari bosh tortganliklari, shuning uchun rus qo'shini ularga qarshi shafqatsiz urush olib borgan, turkmanlar qarshilik ko'rsata olmaydigan darajaga keltirilgan va bu holat o'ta shafqatsizlik bilan amalga oshirilganligi kabi masalalarni ham ochiq ayta olgan. T.G. To'xtametov esa, Xiva xonligining Rossiya tomonidan bosib olingandan keyingi siyosiy va iqtisodiy sohalarida olib borilgan munosabatlari xususida fikr yuritib, ularni ijobiy baholagan. Muallifning tadqiqotida xonlikning ichki hayoti, o'zbek va turkman xalqlari o'tasidagi aloqalar va ziddiyatlar yoritilgan bo'lib, Xiva xonligining Rossiya vassalligi tarkibiga kirgandan keyin turkmanlardan soliq olishida o'zgarish yuz bergani, rus qo'shinlari tomonidan turkman urug'larining qarshiliklari shafqatsiz bostirilgani masalalari ham e'tibordan chetda qolmaganligini qayd qilish lozim². I.V. Pogorelskiy Xiva xonligining iqtisodiy va siyosiy masalalariga Rossiyaning xonlikka ijobiy ta'sirini ko'rsatish nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda yondashgan. Shu bilan birga muallif asarida Rossiya bosqinidan keyin Xivadagi qozilik sudining ahvoli xususida ham keng qamrovi ma'lumotlar mavjud³. Umumian, sovet tarixshunosligida Rossiyaning Xiva xonligini bosib olishini bunday tarzda tahlil qilinishi "na'naviy qolip"dan kelib chiqqan xususiyatlarga xos bo'lgan. 80-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab, "qayta qurish" munosabati bilan ilmiy tadqiqotlarda "ko'rsatma bilan ishlash" prinsipi o'tmiga tarixiylik prinsiplari tiklana boshlangan, qator respublika va xalqaro miqyosda ilmiy anjumanlar o'tkazilib, ularda Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni, xususan Xiva xonligini bosib olishi masalasi, davlatchilik tarixi, mustamlaka va sovet hokimiyati boshqaruv tizimlarining mohiyati va xususiyatlarini o'rganish, ularning

¹ Гордиенко А.А. Создание народно-советского государства и права и их революционно-преобразовательная роль в Хорезме и Бухаре. — Т.: САГУ, 1959. — 197 с.

² Тухтаметов Т.Г. Россия и Хива в конце XIX — начале XX века. — М.: Наука, 1969. — С. 36-39, 92.

³ Потгорельский И.В. История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики. — Л.: ЛГУ, 1984. — С. 32.

o'ziga xos jihatarini aniqlash kabi masalalar muhkama qilingan¹. Sovet davri tarixshunosligini o'rganish jarayonida asosiy e'tibor xonlikning aytilgan masalalari, sug'orish va dehqonchilik madaniyati, Xorazmning me'moriy obidalari, amaliy san'at tarixi² masalalariga ayniqsa katta e'tibor qaratilgani ma'lum bo'ladi. Jumladan, Ya.G'. G'ulomovning monografiyasi Xorazmda sug'orish tizimining eng qadimgi davrlardan to'1950 yilgacha bo'lgan davrini yoritishi bilan birga, xonlikning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida ham muhim ma'lumotlarni qamrab olgan³. Ya. G'ulomov asarida XX asr boshida Xiva xonligidagi 9 ta yirik kanal (Polvon, G'azovot, Shohobod, Yarmish, Qilich Niyozboy, Mang'it, Suxat, Lauzan, Xonyop), 128 suv taqsimlagichlar, o'n mingdan ziyodroq yop va solmalar mavjudligi qayd etilgan. Uning yozishicha: "Xorazmda katta kanallar "atna", kichigi "yop" deb atalib, ular "badak"larga bo'lingan va ulardan dalalarga chiqarilgan ariqchalarni mahalliy aholi "salma" deb ataganlar. Muallif Xorazmda sug'orish tizimini bu tarzda keng yoritish orqali xonlikning iqtisodiy ahvoli, kulgining turmush tarzi darvo xosiyatiga asoslanganini ko'rsatib bera olgan. XIX — XX asr boshlarida Xiva xonligida yer egaligi munosabatlari hukmron bo'lib, qishloq xo'jalik ekinlari, chorvachilik iqtisodiyotining asosini tashkil qilgan, ko'p tarmoqli hunarmandchilik rivojlangan edi. Yer egaligi munosabatlari masalasi yuzasidan sovet tadqiqotchilari A.M. Aminov, M.Y. Yo'ldoshev, O.S. Sodiqov, T.G. To'xtametov, O. Qo'shironov, A. Shayxovalar tomonidan yozilgan asarlar manbalarni keng jalb etilganligi, masalaning har tomonlama o'rganilganligi, avval e'ton qilingan ilmiy ishlarining yuqori va kamchiliklarini ochib berishi bilan a'qalib turadi. Ularining shaxsiy xulosalari chuqur isbotlangan hamda ishonchli dalillar bilan mustahkamlangan. Tadqiqotchi A.M. Aminov keltirgan ma'lumotlarga ko'ra, Xiva xonligida yer egaligining

¹ Межрегиональное совещание по проблемам национально-освободительных движений в Средней Азии и Казахстане. — Т., 1987, 23 декабря; История и этнография национально-освободительных движений второй половины XIX — начала XX вв. в Средней Азии и Казахстане. — Т.: Фан, 1989.

² Гулямов Я.Г. Памятники города Хивы. — Т.: АН УзССР, 1941. — 44 с.; Булатова И.А., Ноткин И.И. Хивинский архитектурно-этнографический комплекс. — Т.: Удланашр, 1963. — 96 б.; Булатова В.А. Хива обидалари (йўл кўрсаткичи). — Т.: Ўзбекистон, 1972. — 94 б.; Ноткин И.И. Хива минорадлари. — Т.: Ўзбекистон, 1978. — 30 б.

³ Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времён до настоящих дней. — Т.: АН УзССР, 1957. — 297 с.

uchta shakli mavjud bo'lgan:

1. Davlat (xonlik);
2. Mulk (xususiy mulk yerlari);
3. Vaqf (diniy muassasalarga qarashli yerlar) yer egaligi. M. Y.

Yo'ldoshev asarida ham Xorazm xonligida yerga egalik shakllari xususiy mulk yerlari, vaqf yerlari, davlat yerlaridan iborat bo'lganligi qayd qilingan. Mulkdorlarga, amaldorlar, O'rta va kambag'al dehqonlarga ajratilgan yerlar mulk yer egaligi bo'lib, ular atoi mulk va yorliqli mulk shaklida bo'lgan. Ba'zi hujjatlarda "atoi mulk" — "mulki xolis", "yorliqli mulk" — "mulki ushri" deb ham yuritilgan. Xiva xonligida XIX asr oxiri va XX asr boshidagi yer egaligi munosabatlari tarixiga oid O. Qo'shjonovning nomzodlik dissertatsiyasida muallif "atoi mulk" yerlar miqdori bo'yicha 3 xil: "a'lo", "avsat", "adno" nomlariga ega bo'lganini qayd qilgan². O. Qo'shjonov asarida xonlikda "suv puli", "mirobona", "chig'ir puli", "asiya puli" kabi soliqlar ham mavjud bo'lganligi, Xiva dehqonlari alohida yig'im — "suv puli" (10 tanob yer bir suv puli hisoblanib, 20 so'm olingan) to'lashgani, bundan tashqari xonlikda "mirobona" (mirob foydasiga), "chig'ir puli" — ichki hokimiyatga (suv g'ildiraklari uchun), "nabaki puli" (arqlarni qazish uchun), "asiya puli" — xazinaga (xonga qarashli yorlardan, solmalardan suv olgani uchun), "bakiya puli" (irrigatsiyadagi boshqa zaruriyatlardan uchun) kabi bir qator soliq va yig'imlar olib borilganini qayd qilgan. Xiva xonligidagi dehqonchilik, xususan yer egaligi masalasi yuzasidan A. O. Shayxova tadqiqotlarining qimmatli va ahamiyati shundaki, mualliflarni qo'lyozma manbalarni, xususan vaqf hujjatlari, qozi hujjatlari asosida yozgan. A. Shayxova o'z tadqiqotida bu kabi yuridik hujjatlarda Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o'rganishda muhim manba ekanligini ta'kidlagan³. Sovet davri tadqiqotlarida Xiva xonligida xon va saroy amaldorlari egalik qilgan yerlarda ishlovchi bevatnlar haqida ham ma'lumotlar mavjud. Jumladan, M. M. Matkatinov ma'lumotiga ko'ra, bevatnlar — qonunda ijroatchi dehqonlar bo'lib,

¹ Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии (колонизальный период). — Т., 1959. — С. 28

² Кошжанов А. Из истории аграрных отношений в Хивинском ханстве в конце XIX века. : Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Т., 1966. — С. 12.

³ Шайхова А. О Хивинской казнейской книге из фондов Института востоковедения АН УССР // ОНУ. — Т., 1982. — № 6. — С. 53-57

ularning faoliyatini avlodlari davom ettirgan. 1873 yilda qabul qilingan qonimga ko'ra, qulchilik munosabatlari chek qo'yilishi bevatnlar solning ko'payishiga sabab bo'lgan¹. Tadqiqotchi O. S. Sodiqov tadqiqotida chorvador xo'jaliklardan olinadigan "ko'mak", "qo'shar", "mokekar"² kabi soliqlar haqida ma'lumotlar uchrasa, I. V. Pogorelskiy o'z asarida: "Xivaliklar chorvachilik xo'jaligini olib borganlar, har bir qo'yga 5 tiyin, har bir tuyaga 10 tiyindan "Cho'p puli" solig'ini to'laganlar. Xiva xazinasi "Cho'p puli" solig'idan 152000 so'm pul kelib tushgan"³, — deb uning ma'lumotlarini to'ldirgan. XIX — XX asr boshlarida xonlikda hunarmandchilik sohasi ham rivojlangan bo'lib, hunarmandlar teri va qo'y ichagini ishlash, paxtani qo'lda tozalash, ipkadan ip tayyorlash, jundan gilam, palas, kigiz, qamishdan chipta to'qish, dehqon xo'jaliklari chorpon, po'stin va telpraklar tayyorlash bilan shug'ullanganlar. O. S. Sodiqov tadqiqotida ularning mahallalari haqida keng ma'lumotlar berilgan⁴. XIX asrning 80 — 90-yillariga kelib, o'lkani iqtisodiy jihatdan zabt etish sur'ati kengayib, paxtachilik iqtisodiyotining eng muhim sohasiga aylantirilgan, hamda bu yerda komashyoga birinchi ishlov berish korxonalari ishga tushirilgan. Ushbu masala yuzasidan tadqiqotchi T. G. To'xtametov 1889 yilda Yangi Urganch, Toshhovuzda va Xivada paxta tozalash zavodlarining qurilishi Xiva xonligida fabrika-zavod sanoatining paydo bo'lishiga olib kelgani, 1914 yilda Xiva xonligida 63 paxta tozalash zavodlari mavjud bo'lganligini qayd qilgan⁵. O. S. Sodiqov esa Xiva sanoat korxonalarining ahvoli xususida fikr yuritib, ularda ish vaqti 13-15 soatga, aytim vaqtlarda 16-18 soatga cho'zilib, mehnat muxofazasi, ishchilar hayotini muxofaza qilish, sanitariya-xizmati deyarli bo'lmaganini ta'kidlagan. Xonlikning hardiy ahvoli xususida tadqiqotchi M. Y.

¹ Маткаримов М.М. Аграрные преобразования в Хорезме и их социально-экономические последствия. : Дисс. ... канд. истор. наук. — Т., 1976. — Л. 27-28.

² Салыков А.С. Экономические последствия установления протектората царской России над Хивинским ханством. : Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1954. — С. 6.

³ Потгорельский И.В. Очерки экономической и политической истории Хивинского ханства в конце XIX и начале XX вв (1873 — 1917 гг.). — Л., 1968. — С. 48.

⁴ Сидяков А.С. Россия и Хива в конце XIX — начале XX века. ... — С. 75-76.

⁵ Тухтаметов Т.Г. Россия и Хива в конце XIX — начале XX в. Победа Хорезмской революции. — М., 1969. — С. 108-109.

Yo'ldoshevning asarida ma'lumotlar keng yoritilgan. Unga ko'ra, Xivada o'ldirilgan har bir dushman uchun pul mukofoti berish odat bo'lib, dalil sifatida o'ldirilgan kishining boshi, kesilgan qulog'i yoki shilib olingan terisini keltirib ko'rsatilishi shart bo'lgan. Bundan tashqari, Xivada harbiy yurishlar vaqtda askarlarga davlat tomonidan tibbiy yordam ko'rsatilmagani, yaratilgan jangchilar o'z hisoblaridan davolanishga majbur bo'lgani, urushda o'lgan jangchining beva qolgan xotiniga pul yordami yoki bir qul berilgani, Eron, Buxoro singari chet davlatlarga qilingan harbiy yurishlar vaqtda xon navkarlarga maosh to'lanmay, balki har bir navkar yurish vaqtida o'zini-o'zini ta'minlashi va yurishda qo'lga tushirgan o'ljasining 1/5 qismini "g'on" sifatida xonga berishi lozim bo'lgani bayon qilingan¹. Protektorat joriy qilingach, xonliklararo to'qnashuvlar barham topib, savdo rivojlanib boshlagan, rus qo'shinlarining joylashirilishi tufayli xon hokimiyatining markazlashuvi yuz berib, o'lkaning Angliya tomonidan bosib olinishi harfi tugatilgan. Qishloq xo'jaligida bu yerlarda ilgari ma'lum bo'lmagan ekinlar—kartoshka, qandaylagi, pomidor yetishtirila boshlangani, sekin va noizchil bo'lsa-da, chorva nasldorligi yaxshilana borganligi ta'kidlanadi. Rus-Xiva aloqalarini tadqiq etgan T.G. To'xtametov va O. Sodiqovlarning tadqiqotlarida mualliflar Rossiyanning xo'jalik yuritishda Xiva bilan yaqin munosabatta bo'lishi, shubhasiz har ikki tomon uchun ham manfaati bo'lganligini ta'kidlaganlar². Sovet tarixshunosligida Xorazm vohasidagi jadidchilik harakati va yosh xivalkilar faoliyati, Xorazmga qizil armiyaning bosqini, Junaydxon boshchiligidagi harakat masalalari turli xil talqin qilingan. Xususan, sovet tarixshunosligida yosh xivalkilar harakati aniq maqsadli ilg'or ijtimoiy-siyosiy harakat sifatida emas, balki "tor doiradagi ma'lum sinflar va guruhlarning manfaatli uchun xizmat qiluvchi burjuva millatchilari" sifatida baholangan. Mualliflar jamoasi tomonidan yaratilgan monografiyada yosh xivalkilar burjuva millatchiligi g'oyalari bilan zaharlangan kishilar sifatida baholanib, mehnatkashlarni ijtimoiy jihaddan to'liq ozod etishga emas, doimo feodallar bilan kelishishga

¹ Игудловцев М.И. XIX аср Хива давлат хужжатлари. — Т.: Фан, 1960. Т. 2. — Б.

12

² Тухтаметов Т.Г. Взаимоотношения царской России с Хивинским ханством с 1873 по 1910 г.: Дисс. ... канд. истор. наук. — Т.: 1949; Садыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией. — Т.: Наука, 1965. — С. 39.

ta'yin turishda ayblanib, ularning mulkdorlar bilan aloqasi sinfiylik nuqtai nazaridan baholangan va qoralangan. Zero, Xorazm jadidchiligining o'ziga xos tomonlaridan biri, ularda ma'buot va gazetachilik keng yo'lga qo'yilmagani va bu g'oyalarni keng xalq orasida targ'ib qilish imkoni bo'lmagan. Shuning uchun mazkur harakat asosan yuqori va O'rtabaha vakillari orasida kengroq yoyilgan. X. Hamdamov ham shunday yondashuv asosida yosh xivalkilarni "endigina paydo bo'layotgan burjuaziya manfaatlarini himoya qilishni maqsad qilib olgan millatchilar edi", deb ta'riflagan. Bu millatchilarning og'machiligi Xivada revolyusiyaning tashkiliy tayyorgarligiga katta halat berdi deb hisoblab, fikrini quyidagicha asoslashga harakat qilgan: "Masalan, Petro Aleksandrovskidagi yosh xivalkilar komiteti Xiva fuqarosi bo'lmagan hamma kishilarni partiyadan chiqarishni taklif qiladi. U yerdagi katta ishlar olib borayotgan tatarlar va ruslarni bu talabga muvofiq partiyadan chiqarish lozim edi. Bu harakat millatchilikdan bo'lak narsa emas edi"¹. Bunday ta'riflar, tarixiy voqeelikka sinfiy nuqtai nazardan yondoshuvning oqibati bo'lib, milliy g'oyalarni uchun kurash muvofiq tuzumiga taxdid tug'diruvchi asosiy omil sifatida qaralgandan dalolat beradi. Sovet davri adabiyotlarida Xiva xonligining og'darilishi masalasi soxtalashtirilgan. Bu voqealar "xalq inqilobi" yoki "qo'zg'olon ko'targan Xiva xalqiga yordam ko'rsatish" deb baholangan. Sovet qo'shinlarining Xiva xonligiga hujumi paytida mahalliy aholiga nisbatan qilgan zo'ravonliklari va Xiva xonligining tekki ishlariga aralashishi atayin ko'rsatilmagan. Ummuman olganda, yosh xivalkilar partiyasi tadrijiy taraqqiyotini quyidagicha qayd qilish mumkin: 1904—1905 yillarda hamfikr, 1910 yil boshlarida manfaatlar guruhlari sifatida shakllangan amaldorlar, ma'rifati boylar, milliy burjuaziya va ziyolilar 1917 yil Xiva xoniga muxolifat, 1918 yilda esa, ma'muriy siyosiy kuch sifatida namoyon bo'lgan. Bular dunyoqarashining tadrijiy rivojlanishida xonlikdagi mavjud tuzum, Rossiya va Turkistondagi siyosiy o'zgarishlar katta ta'sir qilgan hamda rus inqilobchilari, sovetlar va Turkistondagi mahalliy inqilobchilar ta'siri bilan katta rol o'ynagan. Xiva xonligidagi 1916 yilgi qo'zg'olon, Junayd (Qaribon Muhammad Sardor) boshliq turkman qabilalarining xonlikka

¹ Хамдамов Х. Хива хонлигининг ағдарилиши ва Хоразм Совет халқ инқилобчиларининг тузиллиши. — Т.: Ушдаманшар, 1960. — В. 180.

qarshi bosh ko'tarishi masalasi yuzasidan sovet davri mualliflarining turli xildagi qarashlari va yondashuvlari mavjud. Jumladan, P.F. Alekseenkov bu qo'zg'olonni o'zbeklar va turkmanlarning milliy ozodlik harakati sifatida ta'riflab, "ular o'z kuchlarini umumiy dushman bo'lgan Rossiya jaxangirligi bilan kurash uchun birlashirgan edilar", deb qayd qilgan¹. Bu davr tadqiqotlarida mafkuraviy tazyiqlar nisbatan kam bo'lganligi, tadqiqotchi tomonidan bu harakarga milliy ozodlik harakati, deb baho berilganida ko'rinadi. Lekin, muallif fuqarolarning harakati xon zulmiga ham qarshi qaratilganligini tilga olmagan, bu esa masalaga tarixiy dalillar asosida aniqlik kiritishni taqozo etadi. Tadqiqotchilar G.Nepesov va A. Sodiqovlar bu qo'zg'olonni ikki bosqichga: birinchi bosqich Junaydxon boshchilik qilgan ilg'or va ijobiy hodisa, ikkinchi bosqichni esa "reaksion" deb ta'riflaganlar². Chunki 1950-1960 yillarda birorta xalq harakatida mulkdor yoki dindor ishtiroki sezilsa, unga "reaksion" nomi berilgan. Zero, bu qo'zg'olon tashkilotchilari hokim, amaldor, dindor va turkman yo'lboshchilari bo'lgan. Bunday vaziyatda, qo'zg'olonga boshqacha baho berish ham mumkin emas edi. Tadqiqotchi T.G. To'xtametov ularning fikrini tanqid qilib, 1916-yilgi voqealarni "butunlay ikki feodal guruh o'rtasidagi hokimiyat uchun kurash edi"³, — deb ta'riflagan. Tadqiqotchi I.V. Pogorelskiy esa, G.Nepesov va A. Sodiqovlarning fikriga qo'shilmagan holda, 1916-yilgi Xiva xonligida bo'lgan voqealarni, ya'ni Junaydxonning faoliyatini ikki davrga ajratgan. Uning Xiva xonligiga shaharga kirguningacha bo'lgan davrni xalqparvar, xonlikka qarshi bosh ko'targanlarga rahmat sifatida, Xiva shahrini bosib olgandan keyingi faoliyatini reaksion-talunchilik harakati⁴, — deb ta'kidlagan. Biroq, tadqiqotchilar tomonidan Junaydxon boshchiligidagi birinchi bosqichga berilgan munosabat haqiqatdan uzoq, nazariyada. Shundan ko'rinadiki, Xiva xonligida mustaqillik, ozodlik uchun kurash nihoyatda muvakkab sharoitda kechgan. U yerda bolsheviklar hokimiyati

¹ Алексеевков П. 1916 йилда бўлган Хива кўзғолони. — Т.: Ўздавнашпр., 1931. — 65 б.

² Непесов Г. Из истории Хорезмской революции. — Т.: Госиздат, 1962. — С. 63; Салыков А.С. Россия и Хива в конце XIX — начале XX века. ... — С. 174-175

³ То'xtаметов Т.Г. Россия и Хива в конце XIX — начале XX века. ... — С. 92

⁴ Потгорельский И.В. История Хивинской революции и ХНСР. — Л., 1984. — С.

o'rnatilganidan keyin tom ma'nodagi milliy ozodlik kurashi yuzaga kelib, unda xalq ommasi va jadidlar faol qatnashganlar. Sobiq sovet muxolifatining Xiva xonligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarining o'rganilishi bo'yicha xulosa qiladigan bo'lsa, bu davrda qo'lyozma manbalarni o'rganish sohasidagi tadqiqotlar ozchilikni tashkil qilsada, arxiv hujjatlarini o'rganish, arxeologik va etnografik tadqiqotlar va izlanishlar olib borish sohasida keng faoliyat olib borilgan. Sovet davri adabiyotlarida tarixiy voqealarga partiyaviylik, siyosiy nuqta nazaridan kommunistik mafkura asosida yondashilgan bo'lsa, Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, yer egaligi, dehqonchiligi va irrigatsiyasi, me'moriy yodgorliklari va amaliy san'ati masalalari keng yoritilgan. Biroq, xonlikdagi madaniyat, savdo, shaharsozlik masalalari yetarli tadqiq etilmagan. Xonlikning davlatchilik tarixi siyosiy sabablarga ko'ra, o'rganilmaganligi kuzatiladi.

60 — 80-yillar oralig'ida tadqiqotlarning muammoviy doirasi kengayib, Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hayotining ko'pgina masalalarini o'rganish vazifasi qo'yilgan bo'lsa, 80-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab "gayta qurish" munosabati bilan ilmiy tadqiqotlarda "ko'rsatma bilan ishlash prinsipi" o'rniga tarixiylik prinsipi tiklana boshlagan. Natijada, Rossiya imperiyasining O'rta Osiyo xonliklarini bosib olish masalasi, davlatchilik tarixi, mustamlaka va sovet hokimiyati boshqartuv tizimining mohiyati va xususiyatini o'rganish va o'ziga xos jihatlarni aniqlash kabi masalalarga e'tibor kuchaygan; Sovet tarixshunosligida yosh xilavliklar harakati qoralangan. Ular aniq maqsadli ilg'or ijtimoiy-siyosiy harakat sifatida emas, balki "tor doiradagi ma'lum sinflar va guruhlar manfaati uchun xizmat qiluvchi burjua millatchilar" sifatida baholangan. 1916 yildagi Xiva qo'zg'oloni xususida sovet davrida bir nechta fikrlar mavjud bo'lib, 1930 yilda yozilgan P.Alekseenkov asarida ushbu harakat "Rossiya imperializmiga qarshi milliy ozodlik harakati" sifatida baholangan bo'lsa, 1950—1960-yillarda G.Nepesov, O.Sodiqov asarlarida bu qo'zg'olonning dastlabki davri ijobiy, keyingi davri "reaksion" ahamiyatga ega edi deb baholangan. Shu tarzda bu qo'zg'olonga sovet davrining o'zida birligiga zid ikki xil baho berilgan. T.G.To'xtametov esa ularning fikrini tanqid qilib, 1916 yilgi voqealarni "butunlay ikki feodal guruh o'rtasidagi hokimiyat uchun kurash edi" deb ta'riflagan.

4. Xiva xonligi tarixiga doir xorij olimlarining asarlari

XIX asrning 50-yillaridan boshlab, ingliz-rus raqobatining oshgani sayin Yevropa va Amerika diplomatlari va sayyohlarning e'tibori Xiva va Buxoroga qaratilgan, natijada xorijlik mualliflar tomonidan ilmiy izlanishlar va tadqiqotlar olib borilgan. Ushbu tadqiqotlar qanrovi keng bo'lib, asosan mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli yoritilgan. XIX asrning ikkinchi yarmida xorijliklar Xiva xonligidagi qulchilik munosabati, qul savdosi ishini ko'p o'rgananganlar. Jumladan, A. Vanberi xonlikda 80 mingdan ortiqroq qul bo'lganligi haqida ma'lumot bersa¹, ingliz tadqiqotchilari Charis Mervin va Djeyms Abbotlar qullar soni — 42 ming kishi ekanligini, shundan 30 ming nafari — eroniyalar, 12 ming nafari — hiroitliklar va qolganlari ruslar ekanligini qayd qilganlar². Bu masala yuzasidan XX asrda M. Xoldsvort ham ma'lumot bergan. Muallif 1851-yilda Xivaga sayyohat qilgan Eron elchisi Rizoqulining qullar bayrami haqidagi xotirasini keltiradi: "Ro'za hayiti ayyomida Xorazmning yon-atrofi va uzoq-yuqin qishloqlarida qullikda yashab, navkarlik, aravakashlik va dehqonchilik qilayotgan eronliklar va boshqa o'kalik asirlar uch kun davomida bandlik ishlaridan qutulib, mamlakatning har burchagidan Xivaga keladilar va shaharni tomosha qilib, hordiq chiqaradilar. Haqiqatan ham, bu davrda Xiva xonligida qulchilik saqlangan bo'lib, har bir xivalkning kamida bitta quli bo'lgan. Biroq, bu qulchilikni klassik formada edi deb bo'lmaydi, balki ular uy xizmatkorlari hisoblanganlar. Angliyaning O'rta Osiyo xonliklariga jumladan, Xiva xonligiga munosabati, uni xonlikni bosib olmoqchi emasligi, balki Angliya koloniyalari bo'lmish Hindiston va Afg'onistonni Rossiyadan himoya qilish uchun kurashmoqchi ekanligi haqidagi fikrlarni ingliz tadqiqotchisi G. Makmung ma'lumot berib o'tadi. Muallif 1840-yilda Angliyaning Ost-Indiya kompaniyasi vakili kapitan R. Shekspir Xiva xonligiga kelgani, uning vazifasi O'rta Osiyo xonliklari ittifoqini tuzib, Rossiyaga

¹ Ванбери А. Путешествие по Средней Азии. — М., 1867. — С. 200-201

² Марвин Ч. The Russian and Central Asia. Conversation with Skobeloff. — London, 1882; Reconnoitring Central Asia: Pioneering adventures in the regions lying between Russia and India. — London, 1884. — P. 13; Abbot J. Narrative of Journey from Herat to Khiva, Moscow and St-Petersbourg during the Late Russian Invasion of Khiva, vol. 1. — London, 1884. — P. 24

qarshi kurashni amalga oshirish bo'lganini ta'kidlagan¹. Muallifning yozishicha, vakili oldiga qo'yilgan vazifaning uddasidan chiqqolmagan bo'lsa ham, Angliya ittifoq tuzish faoliyatini to'xtatib qo'yilmagan. Bu kabi misollar esa, angliyaliklarning ham ruslar kabi ilgari Xiva xonligiga qiziqishi katta bo'lganligini ko'rsatadi. Xiva xoni Muhammad Rahimxon II Rossiyaning Xiva xonligiga hujum qilishga amq ishonch hosil qilgach, harbiy diplomatik yo'l bilan Angliyadan va Afg'onistondan yordam so'ramoqchi bo'lib, 18 kishidan iborat elchi yuborgan. Elchilarni Qobul shahrida Afg'oniston amiri Sher Ali kutib olgan va har tomonlama yordam berishga va'da bergan. Xiva elchilari delegatsiyasi Peshovorga — Angliyaning vise - qiroli Nortruk huzuriga borganlar. Ammo, u Xiva xoni elchilari bilan mustaqil muzokara olib borolmagan tufayli Londonga xat yuborilgan, uning javobi esa 25 kunda yetib kelgan. Xatda Angliya Rossiyaning Xiva xonligini bosib olishiga qarshi ekanligini, buning uchun musulmon davlatlari ittifoqini tuzib kurash olib borish lozimligi, hamda rus asirlarini o'z vataniga qaytarib yuborishi, Rossiyaning hujum qilish bahonasini keyingga suradi, deb ta'kidlangan. Shuni aytish lozimki, O'rta Osiyo xonliklari Rossiya tomonidan bosib olinayotgan bir paytda, Angliya afg'on kalqining qarshiligiga o'rta qo'lgan va natijada Xivaga e'tibor qaratilgan. Rossiyaning Xiva xonligiga bostirib kirishi masalasi esa, O. Masaliyeva o'z tadqiqotida L. Krader, S. Bekker, R. Pirs kabi xorijlik tarixchilar, harbiylarning axborotlari haqida ma'lumotlarni yoritgan². O. Masaliyevaning ta'kidlashicha, XX asr o'talarigacha Angliya va AQShda O'rta Osiyo tarixini o'rganishga yagona ishtiroslangan ilmiy-tadqiqot markazlari tashkil etilmagan bo'lsa-da, "Buyuk Britaniya va Irlandiya Qirollik Osiyo jamiyati", O'rta Osiyoni o'rganuvchi "Qirollik jamiyati", "Islom sharihi", Amerika sharqshunoslari jamiyatlarini jurnallarida O'rta Osiyo tarixiga oid ma'lumotlar e'lon qilingan³. Ikkinchi jahon urushidan keyin esa, Angliya va Amerikada O'rta Osiyo tarixi bilan shug'ullanadigan maxsus ilmiy-tadqiqot markazlari tashkil topgan va ularning faoliyatida asosiy e'tibor turk

¹ Holdsworth M. Turkestan in the nineteenth century: A brief history of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva. — London: Oxford, 1959. — P. 21.

² Масалиева О. XIX асринглиз-америкатарихшунослигида Бухоро, Хива ва Кўчи хонликлари тарихи.: Тарих фан. номз. ... дисс. — Т., 1999. — В. 96.

³ O'rta Osiyo tarixi, — В. 16-17.

xalqlar tarixi, geografyasi, madaniyati, maorifi, tili, etnografyasi, urf-odatlarini o'rganishga qaratilgan. Xususan, Indiana (AQSh), Vashington (AQSh), Manchester (Angliya) universitetlari huzurida turkiy xalqlar tarixini o'rganish bo'limlari tashkil topganini aytilish joiz¹. XX asr 50 yillari ikkinchi yarmidan boshlab, ingliz tarixshunosligida Xiva xonligiga oid ma'lumotlar hajmi kengayib, asarlar soni ko'paydi. Bu davrda faoliyat ko'rsatgan M. Xoldsvort, U. Uiler, Allworth, Yu. Bregel, Rambaud, Qrauset va boshqalar Xiva xonligi tarixi masalalariga ham o'zlarining munosabatlarini bildirishgan². XX asr 50 yillari ikkinchi yarmida yaratilgan asarlar tahlil etilisa, ular orasida Xiva xonligi tarixi masalalari M. Xoldsvortning "Turkiston XIX asrda"³ asarida nisbatan kengroq yoritilganligining guvohi bo'lamiz. Muallif Xiva xonligi siyosiy tarixi, ma'muriy tuzilishi, yer egaligi, iqtisodiy rivojlanishi, Rossiyaning xonlikni zabt etishi va Rossiya zabt etgandan keyingi xonlik holati kabi masalalarni yoritib berar ekan, xorijlik olim R. Pirs⁴ asarlaridan foydalanganligini, shuningdek Markaziy Davlat Tarix arxivini, Markaziy Davlat Harbiy Tarix arxivini, Rossiya tashqi ishlar ministrligi arxivini, O'zbekiston Markaziy Davlat arxivini, Tojikiston Markaziy Davlat arxivini materiallaridan foydalanganligini e'tirof etadi. U 1937 yilda tashkil etilgan Xiva xonlari arxividan ham foydalanganligini yozib, o'z asariga Osiyo bo'limi ba'zi boshliqlari biografyasini, Tashqi Ishlar bo'limi boshliqlarini, Turkiston generalgubernatorligi Orenburg bo'limi boshliqlari haqidagi ma'lumotlarni ilova qiladi. M. Xoldsvort manba sifatida rus tarixchilari asarlaridan, oynoma va ro'znomalardan ham foydalandi. Uning yuqorida nomi qayd etilgan asarida Xiva xonligining XIX asrdagi tarixiga asosiy e'tibor qaratiladi. Asarda Xiva

¹ O'sha asarda, - B. 22-23.

² Holdsworth M. *Turkestan in the nineteenth century.* - Oxford, 1959, p. 80; Wheeler Y. *The modern history of Soviet Central Asia.* Weidenfeld and Nicolson, 1964, p. 45; Allworth E. *The modern Uzbekistan. From the fourteenth century to the present.* A cultural history. Stanford, 1990, - P. 15; Bregel Y. *Central Asia.* VII. In the 12-13/18-19 th centuries/ *Encyclopedia Iranica.* - HU, 1978, - Vol. V, P. 195; Rambaud A. *The expansion of Russian. Problems of the East and problems of the far east.* - Cambridge 1988. - P. 45-49; Qrauset r. *The empire of the steppes. A history of Central Asia.* - New Jersey, 1970, - P. 60-687.

³ Holdsworth M. *Turkestan in the nineteenth century.* - Oxford, 1959, - p. 80.

⁴ Pierre R. *Russian Central Asia. 1867-1917.* - Berkeley and Los Angeles, 1960, - P. 359.

xonligi tashkil etilganidan to XIX asrgacha bo'lgan davri tarixi haqida deyarli hech narsa yozilmagan. M. Xoldsvort Xiva xonligi aholisi haqida to'xtalib, uning umumiy aholisi 700 ming atrofida bo'lganligini, ulardan ma'muriyatni boshqarishni ta'minlagan va hukmdor sinflarni tashkil etgan o'zbeklar 400 ming nafarni tashkil etganligini taxmin qiladi. Shuningdek, "shaharlarda, o'zbeklardan tashqari ayiniga, boqinchoqlik yurishlarida asirga olingan eronlar bilan aralashib ketgan aholi voha aholisi ham mavjud edi"¹, - deb ta'kidlaydi. M. Xoldsvort "XVI asrning oxirida eski Amudaryo o'z oqimini o'zgartirganligi sababli eski Urganch suv ta'minotini yo'qotadi va Xiva poytaxtga aylanadi"², - deb yozadi. Xuddi shu fikrni keyinroq J. Uiler ham takrorlaydi. Xoldsvort yana xonlikda qullar ham mavjud bo'lganligini yozib bu qullar turkmanlarning Eronga va bir necha mara Isfaxonga qilingan kengaytirilgan hujumlari vaqtida asirga olingan edi. Ular xonlik madaniyatida sezilarli ta'sir ko'rsatganga o'xshab tuyuladi"³ - deb ta'kidlaydi. M. Xoldsvort o'z asarida yana 1851 yilda Xivaga sayohat qilgan Eron elchisi Rizoqulning yo'llar bayramini qanday tasvirlaganiga to'xtalib o'tadi: "Ramazon oyining navbatdagi bayramlari munosabati bilan eronliklar va uy xizmatkorlari, yuk tashuvchilar va ishchilar bo'lib xizmat qilgan qullar, qishloqlarga hamda Xorazmning turli muvazilgothlariga targaldilar va 3 kuni ozodlikda o'tkazardilar. Ular barcha yerlardan Xivaga kelardilar va o'zlarining vaqtlarini atrofda sayr qilish bilan o'tkazardilar. Ular o'zlarining yurtdoshlari o'zlari kabi baxtsizlikdagi do'stlari bilan uchrashardilar, o'zlarining ahvoli haqida suhbatlashardilar bir-birlariga ayanchi badarg'alikdagi hayotidan noholatlar"⁴ Haqiqatan ham, xonlikda qullar mavjud bo'lgan bo'lib, bu haqda mahalliy adabiyotlarda ma'lumotlar uchraydi. Masalan, "1851 yilda Xiva xonligiga tashrif buyurgan Eron elchisi Rizoqulixon Hidayat Lohboshi (ba'zi adabiyotlarda qizilboshi deb yuritiladi) elchiligi buqorolarni ozod qilish va Eronga olib ketish, shuningdek, musulmonlarni olib-sotish ya'ni gulchilikni bekor qilishga majbur etish" edi. M. Xoldsvort yana "XIX asrda ichki birlashtirish uchun kurash boshlandi. XVIII asrdan beri hali hamma yerda sulola tashkil etilmagan edi. Inoq Iluzar o'zining hokimiyati va taxt merosi tartibini o'rnatib, oliy

¹ Holdsworth M. *Turkestan in the nineteenth century.* - Oxford, 1959, - p. 21

² O'sha adabiyot, - P. 21

hokimiyatni o'z zimmasiga oldi¹, - deb yozadi. Haqiqatan ham 1804 yildan boshlab, Xivada hukmronlik o'rnatildi. M. Xoldsvort o'z asarida yana Xiva xonlari ro'yxatini ham qayd etadi:

Inoq Eltuzar	1804 - 1806
Muhammad Rahim	1806 - 1826
O'lloquli	1826 - 1842
Rahimquli	1842 - 1845
Madamin (Muhammad Amin)	1846 - 1855
Sayid Muhammadxon	1856 - 1864
Muhammad Rahim II	1864 - 1910
Asfandiyorxon	1910 - 1918
Sayid Abdulloh	1918 - 1920

Shu o'rinda 90-yillarda E.Ollvortning asarida¹ ushbu xonlikni boshqargan hukmdorlar ro'yxatini ham keltiramiz.

Rahimquli	1842-1845
Muhammad Amin	1845-1855
Sayid Muhammad	1856-1864
Muhammad Rahim II	1865-1910
Asfandiyor	1910-1918
Sayid Abdullo	1918-1920

1918-1920 yillarda Xivaning 49-xoni Sayid Abdulloh 1920 yil 1-fevral kuni qamoqqa olingan va shu yil 12-iyulda surgun qilingan. Avvalo, Moskva, so'ngra Ukraina qamoqxonalarida saqlangan. 1934-yilda ozod etilgan va Toshkent shahrida vafot etgan. Ingliz olimi M.Xoldsvort o'z asarida Xiva xonligining ma'muriy tuzilishiga to'xtaladi. "Xiva xonligi Buxoro va Qo'qondan kuchli mahalliy va ajratuvchilik an'analarga asoslangan bekkliklardan iborat emasligi bilan farq qilardi, tez-tez avtonom bo'lgan qo'ng'irotlardan tashqari, ikkinchidan shaharlar kuchli mahalliy hokimiyatni namoyish etardi". Haqiqatan ham, mahalliy adabiyotlarda yozilishicha, Xiva xonligi bekkliklarga bo'linmasdan idora etilgan. Muallif xonlikning yer egaligi masalasi to'g'risida esa, XX asr xorij tarixshunoslari bilan deyarli bir xil fikrga keladi: yer egaligi tadbirlari Buxoro va Qo'qondagiga o'xshash

edi, "hadya yerlar xon tomonidan uning xizmatchilariga ulashilardi va ular juda ortiq bo'lgan barcha soliqlardan ozod qilinardi".

Shuni ta'kidlash joizki, Xiva xonligida yerlarning katta qismi xon va uning yaqin qarindoshlariga qarashli edi. Bu yerlardan dehqonlarga (hara yerlar ajratilib berilardi. Xiva xonzodalariqa qarashli yerlar kususiy mulk bo'lib, ular soliq to'lamas edi. M. Xoldsvort ushbu masala bo'yicha yaratilgan asarlarni tahlil etar ekan, zamonaviy sobiq sbo'ro tarixchilari xo'jalik yerlarining yarmi xonga tegishli bo'lib, uning ruxsati bilan yer egalariqa berilardi, -deb yozgan". Muallif xonlikdagi vaqf yerlar umumiy sug'oriladigan yerlarning 4 foizini tashkil etardi, degan fikrga keladi. Uning ta'kidlashicha, "yer soliqdari 3 ta farqli ko'rinishda to'planib, yer uchaskasi hajmiga bog'liq edi. Soliqni mahsulot bilan to'lash "diak"o'rninga asta - sekin pul bilan soliq to'lash (salg'ut) kelib chiqdi. XIX asrning so'nggi choragida bir vaqtning o'zida ikkalasi ham mavjud edi". Haqiqatan ham, mahalliy adabiyotlarda ko'rsatilishicha, Muhammad Rahim xalqning noroziligi yuna kuchayib, tug'yon ko'tarishdan qo'rqib, soliq solish tartiblarini o'zgartirishga kiritdi. Xiroj deb atalgan va natura bilan olinadigan eski soliq "mahsulot solig'i" tizimi bekor qilindi. Buning o'rninga solg'ut deb atalgan pul solig'i joriy qilindi, Xoldsvort yana "... qishloqlarda dehqonlar va hunarmand o'zlarining mahsulotlarini sotardilar yoki o'zlarining qo'shniariga xizmat qilib, haqini doimo mahsulot bilan yoki ba'zida naqd pul bilan olardilar. Shaharlarda hunarmandlar ustaxonalari tashkil etilgan bo'lib, u yerda temirchi, teri (po'st) va eharmini ishlovchilar, kulollar, arqon tayyorlovchilar va gilam to'quvchilar ishlardilar. Rus tovarlari bilan tanishish natijasida hunarmandchilik ayniqsa bo'yoqchilik va kulolchilik mahsulotlarining hozori kasodga uchray boshlagan"ligini ta'kidlaydi". Xiva xonligida ichki savdo haqida Meri Xoldsvort xonlikdagi ichki savdo Buxorodagi va Farg'ona vodiysidagidek yaxshi rivojlanmagan edi, degan xulosaga keladi. Uning ta'kidlashicha, "shaharda bozor bo'ladigan kunlar tashkil etilgan edi, tashqi savdo Afg'oniston, Eron va Rossiya bilan olib borilardi. Xiva savdogarlari o'zlarining shaxsiy mollarini Rossiya yarmarkalariga olib borardi. Tovarlar tagiyassi qayiqlarda Amudaryodan Urganchega yoki Chorjo'ygaga olib borilardi, so'ng karvon yo'llari orqali

¹ Allworth E. The modern Uzbeks. From the fourteenth century to the present. A cultural history. Stamford, 1990.-P.15

² Holdsworth M. Turkestan in the nineteenth century. - Oxford, 1959.-p.9.

¹ Holdsworth M. Turkestan in the nineteenth century. - Oxford, 1959.-p.23-24

tashib ketilardi". Xivadan Rossiyaga, Eronga tuva karvonlari qatnaydi Buxoroga esa mollar tuyalardan tashqari suv orqali kemalarda ham jo'natildi". "Kemalar faqat Shovot va Polvon kabi kamallardagina qatnamasdan hatto, Amudaryo bo'ylab Buxoroga va Orol dengizi bo'ylab Sirdaryoning quyilish joyigacha boradi". M. Xoldsvortning xonlikdagi savdo haqidagi fikrlariga keyinroq xorijlik olim Uiler ham qo'shildi va o'zining asarida yuqoridagi fikrlarga mos fikrlar keltiradi. Ingliz olimi M. Xoldsvort xonlikdagi pul munosabatlari U yana "qadimgi voha maydonlari intensiv sug'orilardi va yerlar o'g'itlanardi", deb yozadi. Uiler "xonlikda yashagan yarim ko'chmanchi turkmanlar asosan chorvachilik bilan birga ikkinchi darajali bo'lgan dehqonchilik bilan shug'ullandi. Qo'ng'itrot shimolida va Amudaryo deltasida yashaydigan qoraqalpog'lar aralashib ketgan o'troq qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanib, u hosil yetishtirish va mol boqishga bo'linadi". Muallif yana "aholining 75 foizi o'troq bo'lib, hosil yetishtirish bo'yicha har tomonlama tajribaga ega bo'lib, shimoliy rayonlarda bug'doy va tariq, janubiy rayonlarda bug'doy, paxta, meva, jumladan qovunlarning turli navlarini yetishtirardi"², Uiler yana xonlikda sug'orish ishlari ham yaxshi yo'lga qo'yilganligini yozadi. 70 yillarda ingliz tarixshunosligida fransuz muallifi Kraussetning inglizchaga o'g'irilgan "Dastl imperiyasi. "O'rta Osiyo tarixi"³ asari o'n uchinchi bobida "Xiva xonligi" mavzusi bilan xonlik haqida qisqacha ma'lumot beriladi. Krausset asosan xonlikning siyosiy tarixiga e'tibor beradi. U Arab Muhammad hukmronligi davrida ruslar Urganchga yurish qilganliklari va taxminan 1613 yillar atrofida Xorazm qalmligining talonchilik bilan bostirib kirib, keyinchalik tashlab ketgan bosqinidan azob chekkanligi haqida yozadi. Shuningdek, Arab Muhammadning hukmronligi davrida Amudaryo deltasining qurib qolganligi tufayli poytaxt Urganchdan Xivaga ko'chirilganligini qayd etadi. Muallif yana "Urganch va Xivaning sun'iy aholisi Eron generallariga qarshi qo'zg'aldi... Qo'zg'olonga boshchilik qilgan shayboniyarga qarindosh bo'lgan Elbars boshchiligida Xiva mustaqil xonlik barpo etildi.

¹ Wheeler Y. The modern history of Soviet Central Asia. Weidenfeld and Nicolson, 1964.-p.46.

² Orusset r. The empire of the steppes, A history of Central Asia. -New Jersey, 1970.-P.687.

³ O'sha manba. - P.687.

Shayboniyar sulolasi Xorazmda 1512 yildan to 1920 yilgacha hukmronlik qildi" - deb ta'kidlaydi. Krausset Xiva xonlaridan Abul'ozir Bahodirxon /1643-65/ mashhur ekanligini yozib, u chig'atoy turk tarixchilari ichida buyuklardan biri edi, Chingizxon va chingiziyalar tarixi haqidagi qimmatli asar "Shajarai turk" ning muallifidir, deb bahol beradi. Uning xon "sifatida olib borgan faoliyatini tahlil etib, 1890 yilda Kat regionini talash uchun kelgan Kandelung Ubasha boshchiligida xazar-qalmligarning bosqiniga va qo'shni Xazoraspi talagan qalmligarga zarba berganligini haqida ma'lumotlarni keltirib o'tgan. 70 yillarda yana Alfred Rambaud Xiva xonligi haqida qiziqarli ma'lumotlarni keltiradi. Bu muallif o'z asari¹ da ko'proq ruslarning O'rta Osiyoga bostirib kirishi masalasiga e'tiborni qaratgan. Bu asar haqida so'nggi paragrafda to'xtalimiz. O'rganilayotgan masala tarixshunosligini tahlil etar ekanmiz, Indiana universiteti O'rta Osiyo, chig'atoy, Oltoy bo'limi direktori, muhojir - tarixshunos Yuriy Bregelning baholashga arziqlik maqolalari xususida to'xtalib o'tish lozim, deb o'ylaymiz. Uning maqolalari XX asr 20 yillari ingliz tarixshunosligida Xiva xonligiga oid eng qimmatli materiallardir. Yuriy Bregel maqolalarida Buxoro va Qo'qon xonliklari bilan bir qatorda Xiva xonligiga ham batafsil to'xtalib o'tadi. U Xiva xonligi bo'yicha rus, ingliz olimlari asarlari bilan bir qatorda xonliklar davrida yashab o'tgan saroy tarixchilari Munis va Ogahiy asarlaridan ham foydalanagan. Yuriy Bregelning Eron ensiklopediyasi "O'rta Osiyo" bo'limida chop etilgan "XVIII-XIX asrlarda O'rta Osiyo"² nomli maqolasi Buxoro, Qo'qon xonliklari bilan bir qatorda Xiva xonligi siyosiy tarixiga ham to'xtalib o'tadi. Yu.Bregel Xorazmda etnik aholi bo'limlari o'ziga xosligini ta'kidlab, "qadimgi o'troq eroniy aholini nihoyat mo'g'ullar davrida turkiylashti, sartlar asosan mamlakatning janubiy qismida shahar va qishloq joylarida ikkala bo'limma ham jamlandi. O'zbeklar ular bilan aralashib ketdi, lekin o'zlarining qabilaviy mansubligini...saqlab qoldi. Ularning ko'pchiligi xonlikning shimoliy qismida yashardilar", - deb yozadi. 60-yillarda S.Bekker Xiva xonligi³ geografik birlashmasiga qaramay, Buxoroga nisbatan

¹ Rambaud A. The expansion of Russian. Problems of the East and problems of the far east. - Cambridge 1988.-P. 45- 49.

² Bregel Y. Central Asia. VII. In the 12-13/18-19 th centuries/ Encyclopedia Iranica. - HU.1978.-Vol.Y.-P.195

etnik jihatdan bir xil bo'lgan. Xivada o'zbeklar 65 foizni... shimolda aholining 4 foizini yarim ko'chmanchi qoraqalpoqlar va ozroq sonidagi ko'chmanchi qozoqlar tashkil etardi» deb yozadi. Indiana universiteti xodimi Yu. Bregel o'z asarida «Xorazm kichikroq va markazlashgan sug'orish tizimiga ega bo'lgan»ligini, davlat rahbarlik organlari provincial hokimlarga topshirilganligi va soliqdar yilda bir - ikki marta markaziy davlat tomonidan maxsus tayinlangan lavozimli shaxslar tomonidan to'planganligini ham qayd etadi. Yu. Bregel² o'z maqolasida yana Xiva xonligi va Eron shohlari o'rtasidagi munosabatlarni ifodalab, Xiva xonlarining shajarasini Xorazmshohlardan to'qon'iroqlar sulolasi vakillarigacha bo'lgan shohlarning ota bobolari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirib o'tgan. Yu. Bregel tomonidan tuzilgan xonlar shajarasi ikki xil bo'lib, ular jadval tarzida berilgan. Shajaraning biri Chingizxonidan Xivaning Shayboniy sulolasiga mansub Arang Muhammadgacha va yana biri shushajaraning davomi sifatida Qo'ng'iroq sulolasiga mansub xonlar shajarasi hisoblanadi. Har ikkala shajara ham mukammal tuzilgan bo'lib, unda nafqat hukmdorlarning nomi, balki ularning xonadoniga mansub boshqa shaxslarning ham ismlari berilgan. Ushbu shajarani mahalliy tarixchilar shajaralari bilan taqqoslaganda ancha yin mukammal ekanligi ko'rinadi. Xonlikning ma'muriy tuzilishi, iqtisodiy rivojlanishi shu kabi masalalarini yoritishda xorijliklar ko'proq rus sharqshunoslari, vatan tarixchilari va mahalliy arxiv hujjatlariga asoslanadi. Xorijda faoliyat ko'rsatayotgan Yuriy Bregel boshqa xorijliklardan farqli ravishda Xiva xonligi masalalarini yoritishda rus, ingliz olimlari asarlari bilan bir gatorda saroy tarixchilari Munis va Ogahiy hamda Muhammad Yusuf Bayoniy asarlaridan foydalanadi. Xulosa qilib aytganda, XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr 20-yillari xorij tarixshunosligida Xiva xonligi masalalariga oid adabiyotlar hajmini nisbatan ozchilikni tashkil etsada, vaqt o'tgan sari, ma'lumotlar yig'ilib bordi va asarlar soni ortishi bilan matbuot sahifalarida chop etilgan lavhalar mazmuni ham boyib bordi.

— XIX asrda yevropalik tadqiqotchilar tomonidan yozilgan asarlarning mazmuni asosan mustamlakachilik kayfiyatida yozilgan bo'lsa-da,

¹ Becker S. Russias protectorates in Central Asia: 1865-1924. - Harvard Univ. P.5.ersity Press, Cambridge, 1968. - P. 356.

² Bregel Y. Central Asia. VII. In the 12-13/18-19 th centuries/ Encyclopedia Iranica. - HU, 1978. - Vol. Y. - P.200.

ularida xonlikning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, davlat boshqaruvi va madaniyati kabi masalalar yoritilgan edi. XX - XXI asr boshiga kelib, Yevropa va AQShda O'rtasiy bilan maxsus shug'ullanuvchi ilmiy tadqiqot institutlari va jamiyatlari ochildi. Natijada xonlik tarixi, madaniyati, me'moriy yodgorliklari, bu yerda yashagan xalqlar, xonlikda yuritilgan davlat hujjatlari, jumladan, xon yorliqlari, qozilik hujjatlari kabi masalalarni yorituvchi yangi nashrlar vujudga keldi. Ammo ular asosan O'rtasiyning umumiy tarixi berilib, xonliklarga alohida yondashuv kam uchraydi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Xiva xonligining XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr 20-yillari tarixi tarixshunosligi o'rganishining o'ziga xos xususiyatlari namalardan iborat?
2. P.P. Ivanovning qoraqalpoqlar tarixiga oid qanday kitobi mavjud va bu kitobning Xiva tarixini o'rganishdagi ahamiyat nimalarda namoyon bo'lgan?
3. 1936 yil Sankt-Peterburg shahridagi M.Y. Saltikov-Shedrin nomidagi milliy kutubxonadan topilgan Xiva xonlari arxivining o'rganilishining tarixshunoslikdagi ahamiyatiga to'xtalib o'ting?
4. Oktyabr to'ntarishining Xiva xonligiga ko'rsatgan ta'siri qanday edi?
5. Xivaning bosib olinishi tarixi bo'yicha qanday mahalliy tadqiqotlarni keltira olasiz va ularni tahlil qiling?
6. Rossiyalik sharqshunoslardan O'rtasiyda mavjud bo'lgan noyob qo'lyozmalar nomini aniqlagan?
7. Qaysi sharqshunos olimlar Xiva xonligining iqtisodiy va siyosiy masalalariga Rossiyaning xonlikka ijobiy ta'sirini ko'rsatish nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda yondashgan?
8. Yer egaligi munosabatlari masalasi yuzasidan kimlar izlanishlar olib borgan va bu jarayonlar qanday tasvirlangan?
9. A.O. Shayxova tadqiqotlarining qimmatli va ahamiyati tomoni nimada?
10. Sovet tarixshunosligida Xorazm vohasidagi jadidchilik harakati va yosh xivalliklar faoliyati qanday ifodalangan?
11. Xiva xonligi tarixiga doir xorij olimlarining qanday asarlarini bilasiz?

12. Xiva xonligi tarixi to'g'risida sovet olimlarining qanday asarlari yoki fikrlari bor?
13. Xonlikdagi rus tarixchilarining yozgan asarlarida obyektivlik qanday?
14. Xorij olimlarining xonlik tarixiga oid asarlarini bilasizmi?

**MAVZU № 6. O'RTA OSIYO XONLIKLARI CHOR
ROSSIYASI TOMONIDAN BOSIB OLINISHI TARIXINING
TARIXSHUNOSLIGI**

REJA:

1. O'rta Osiyo ijtimoiy-iqtisodiy sohalar tarixini yoritishga oid tarixshunoslikning rivojlanishi
2. A.L.Kun vaqf hujjatlarining tarixiy bilimlarni rivojlantirishdagi o'rni
3. Turkiston o'lkasining rus olimlari tomonidan o'rganilishi
4. Turkiston o'lkasining ma'naviy-ma'rifiy sohalarini yoritishga oid tarixshunoslikning o'ziga xos xususiyatlari

Tayanch so'z va iboralar: Tatarinov esdaliklari, vaqf hujjatlari, "Iskandar ko'l safari kundaligi", arxeologik albom, yodgorliklarni talash, qazilmalar qidirish, topografik ekspeditsiyalar, M.Nevskiy ekspeditsiyasi, V.M.Oshanin sayohati, statistika qo'mitasi materiallari, K.Palen taftishi, V.Bartol'd ilmiy faoliyati, V.L.Vyatkin izlanishlari, etnografik kolleksiyalar

**1. O'rta Osiyo ijtimoiy-iqtisodiy sohalar tarixini yoritishga oid
tarixshunoslikning rivojlanishi. A.L.Kun vaqf hujjatlarining
tarixiy bilimlarni rivojlantirishdagi o'rni**

1868 - 1870 yillarda Kuyaz Urusov Rossiya bosqiniga qadar Zarafshon vohasida jun yetishtirishning ahvoli munofassal o'rganib chiqdi. Urusov, nafaqat okrugdagi jun ishlab chiqarish tarmoqlarini o'rgandi, balki Turkistonda chorvachilikni, ayniqsa, uning ipak junli qo'ychilik tarmog'ini yanada rivojlantirish yo'llarini izladi. Uning tadqiqotlari natijalari "Zarafshon okrugida jun yetishtirish to'g'risida yozuvlar" da aks etgan. Keyinroq, 1870 yilda harbiy injener - kapitan Bogolevskiy Zarafshon daryosiga ko'priklar qurish imkoniyatlarini ko'rib chiqdi. Okrug muhandislik ishlari mudiri bo'lgan bu harbiy injener o'sha yilliyog tog' ishlari bo'yicha maxsus topshiriqlar amaldori Tatarinovga Zarafshon daryosiga ko'priklar qurishga mos joy topish uchun asbob va burg'ulash ishlari bilan tanish bir nafar ishchi yuborishini so'rab murojaat qildi. Bu haqda Turkiston harbiy okrugi muhandislari boshlig'i

vazifasini bajaruvchiga xabar bergach (действительной статиский советник), Tatarinov bahorgacha burg'ulash ishlariga ehtiyoj yo'qiligi tufayli Bogolevskiyga uskunalardan tashqari, tog' ishchisi va geologiya, mineralogiya va tog' ishlari bilan tanish tog' ustavshigini ham jo'natish imkoniyati borligini tushuntirdi.

Albatta, Tatarinovni aholi uchun zarur bo'lgan ko'priklar qurilishi emas, o'zi ta'kidlaganidek, Zarafshon vodiysi qazilma boyliklari qiziqtiradi. Zarafshon okrugi boshlig'iga yuborgan shaxsiy xatida u shunday deb yozgandi: "...Men shuningdek uddaburon kishini ham yuborishga qaror qildim. U imkoni boricha Samarqand atrofining geologik tuzilishini o'rganish va ko'priklar qurish uchun qurilish materiallari izlash bilan birga boshqa foydali qazilmalar joyini ko'rsatishi lozim... agar toshko'mir koni chiqishiga umid tug'alsa, uni amalga oshirish uchun o'zim boraman yoki muhandis yuboraman".

Rossiyaning O'ra Osiyoni bosib olgan dastlabki davridanoq, Chor hukumati Amir Temurning kutubxonasini izlashga katta e'tibor berdi. Turkiston viloyatining harbiy gubernatori o'z raportida (1866 yil 17 yanvar) shoshilinch choralar ko'rgani, xususan, Buxoroga Samarqand orqali qatnovchi toshkentlik savdogar boylarga, ehtimol Samarqandning gasridadir yashirin yotgan Temur kutubxonasini qidirish bo'yicha ko'rsatma berganini xabar qiladi. Keyinroq, 1868 yildan boshlab, mashhur rus orientalisti A.L.Kun turli vaqf hujjatlari yig'a boshlaydi. U o'zi yiqqan 150 dan ko'proq qimmatli hujjatlarni rus tiliga o'girdi va umumlashtira boshladi. 1870 yili general-gubernator fon Kaufmannning topshirig'iga ko'ra, A.L.Kun O'ra Osiyo, Zarafshon vodiysida qazish ishlarni olib borib, qadimiy obidalarining qoldiqlari, tangalar va boshqa ashyolarni to'pladi. Arxiv materiallarining guvohlik berishicha, A.L.Kun ko'plab qadimiy topilmalar to'plagan. Bular 1871 yilning may oyida Samarqanddan Toshkentga, so'ng u yerdan Rossiyaga jo'natilgan. A.L.Kunning bu topilmalari Peterburgda Ermitajda ko'rgazmaga qo'yilishi lozim edi.

Shuni ham aytish lozimki, A.L.Kun qazish va arxeologik materiallarni o'rganish ishlariga mahalliy aholining bilimdon vakillarini ham jalb etgan. Masalan, Mirzo Mulla Abdurahmon ibn Muhammad Latif (tarixiy adabiyotda Mirzo Samarqandiy nomi bilan mashhur), Muxtojir Samarqandiy shular jumlasidan. Samarqandlik Mirzo Mullo Abdurahmon A.Kunning (1840 - 1888 yy.) yaqin do'sti va tarjimoni

edi. Mirzo Samarqandiy A.Kunning 1870 yilgi Iskandarko'lga ekspeditsiyasida hamrohlik qilgan edi. U safar taassurotlari asosida "Ro'znomai safari Iskandarko'l" ("Iskandarko'l safari kundaligi") ni yozdi. Unda Zarafshon daryosi yuqorisidagi Panjikentdan to'ldaragacha, Yagnobdan Iskandarko'lga barcha aholi maskanlarining tavsifi berilgan, "Kundalik"da mazkur joylarning ilimiy - iqtisodiy ahvoli, xalq turmushi, tili va an'analari to'g'risida muhim ma'lumotlar va ba'zi arxeologik dalillar bor. "Kundalik"ning asosiy qiymati shundaki, unda u yoki bu ma'lumotning gasrdan olingani va qachon yozilgani ko'rsatilgan. Mirzo Samarqandiy "Kundalik"ni 1870 yil 30 aprelda Panjikent shahri yaqinidagi Ro'dak qishlog'idan boshlab, 1870 yilning 29 iyunida Samarqandda tugatgan.

"Kundalik"ning kirish qismida asarning maqsadi bayon qilingan va u 1870 yilning 1 iyunida Samarqand shahrida yozilgani aytilgan. "Hovva"da esa boy ashyoviy materiallar, xususan, masjid va boshqa binolar devoridagi bitiklardan ko'chirmalar, qabrtosh yozuvlari va yo'l ko'rsatkichlaridan, ekspeditsiya yo'lida uchragan boshqa turli yozuvlardan ko'chirmalar, Falg'ar va Matchoh rayonlaridagi aholi orasida to'plangan lapar va qo'shiqlar keltirilgan.

"Kundalik"ning muallifining qo'lyozmasi A.Kun tomonidan qisman rus tiliga o'girilgan. Mirzo Samarqandiyning bizgacha yetib kelgan ikkinchi asari 1872 yili yozilgan. "Moskva ekspeditsiyasi kundaligi" (Ro'znomai safari Maskob) asaridir. Asar Mirzo Samarqandiy va A.Kunning "Tabiatsevarlar jamiyati" taklifi bilan Rossiya Politehnika instituti Pyotr I tug'ilgan kunning 200 yilligiga bag'ishlab uyushtirgan ko'rgazmada qanashish uchun Moskvaga sayohati natijasida yuzaga keldi. "Kundalik"da Rossiyaning madaniyat va xalq xo'jaligidagi yutuqlari muftasal yoritilgan. Ayniqsa, ko'rgazmaning Turkiston bo'limi ishi keng yoritilgan. Bu bo'lim shunisi bilan jozibali ediki, u Sherdor madrasasini eslatuvchi ayvon - pavil'onida joylashgan edi.

Olim va tarjimon Mirzo Mullo Abdurahmon Samarqandiyning bizgacha yetib kelgan qo'lyozma asarlari O'ra Osiyo xalqlarining tarixi, tili, etnografiyasi va arxeologiyasi bo'yicha qimmatli manba hisoblanadi. A.L.Kun tadqiqotlarining eng muhim natijasi shuki, 1871 - 1872 yillarda, Turkiston o'lkasining arxeologik al'bomini tuzish maqsadida Samarqand obidalari suratga olindi.

1870 yilda Perm boylari - aka-uka Kamenskinyning ishonchli

vakili Semyon Lyaxtin Zarafshon vohasidan 109 pud, 0,5 funt xar xil arxeologik u va ko'plab qadimiy Sharq qo'lyozmalari to'plab, Peterburg Imperatorlik arxeologiya jamiyati va jamoat kutubxonasiga va Moskvadagi aniq fanlar ishqibozlari jamiyatiga topshirdi. Biroq, shunaga savobli ishlar bilan bir qatorda, Zarafshonda xam butun o'lkada bo'lgani kabi, rus amaldor, ofiser va savdogarlari o'rtasida qadimiy noyob narsalarga bo'lgan g'arazli qiziqish kuchaydi. Ular har xil yo'l va usullar bilan qadimiy narsalarni qo'lga kiritishga urindilar. Maqsadlari keyin ularni qimmatga sotib boyish edi. Masalan, A.Kun general Abramovga yuborgan maktublaridan birida mahalliy millat vakillaridan uch kishi uning ilimosiga ko'ra, Buxorodan qadimiy oltin va boshqa metallardan zarb qilingan tangalar olib kelgani, biroq, bir xil narx taklif qilinganiga qaramay, ular tangalarni A.Kunga emas, keyin qimmatiga sotish umidida bo'lgan Samarqand bo'limi boshlig'i podpolkovnik Serovga sotishganini yozadi va Abramovdan Chor amaldorlarining qadimiy yodgorliklar bilan chayqovchilik qilishining oldini olish bo'yicha choralar ko'rishini so'raydi. Abramov javobida A.Kun bu masalada haq ekanini tan olsada, bu ishga aralashisidan qat'iy bosh tortadi va Chor amaldorlarining xususiy mulkiga tegib bo'lmashligini ta'kidlaydi.

General Abramovning yodgorliklarni talashga sukutli roziligi rus amaldorlarini yanada "yirik" ishlarga ruhlantirdi va ularning ba'zilari arxeologik topilma nimaligi xususida tasavvurga ega bo'lmagani holda Samarqanddagi Afrosiyobni qazib, talashga tushdi. Bu talonchilikni cheklash maqsadida Turkistondagi Chor hukumati 1871 yil 3 martda 942 - sonli maxsus hujjat chiqarishga majbur bo'ldi. Unga ko'ra, shaxsan Kaufmannng ruxsatisiz hech qanaga qazish ishlarini amalga oshirish mumkin emas edi. Biroq, bu ko'rsatma kam samara berdi va Chor hukumati keyinroq, 1879, 1882, 1892 yillarda xam shunga o'xshash qarorlar qabul qildi.

Rus jo'g'rofiya jamiyati topshirig'iga ko'ra, 1874 yilning yozida N.P.Barbode Marni Zarafshon vohasida geologik kuzatishlar olib bordi. Uning natijalari umumlashtirilmagan, qo'lyozma holda bayon qilingan, xolos.

G.D.Romanovskiy va I.V.Mushketovlarning 1874 yilda o'tkazgan foydali qazilmalarni qidirish ishlari katta ilmiy ahamiyatga ega. Ularning tadqiqotlari natijalari 1878 yilda e'lon qilindi. 1886 yilda esa

bu materiallar I.V.Mushke-tovning "Turkiston" asarida ilmi jihatdan umumlashtirildi.

1875 yili Afg'oniston Buxoro chegarasida yuzgaga kelayotgan vohalar munosabati bilan Kaufman buyrug'iga ko'ra harbiy topografik xarakterdagi ekspeditsiya uyushtirildi. U ikki oy davomida Hisor va Ko'lob rayonlarida bo'ldi. Ekspeditsiya a'zolari, Turkiston o'lkasi statistika qo'mitasi raisi N.Mayev (rahbar) podporuchik Vishnevskiy va astronom Shvarts Hisorning muhim rayonlarida bo'ldilar, ulargacha bu joylarga birona Yevropalikning oyogi yetmagan edi. Ular Darvoza va Kunduz chegarasigacha yetib borishdi. Ekspeditsiya qaytishi bilan Vishnevskiy Hisor, Ko'lob, Zarafshonning yuqori qismi hamda darali tog' rayonlarining mufassal xaritasini chizdi va olimlari hali noma'lum ma'lumotlar bilan tanishtirdi. N.Mayev ekspeditsiya o'tgan joylarning tarixiy, antropologik va topografik tafsilotini tuzdi, astronom Shvarts esa Hisor va Qo'lob rayonlarida 14 ta astronomik kuzatuv punktlarini belgiladi.

1878 yillarda fanlar, antropologiya va etnografiya ishqibozlari Turkiston bo'limiga birinchi ilmiy ekspeditsiyasi uyushtirildi. V.V.Bartol'dning aytishicha, bu bo'lim 1870 yilda ish boshlagan. Ekspeditsiya tarkibida olimlar V.F.Oshannin (bo'lim kotibi, rahbar), G.Ye.Rodionov (topograf) va M.I.Neveskiy (botanik) bor edi. Ekspeditsiyaning vazifasi Qorategin va Amudaryo yuqori qismini tadqiq etish edi. 1878 yilning 25 iyulida ekspeditsiya Samarqanddan jo'nab ketdi va yo'l-yo'lakay Qorategin va Darvoza hududlarining bir qismini tekshirdi. So'ng Selsuv vodiysi yuqorisida ulkan tog' muzligini topdi va bu muzlik yuqorida eslatganimizdek, olim A.P.Fedchenko nomiga qo'yildi. Bu muzlik - Zarafshon daryosi suv manbaidir, daryo - suvining oz - ko'p bo'lishi, vohaning suv bilan kanchalik ta'minlanishi shu muzlikning erishi hajmiga bog'liq.

M.Neveskiy ekspeditsiya mobaynida Samarqand tabiati, o'simliklar dunyosi haqida juda qimmatli ma'lumotlar to'pladi. Uning 1894 yili e'lon qilingan asarida vohada o'suvchi 25 xil daraxt va butalar ro'yxati, mevali daraxt va butalarning pavyandlangan (introduksiyalangan) turlari nomi keltirilgan.

Rus olimi V.M.Oshanining ikkinchi yirik sayohati 1879 - 1905 yillarga to'g'ri keladi. Bu sayohat davomida asosan hasharotlar to'plamib, entomologik tadqiqotlar o'tkazildi. 1884 yilning iyunida Tosh-

kent gimnaziyalaridan biri o'quvchilarining Zarafshon vodiysiga ekskursiyasini uyushtirdi. Uning marshruti Toshkent, Mirzacho'l, O'ratepa, Jizzax, Samarqand va Namangan orqali o'tgan edi. Olim va uning shogirdlarini dehqonlarning sug'orish - shoxobchalarini qurish va foydalanish san'ati, mahalliy - aholining xo'jalik yuritish faoliyati, tabiiy sharoit va hayvonot olami qiziqtiradi.

Zarafshon vodiysi Oshanida kuchli taassurot qoldirdi. U shunday deb yozadi: "Zarafshonning har ikki qirg'og'i bir - biri bilan tutashib ketgan qishloqlar va bog' - ro'g'lar bilan to'la, go'yo bu yerlarda eni 25 chaqirim, uzunligi behad bo'lgan bita shahar o'raganiga o'xshaydi. Bu yerlar tabiatan hosildor, nam ko'pligi tufayli qora ko'rimadigan lyossdan tarkib topgan. Zarafshon bu yerlarni "xorimaydi", o'zi bilan olib kelayotgan ko'plab mineral jinslarni bu yerga berib, oziqlantiradi..."

V.F.Oshanin Samarqand to'g'risida chuqur hurmat bilan gapiradi. U Samarqand va uning atrofi qalin daraxzorlar bilan qoplangani tufayli, issiq bu yerda Toshkentdagidek kuchli sezilmasligini yozadi. Uni ayniqsa, Abramov xiyoboni (hozir Gorkiy bog'ida) va istirohat bog'i hayratga soladi. "Bog' va xiyobonga, - deb yozadi Vasily Fedorovich, - nafaqat Toshkent, Peterburg ham havas qilisa arziydi". Olim, shuningdek, Samarqandda bog'dorchilik va uzumchilik juda rivojlanganini yozadi.

V.F.Oshanin asarlaridan Zarafshon vohasida paxtachilik va ipakchilikni rivojlantirish bo'yicha bir qator foydali maslahat va tavsiyalarni topish mumkin.

1879 yil qurilajak temir yo'l yo'natishini belgilash va Amudaryoda kemalar yurishi imkoniyatlarini aniqlash uchun o'tkazilgan kompleks ekspeditsiya xam ulkan ishlarni bajardi. Bu ekspeditsiya tarkibiga graf Rostovsev, injener Lyapunov, professorlar Sorokin va Mushketov, musavvir va adib N.N.Karazin, injener E.O.Sokolovskiy, musavvir Simakov, podpolkovnik N.Maev, Lunevich, Kregmeyr, doktor Valiskiy, zoolog Pel'sam va boshqalar kiradi. Ekspeditsiya ikki guruhda ikki yo'nalish bo'yicha ish olib bordi. 1879 yilning iyunida ekspeditsiyaning barcha a'zolari Samarqandda yig'iladilar. Bir guruh cho'l bilan Qarshiga yo'l oladi va quruqlik yo'lini o'rganadi, ikkinchi guruh Kitob, Shaar, Yertepa, Kaltanor orqali Darbandga boradi, deb qaror qilinadi. Darbandda uchrashgach, guruhlar yana dasturga muvofiq tadqiqotlarni alohida - alohida olib borishga kelishadilar. Aholining turmush tarzini

o'rganish N.N.Karazinga topshirildi. U ekspeditsiyaning mufassal yo'l jurnalini to'ldirib borishi lozim edi. Musavvir N.Ye.Simakov esa Shuarra bo'lgach, Samarqandga qaytishi va uch hafta mobaynida tarixiy obidalarni, asosan, Go'ri Amir, Shohi Zinda, Bibixonim yodgorliklarini o'rganishni va nusxa ko'chirishi lozim edi. Bu ekspeditsiya yakuni bo'yicha katta hajmda ma'lumotlar to'plandi va ular Turkiston o'lkasini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etdi.

2. Turkiston o'lkasining rus olimlari tomonidan o'rganilishi

O'lkaning rus olimlari tomonidan muntazam o'rganilishi XIX asr oxirlaridan boshlandi. Samarqandda (1878 y.), Panjikent, Jizzaxda (1881 y.), Kattaqo'rg'onda (1901 y.), Krasnogvardeyskda (1909 y.) meteorologiya stansiyalar tashkil qilindi. Bu stansiyalarning keng qamrovi ma'lumotlari esa keyinchalik O'rta Osiyoning iqlim xaritasini chizgan L.A.Molchanov tomonidan ishlab chiqildi.

1887 yildan boshlab Turkiston general - gubernatori va yana uch mahalliy viloyat harbiy gubernatorlari huzurida statistika qo'mitalari tuzildi. Ularning tarixiy rolini Samarqand viloyat statistika qo'mitasi mas'ulida ko'rish mumkin. Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi Nizomning 55 - moddasi va Turkiston o'lkasi bo'yicha 1887 yil 29 avgust va 1 oktyabrda buyruqlarga ko'ra, Samarqand viloyat statistika qo'mitasi tuzildi. U guberniya statistika qo'mitalari haqidagi Nizomga ko'ra ishlashi lozim edi. Statistika qo'mitasi huquqi, vazifalari, byudjeti va tarkibiga ko'ra davlat muasasasi bo'lsa-da, u yerda asosan Chor hukumat apparatining quyi zvenosi va mahalliy faol o'lkashunoslar to'plangan edi. Samarqand qo'mitasiga o'z ma'muriy vazifasiga ko'ra uchta doimiy a'zo va mahalliy amaldorlardan 29 nafar haqiqiy a'zo kirardi. Uning doimiy kotibi va bosh tashkilotchisi M.Virskiy edi. Graf K.Palen uni unvoni yuqoriroq kishi bilan almashirishni taklif etgan. Uningcha, Virskiy o'z ma'lumoti va dunyoqarashiga ko'ra bu vazifaga, hukumat talabiga mos emas edi. Haqiqatda esa gap statistika qo'mitasining tuzilishida emas, balki ish uslubida edi. qo'mita kotibi M.Virskiy, mahalliy o'lkashunos olim V.L.Vyatin, V.P.Nalivkin va boshqalar ko'proq fan va o'lkashunoslik bilan shug'ullana boshladilar. Biroq, bu rasmiy hukumat vakillarining fikricha, statistika qo'mitasi vazifasiga kirmasdi. K.Shlenning fikricha, qo'mita asosan Samarqand

viloyatidagi barcha tarmoqlar bo'yicha iqtisodiy va xo'jalik hayotiga oid ma'lumotlarni to'plashi va shu asosda, harbiy gubernatorlar hisobotiga ilova sifatidagi hisobotlar statistika obzorlari tayyorlab, bilan shug'ullanishi lozim edi. To 1891 yilgacha, deyiladi K.Palening taftish hisobotida, qo'mita bu vazifani yaxshi bajarib keldi. 1891 yildan keyin qo'mita faoliyati ko'p tomonlama kengaydi, nafaqat obzor uchun zarur bo'lgan, balki o'ta ilmiy materiallarni to'play boshladi, tarixchilik va ma'rifatchilik bilan shug'ullana boshladi. Bu Rossiya hukumati manfaatlariga zid edi. Xususan, 1907 yil boshlarida Samarqand viloyati statistika qo'mitasi kutubxonasida 2505 nomda 4877 nusxada kitob bor edi. Faqat 1906 yilda kutubxonaga 167 nomdagi 299 nusxada kitoblar keltirilgandi. 1908 yilda unda 2672 nomdagi 5168 nusxa kitob bor edi. Usha davrga nisbatan bu katta kutubxona edi.

V.L.Vyatkin ilmiy va ijtimoiy faoliyat bilan bir qatorda ba'zi nashrlarga muharrirlik ham qilgan. 1900 - 1907 yillarda u "Samarqand viloyati obzori" dan tashqari, S.A.Lagin yozgan "Ruscha-o'zbekcha lug'at" ning 1-, 2-, 3-nashrlariga muharrirlik qildi, lug'atning 3-nashri 1907 yilda "Russkaya Okraina" bosma-xonasida 3000 nusxada nashr etildi.

Viloyat statistika qo'mitasi boshqaruvchi a'zolari tashabbusi bilan 1908 yili Samarqandning eski shahar qismida maxsus kutubxona ochildi. U Sherdor madrasasi binosida joylashgan bo'lib, mudiri V.L.Vyatkin edi. Kutubxona asosan Chorizm olimlariga, ba'zan musulmon aholiga xizmat ko'rsatardi. Kutubxona o'lkaning endi shakllanib kelayotgan demokrat ziyolilari - jaddidlar to'planib, munozara qiladigan ma'rifat markazi edi.

Yana shuni alohida ta'kidlash lozimki, statistika qo'mitasi to'plagan barcha materiallar, 1908 yili taftish qilgan senator K.Paleni ayrganidek o'tacha, taxminiy edi. Samarqand viloyati statistika qo'mitasi Rossiyaning boshqa guberniyalaridagi Yer ishlari statistika qo'mitalariga o'xshagan idora edi. Uning ba'zi ma'lumotlari aniqligi va to'liqligi jihatidan g'arbiy Yevropa statistikasidan a'loroq edi. Biroq, shuni ham aytish kerakki, bu ma'lumotlar hozirgi paytda tadqiqotchilar uchun juda qimmatli va hatto, Zarafshon vohasining 1887 yildan to Oktyabr to'ntarilishigacha bo'lgan davrdagi ijtimoiy - iqtisodiy tarixini o'rganishning yagona manbai bo'lib qolmoqda.

Statistika qo'mitasi o'z faoliyatining dastlabki kunidan boshlab

Samarqandning 20 yillik, ya'ni, Rossiyaning uni bosib olgan davri tarixini yozishga urindi. Bu vazifa qisman bajarilib, materiallar matbuotga tavsiya etildi. Biroq, tasodifanmi, ataylabmi, Samarqand shahri sobiq shtab boshlig'i (unga qo'lyozma tanishib chiqish uchun berilgandi) uni yo'qotib qo'ydi. Keyin, qo'mita Samarqand tarixiy yodgorliklarini tasvirlab, shu asosda qisqacha lavha chop etishga qaror qildi.

Keyingi yillarda qo'mita ancha qimmatli ma'lumotlar to'pladi va o'z vaqtida ko'pgina atog'li shargshunoslar ahamiyatini ta'kidlagan ilmiy statistika maqolalarini chop etdi. 1890 yili qo'mita "Samarqand viloyati statistikasi uchun materiallar to'plami" ni nashr etdi. Bu to'plamda ilk bor Zarafshon vohasining 1887 - 1888 yillardagi ijtimoiy - iqtisodiy ahvolini ko'rsatuvchi ba'zi raqamlar berilgan edi. "To'plam" dan, shuningdek, qishloq xo'jaligi, maorif, jo'g'rofiya va o'lka sug'orish tarmoqlari to'g'risidagi o'lkashunoslik ruhidagi bir qator maqolalar ham o'rin olgandi. 1889 - 1912 yillarda qo'mita "Samarqand viloyati obzorlari" ning 23 to'plamini nashr qildi (Samarqand - 1890 - 1913 yy.). Bundan tashqari, qo'mita M.Virskiy tuzgan "Turkестanskiy kommercheskiy adres-kalendar v 1898 g." ni ham chop etdi.

Bu manzil - kalendarida Samarqand, Farg'ona, Sirdaryo viloyatlari va Buxoro xonligining savdo - sanoat firmalari to'g'risida juda qimmatli ma'lumotlar bor. Bundan tashqari, M. Virskiyning ba'zi maorlari Samarqand statistika qo'mitasi tashkil etilishidan oldin nashr qilgandir. Ularda Zarafshon vodiysi aholisining antropologiyasi (yuz tuzilishi), turmush tarzi, umuman etnografiyasi bo'yicha qiziqarli ma'lumotlar bor edi.

M.S. Andreev, M.Virskiy, I.M.Sluskiy, N.V.Pozdnyakov, N.S.Lukoshin, F.Pospelov, V.L.Vyatkin va boshqalarning tarixiy-iqtisodiy xarakterdagi va ba'zi aholi punktlarining madaniy turmush sharoitini yurituvchi turli matbuot organlari va to'plamdarida chop etilgan ilmiy ishlari diqqatga sazovordir.

A. Turkiston o'lkasining ma'naviy-ma'rifiy sohalarini yoritishga oid tarixshunoslikning o'ziga xos xususiyatlari

Samarqand o'lkashunoslari M.Virskiy, I.P.Petrov, V.L.Vyatkin o'lkaning vaqf hujjatlarini o'rganish bo'yicha bir qator maqolalar e'lon

qilishdi. Yu.O.Yakubovskiy, N.A.Kirpichnikov, F.Pospelovlarning asarlari esa Samarqand viloyati hunarmandchiligi tarixi va ahvoriga bag'ishlangan edi.

V.L.Vyatkinning (1859 - 1932 yy.) inqilobgacha nashr etilgan ilmiy asarlari eng qimmatli manbalardir. V.L.Vyatkin o'z hayotini, kuch - g'ayrati va bilimni insonlarga bag'ishlagan yirik rus olimi edi. Uning arxeologik maktabi ham, ustozlari ham yo'q edi. U mustaqil o'qigan bilimdon, iqtidori o'lkashunos edi. Shuning uchun ham arxeologik qazilmalarni u "fan o'rgatganday" emas, o'zicha olib borardi. V.V.Bartol'd aytganidek, u "Samarqand obidalarining ajoyib bilimdoni" edi.

Vasiliy Lavrent'evich Vyatkin Samarqandga Toshkent o'qituvchilar seminariyasini tugatgach kelgan edi. O'zbek, fors, tojik kabi bir necha tillarni mukammal bilgan bu olim shaharning tarixi, noyob go'lyozmalarini, vaqfnoma, xalq afsona va dostonlarni yig'ish va tarjima qilish bilan shug'ullandi. B ular unga hanuzgacha o'z qimmatini yo'qotmagan ilmiy asarlar yozish imkonini berdi.

U tarix, iqtisod, madaniyat, etnografiya bilan qiziqdi. Mir Abu Tohir xoja Samarqandiyning "Samariva"sini ruschaga tarjima qildi. So'ng Imom Abdulfozil Muhammad bin Abduljalil bin Abdumalik bin Haydar as Samarqandiyning "Qan-diyoyi Xurd" (Kichik qandiyva) asari go'lyozmasining birinchi qismini tarjima qildi. Bu go'lyozma Samarqandning turli mozorlari bayonini va shahar tarixiga oid bir gator qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga olgan. Keyin u "Boburnoma"ning ancha qismini, Muhammad Solihning "Risola"sini, Samarqandning bunyod etilishi va tarixiga oid afsonalarni tarjima qilib, e'lon qildi.

V.L.Vyatkin Samarqand joylashuvini ham o'rgandi va "Samarqand viloyati tarixiy jo'g'rofiyasi materiallari" asarida o'z tadqiqotlarining natijalarini bayon etdi. Biroq, yosh tadqiqotchiga oson bo'lmadi. Chor hukumati tarixiy obidalar taqdiriga befarq qarar edi. V.L.Vyatkinning keama - ket noroziliklari tufayli, aytaylik, yodgorliklarni talash kamaygani, Astraxan vayron bo'lishining, Shohi Zinda binosida naqshlarning olib qo'yilishining oldi olinishi kabi bir necha hollarning o'ziga bu olim to'g'risida ma'lum tasavvur beradi.

Samarqanddagi umri davomida V.Vyatkin Ulug'bek rasadxonasini qidiradi va 1908 yili rasadxona vayronalarini topdi. Rasadxona sekstanti (Vyatkin topgan) hanuzgacha ham O'ra asr falakryotshunoslari

foydalangan eng qadimgi noyob asbob hisoblanadi.

U me'moriy yodgorliklarni tiklash, Afrosiyobda katta qazish ishlarini boshlash, ulkan va boy kolleksiyalar to'plab, Samarqandni muzey shaharga aylantirishni orzu qilardi. V.A.Vyatkin orzu qilgan ishlar hayratga kunda ro'yobga chiqmogda. Bevaqt o'lim olinning orzularini kam o'zi bilan olib ketdi. Minnatdor samarqandliklar olimni Registon devorlari poyiga daft etishdi, keyinroq hokim Ulug'bek rasadxonasi yoniga ko'chirishdi. O'ra Osiyo, shu jumladan, Samarqandni tarixiy - arxeologik jihatdan o'rganishda sharqshunos olim, akademik V.V.Bartol'd (1869 - 1930 yy.) yetakchi o'rinni egallaydi. U O'ra Osiyo xalqlarining qadimgi va O'ra asrlar tarixini o'rganishning asoschisidir. 1893 yili Peterburg dorifununi V.V.Bartol'dni qadimiy yozuv va yodgorliklarni joyida o'rganish uchun O'ra Osiyoga yo'lladi. U o'zining birinchi ma'ruzasini 1893 yilning 11 dekabrda aniq fanlar, antropologiya va etnografiya ishqibozlari jamiyati Turkiston bo'limining majlisida qildi. Uning ma'ruzasi Xitoy va O'ra Osiyoning Yettiso yorqali o'tuvchi aloqa yo'lini o'rganishga bag'ishlangan edi. Bartol'd Turkistonda Arxeologiya ishqibozlari to'garagi ochish g'oyasini ilgari surdi. 1895 yilning oktyabrda uning rahbarligi ostida to'garak Nizomi tuzilib, tasdiqlandi. Bu to'garak Chor hukumati tomonidan hech qanaqa ma'labg' bilan ta'minlanmasdi. 107 nafar to'garak a'zolaridan 16 nafari uning tashkilotchilari bo'lib, ular orasida V.V.Bartol'd, D.M.Levshin, N.S.Likoshin, K.V.Aristov, V.F.Oshannin bor edi.

Tez orada V.V.Bartol'd rahbarligidagi bu to'garak tarixchi va arxeologlarning ilmiy markaziga aylandi. V.Bartol'd esa butun Turkistondagi tarixchi va arxeologlar faoliyatiga rahbarlik qila boshladi. 1899 yilda Samarqand, Ashxobod va Farg'onada to'garakning filiallari ochildi. V.Bartol'dning yordamida 1899 yili V.L.Vyatkin "Samariva" va "Boburnoma"ning tarjimasini nashr etdi.

V.V.Bartol'dning eng kuchli asarlaridan biri "Turkiston mo'g'ul bosqini davrida" (1898 - 1900 y.) edi. Bu asar bilan V.Bartol'd rus faniga O'ra Osiyo tarixini o'rganishda ulkan hissa qo'shdi.

V.V.Bartol'd Temur va temuriylar tarixi bilan shug'ullandi. Bu masalada u Hofiz Abro'ning asarlarini sinchiklab o'rgandi va jug'rofiyan va sharqshunos tarixchilar o'rtasida davom etib kelayotgan O'zbo'y to'g'risidagi ko'p yillik tortishuvni hal qildi. Asar 1897 yilda chop etildi. Unda Samarqandning XV - XVI asrlardagi tarixiy - jo'g'rofiy

joylashuviga yetarli tarif berilgan.

Samarqanddagi Bibixonim masjidining qurib bitkazilganining 500 yilligi munosabati bilan (1399 - 1899 yy.) V.V.Bartol'd Samarqand va Turkiston o'lkasining boshqa rayonlaridagi tarixiy obidalarni saqlash va tuzatishga bag'ishlangan maxsus ilmiy maqola yozdi. Bu inqilobgacha bo'lgan davrdagi Turkiston o'lkasi tarixiy yodgorliklarini qo'riqlash va tiklash yuzasidan bo'lgan birinchi urinish edi.

1896 - 1901 yillarda V.Bartol'd Peterbug dorifununi ishlaganida O'ra Osiyo tangalaridan kolleksiya to'plagan, u yerda Samarqand dirhamlariga alohida o'rin berilgan edi. V.V.Bartol'd ilgari fanga ma'lum bo'lgan va ma'lum bo'lmagan Samarqand dirhamlari haqida qator maqolalar e'lon qildi. Bu maqolalarda Samarqand aholisining qadimgi va O'ra asrlardagi tarixi, ijtimoiy - iqtisodiy hayoti aks etgan edi.

V.V.Bartol'dning "Ulug'bek va uning davri", "Turkistonda sug'orish ishlari tarixiga oid" va boshqa ajoyib asarlari bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Olimning shogirdi, SamDD professori, marhum I.I.Umyakov guvohlik berganidek, V.V.Bartol'd o'zi tanlagan sohasida o'chmas iz qoldiradigan kishilar sirasiga kiradi. Uning ilmiy qiziqishlari qanrovi juda keng edi. O'z asarlarida u Yaqin va O'ra Sharq va ayniqsa, Markaziy Osiyoning O'ra asr tarixini, islom tarixini, qadimgi Arab xalifaligi tarixini, Eron va Afg'oniston tarixi va filologiyasini, tarixiy jo'g'rofiyani, Xitoy va Kavkaz ori tarixini, turkiy va mo'g'ul xalqlari filologiyasi va etnografiyasi tarixini, musulmon epigrafiya va numizmatikasini, manbashunoslik, rus va jahon sharqshunosligi tarixini qamrab oladi.

B.G.G'afurov, I.I.Umyakov va boshqa sharqshunos olimlarning taklifiga ko'ra, 1962 yili Moskvadagi Sharq adabiyoti nashriyotida akademik V.Bartol'dning 10 jildlik asarlari to'plami chop etildi. Uni nashrga tayyorlashda tahrir hay'ati Bartol'd asarlarini nashr etish bo'yicha bosh tahrir hay'ati a'zosi bo'lgan professor I.Umyakov tuzgan "Akademik V.V.Bartol'd asarlarining tavsiflangan bibliografiyasi" dan keng foydalangan. Professor I.I.Umyakov Leningrad, Moskva, Toshkent arxivlaridan misqollab material to'pladi va natijada V.V.Bartol'dning 460 dan oshiq nomdagi chop etilgan asarini bibliografiyaga kiritdi. Bundan tashqari, I.Umyakov rus qomusiy lug'atlaridagi 28 maqolani, "Islom qomusi" dagi 246 maqolani hisobga

oldi. I.Umyakov V.Bartol'dning "Dissertatsiya himoyasi oldidagi nutq", "Turkiston mo'g'ul bosqini davrida" ning 5 bobini, Samarqandda 1894 yil yanvardan chiqqa boshlagan "Okraina" ro'znomasida bosilgan bir qancha publisistik maqolalarini topdi va bibliografiyaga kiritdi. O'sha davrlarda Samarqand Bartol'dning asosiy o'rganish ob'ekti edi, uhar V.Wyarkin bilan Afrosiyobda qazilma ishlarini olib borishar, O'ra Osiyo tarixiy obidalarini qo'riqlash va tiklash ishlari bilan shug'ullanishardi. Shu yerda bizning tarixiy adabiyotimizda faoliyati to'g'risida hech narsa deyilmagan rus o'lkashunosi Yu.I.Brjeziskiy xususida to'xtalib o'tish jozirdir.

O'tgan asrning to 90 - yillarigacha mahalliy dehqonlar qutilarida boqiladigan asalarichilik bilan kam shug'ullanar edilar. Panjikentda xizmatda bo'lgan Yu.Brjeziskiy mahalliy aholini bu ishga o'rgatishga qator qildi. Buning uchun u oyna quti sotib oldi va dehqonlarga arilarni parvarishlashni o'rgatdi. 1890 yili uni Samarqandga o'tkazishdi. Bu yerda ham u sevimli ishi bilan shug'ullandi. Asalarichilikni rivojlantirgani uchun u 1890 yili Samarqand ipakechilik va asalarichilik ko'rganmasining oliy mukofoti bilan taqdirlandi. 1909 yilgi Turkiston qishloq xojaligi, sanoat va ilmiy ko'rganmasida esa u Langbragning "Pechela i uley" kitobini mahalliy tilga o'rgirgani (1910 yili Samarqandda chop etilgan), quti asalarichilikdagi ko'p yillik faoliyati uchun katta oltin medal bilan mukotoflandi.

Brjeziskiy Samarqandda madaniyat va maorif muassasalarini ochildiga xam katta hissa qo'shdi. Ma'lumki, Samarqanddagi muzey 1874 yilda ochilgan va 10 yil o'tgach, kolleksiyalari Toshkentga berib yuborilgandi, muzeyning ikkinchi tug'ilishi 1896 yilga to'g'ri keladi. Muzey va kutubxona binosini qurishni Brjeziskiy rahbarlik qiluvchi maxsus qo'mita bajardi. U muzey va kutubxona ishida faol qatnashdi, zoologik kolleksiyalar to'pladi. Yu.Brjeziskiy Samarqand Botanika bog'ining (hozir SamDD tajriba botanika bog'i) asoschisidir. Bu yerda Yu.Brjeziskiy Xitoy, Hindiston va boshqa mamlakatlardan keltirgan turli daraxt va butalar to'plangan edi.

Yu.Brjeziskiyning qo'llab - quvvatlashi natijasida 1911 yili Samarqand ilmiy kutubxonasi (hozir bu binoda Samarqand 1 - bolalar kutubxonasi joylashgan) qurib bitkazildi va kitob fondi ilmiy adabiyotlar bilan to'ldirildi.

Rus sayohatchi rassomi S.Dudinning faoliyati ham o'lkamizning

XIX asr oxiri - XX asr boshi tarixi bilan bog'liq. S.Dudin buyuk - rus rassomi I.Repinning shogirdi edi. U Peterburg Badiiy akademiyasining tugatgach, O'rtta Osiyoga keldi. 1895 yili S.Dudin arxeologiya komissiyasining topshirig'iga ko'ra, Samarqandning tarixiy yodgorliklaridan 200 ta surat ko'chirdi va "Ornament va Samarqand masjidining hozirgi ahvoli" asarini yozdi. U 10 yildan oshiq umrini O'rtta Osiyo xalqlari etnografiyasi va amaliy san'atini o'rganishga bag'ishladi. 1905 yili S.Dudin Shohi Zinda mavzoleyida gazish ishlari olib bordi va shu bilan bir vaqtda O'rtta Osiyo ganch o'yimakorligi bo'yicha boy kolleksiyalar to'pladi, 1908 yili esa u o'lkaning tarixiy obdalarining suratlarini oldi.

Bu sayohatlar paytida S.Dudin etnografik kolleksiyalar to'pladi, O'rtta Osiyo me'morchiligi, yog'och va metall buyumlari va gilamlari haqida maqolalar yozdi, Afrosiyob ganchkorligini o'rgandi. U 4000 dan oshiq turli narsa va amaliy san'at namunalari to'pladi, 2000 surat chizdi.

Shu orada mahalliy o'lkashunoslar ham yetishib chiqdi. Bular Mirzo Buxoriy, Mirzo Abdullaev, Mirzo Barot Mulloqosimov va boshqalar edi. Ular birinchtildan bo'lib o'lkadagi foydali qazilmalarni qidirish va tarixiy yodgorliklarni o'rganishni o'zlashtirib oldilar.

Samarqand Rossiya tomonidan bosib olingach, rus olimlarining bu yerdagi tarixiy yodgorliklarga qiziqishi yanada jonlandi. 1870 yilda rus sharqshunosi A.Kun rahbarligida Samarqandda birinchi marta arxeologik qidirishlar va tarixiy yodgorliklarni to'plash bo'yicha anjuman o'tkazildi.

Ammo, Rossiyaning ba'zi amaldorlari shaxsiy boylik orttirish maqsadida qimmatbaho nodir buyumlarni o'zlashtirib olish hollari uchrab turardi.

Toshkent, Buxoro, Samarqand, Ashxobod va boshqa shaharlarda azaldan qadimiy yodgorliklar savdosi mavjud bo'lsa-da, Rossiya istilosidan so'ng Samarqand bunday savdoning markaziga aylandi. "Bu shu bilan izohlanadiki, Zakaspiy harbiy temir yo'li Samarqandga kelib tugardi. Va shu bois Rossiya va chet ellardan Temurning qadimiy poytaxtiga ko'plab ziyolilar kelishga intildilar".

Vaqt o'tishi bilan qadimiy osori - atiqalar bilan savdo qilish mahalliy aholiga ham yuqdi. Mahalliy aholi orasida osori - atiqalarni to'plovchidardan biri Mirzo Buxoriy edi. U 2 - gil'diya savdogari, Samarqand, keyinroq Xo'janddagi dastlabki ipak yigiruv

ustaxonalarining egasi edi, ipak bilan va boshqa mollar bilan yirik savdo qilardi. Biroq, uning bu ishlari qadimgi noyob buyumlar yig'ishga hech xalaqit bermasdi. U 1878 va 1886 yillardagi Toshkent va 1887 yilgi Xar'kov ko'rgazmalarining gatanashchisi va sovrindori edi.

Mirzo Buxoriy 1883 yili I.I.Veselovskiy bilan tanishadi. U o'zbek ziyosining bu ishga qiziqishini ortiradi. B.V.Lunning xabar berishicha, rus olimi Mirzo Buxoriydan 1883 yili 1202 ta buyum so'rib oladi. Ular orasida 11 ta tilla, 77 ta kumush va 951 ta mis tanga, 13 ta mis sirg'a, 3 ta haykalcha, 18 ta muhr, odam na hayvonlar tasviri tushirilgan 6 ta tosh bor edi.

1887 yilda Xar'kov ko'rgazmasidan keyin Mirzo Buxoriy Moskva bilan Peterburgda bo'ldi, bu yerlarning numizmat olimlari bilan yaqindan tanishdi, oddiy buyum yig'uvchidan o'lkashunosa aylandi. Ko'p hujjatlarining guvohlik berishicha, Mirzo Buxoriy (1893 yil bezgakkdan vafot etgan) umrining oxirigacha o'z faoliyatini davom ettirdi va o'lkani o'rganishga o'z hissasini qo'shdi. U 1889 yilning 6 iyunida Arxeologiya komissiyasi nomiga yuborgan maktubida shunday yozadi: "Ko'p yillardan buyon qadimiy buyumlarni yig'ib kelaman va juda katta mukofot kerak emas men har holda Rossiyamizning fani va umumanfaatini uchun harakat qilyapman. Avyan Turkiston o'lkasida shug'ullanganim ma'nisi shuki, mahalliy aholimiz qadimiy buyumlarni qadrlashni o'rganishi lozim".

Mirzo Buxoriy Furgat bilan shaxsan tanish edi. Bu haqda akademik Ibrohim Mo'minov shunday deb yozadi: 1891 yili Furgat Samarqandda bo'ladi va Mirzo Buxoriyning yashaydi. "Furgat O'rtta Osiyo madaniyati darajasini ko'rsatuvchi qadimiy buyumlarni zo'r diqqat bilan ko'zdan kechiradi, - deb yozadi I.Mo'minov. - Furgat bu haqda "Turkiston viloyati ro'znomasi"da 1891 yil avgustda bosilgan xatida yozadi. Qadimiy buyumlarining yana bir ishqibozi Mirzo Barot edi. "Mirzo Barot Mullo Qosimov olim, tarjimon va kalligraf - hattot edi. Uning nabirasi Faxriddin Baratovning xabar berishicha, Mirzo Barot Mulloqosimov taxminan XIX asrning birinchi yarmida Samarqandning Mahdum Xorazmiy mahallasida tug'ilgan. U bolaligidan arab va fors tillarini o'rgandi, kalligrafiya turlari bilan qiziqdi. Uning kalligrafiya bo'yicha oxirgi ustoz mashhur Samarqand kalligrafi Mirzo Hoji Samarqandiy edi. XIX asrning 50 - 60 - yillarida Mirzo Barot atqoqli olim va rangli kalligrafyaning ustasi sifatida mashhur edi. U Samarqanddagi

birinchi rus - tuzem maktabining birinchi o'quvchilaridan edi. Mirzo Barot uch yil davomida ona tili va husnixatdan dars berdi. Ish borasida u O'rta Osiyoning tadqiqotchilari, rus olimlari bilan yaqindan tanishdi. Manbalar Mirzo Barotning N.Veselovskiy bilan yaqin munosabatda bo'lganidan guvohlik beradi. N.Veselovskiy 1885 yilda 4 oy mobaynida Afrosiyobda qazish ishlarini olib bordi. Shu davrda rus olimi Mirzo Barot bilan tanishdi va uni Samarqand tarixi bilan jiddiy shug'ullanishga ko'ndirdi, ayniqsa, Samarqandning tarixiy yodgorliklaridagi arab yozuvlarini ko'chirib, o'rganishga undadi. Bunga ular o'rtasida bo'lgan 1886 yilgi yozishmalar ham guvohlik beradi. Mirzo Barot Mullo Qosimov ajoyib musavvir va kalligraf sifatida birinchilardan bo'lib ranglarga aniq rioya qilgan holda Sherdor madrasasi, Bibixonim, Go'ri Amir qabr toshlari, Shohi Zinda devoridagi va undagi qabr toshlaridagi hamma yozuvlardan ko'chirmalar oldi. Jizzax uezdida "Temurlang darvozasi" qoyasidagi ikki yozuvdan ham ko'chirma oldi. 1886 yili Mirzo Barot Ulug'bek madrasasi chizmasini tayyorlab, Tashkent ko'rgazmasiga qo'ydi. Ulug'bek madrasasining bu chizmasi va lavhalar 1944 yil 9 dekabrda rassomning nabirasi Faxriddin Barotov tomonidan O'zbekistan Fanlar akademiyasiga sovg'a qilindi.

Mirzo Barot Toshkent ko'rgazmasida boshqa ko'plab mahorat bilan bajarilgan qur'oniy, kufiy va kitobiy usuldagi kalligrafik ishlari bilan qatnashgan. Ma'lumki, O'rta Osiyo ustalari shuhratini olamga yoygan Samarqandning tarixiy obidalari ana shu uslublarda bezatilgan edi. Mirzo Barot tibbiyot, tarix va islomshunoslikning ham bilal edi edi. Bunga uning Samarqanddagi Bazarov bosmaxonasida chop etilgan "Sharxi Islom" asari guvohlik beradi. Bu asarda muallif islom dinining afzal jihatarini qiyosiy tahlil qilib bergan. Mirzo Barot shariat qonunlarini yaxshi bilganidan, uning Qur'on suralarini bilimdonlarcha tahlil qilgani ham guvohlik beradi. Bu asar muallifning jitmoy hayotga qarashlarini aniqlashga yordam beradi. Mirzo Barotning kasbi noyob kasb bo'lsa-da, o'sha davrda mehnatiga unchalik ko'p xaridor buyurtmachilar topmagan. U, kalligraf va rassom sifatida yetarli qadrlanmaganligini ham ta'kidlab o'tish joiz. U umrining so'nggi yillarini qashshoqlikda o'tkazdi, yorug kunlarga yetmay, 1888 - 1889 yillar orasida Samarqandda vafot etdi. Mirzo Barotning kasbini o'g'li Kiromiddin Barotov davom ettirdi. U shuningdek, kitoblarni qayta ko'chirish, she'r yozish bilan ham shug'ullangan. K.Barotov 1886 yili Samarqand bosmaxonasiga

harf teruvchi bo'lib ishga kiradi. Oktyabr inqilobidan so'ng esa Sho'ro hukumatini qo'llab - quvvatlagan bosmaxona ishchilari safida bo'ldi. U Abu Tohir Xojaning "Samarqand"ini tojikchadan o'zbekchaga ag'dardi. Bu tarjima 1884 yili N.P.Ostromov tomonidan Toshkentda chop etildi. Rus olimi G.D.Romanovskiyning 1879 yilda o'lkaning tog'li rayonlarida o'tkazgan ilmiy ekspeditsiyalarida unga xo'jandlik Mullo Saing'in yordamchi va yo'l boshlovchi bo'lgan.

Shunday qilib, mashhur rus olim va sayohatchilari - A.P.Fedchenko, I.V.Mushketov, T.D.Romanovskiy, V.V.Barot'd, V.L.Vyatkin va boshqalar O'rta Osiyo xalqlari tarixi, madaniyatini o'rganish va umumlashtirishga ulkan hissa qo'shdi. Bu olimlardan ko'plari mahalliy aholi bilan do'stona, iliq munosabatda bo'lib, uning hayotini yangilashtirish, tarixi va madaniyatni o'rganishni istashar edi. Rus ziyolilarining ilg'or vakillari xalq maorifi, sog'liqni saqlash, san'at va adabiyotga ulkan hissa qo'shish bilan birga Turkiston o'lkasi mahalliy xalqlardan ham bilimdon kishilar yetishib chiqishiga hamkorlik ko'rsatdilar. O'zbekistonning atqoli olimi va jamoat arbobi T.N. Qori Niyoziy aytganidek, "ba'zan aqlga sig'mas to'siqlarni yengib o'tgan bu olimlarning chidamiga qoyil qolmay iloj yo'q. Ana shu fan zahmakashlarining xayrli mehnati oqibatidagina, ulkan ish davom ettirildi va Turkiston o'lkasini jo'g'rofiy, zoologik, botanik va geologik jihatdan o'rganish boshlandi".

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Tarixiy bilimlarning rivojlanishida Tatarinov esdaliklari ahamiyati qanday bo'lgan?
2. A.L.Kun vaqf hujjatlarida keltirilgan ma'lumotlarga to'xtalib o'ting?
3. "Iskandar ko'l safari kundaligi" asari muallifi kim va bu asarning ahamiyati nimadan iborat?
4. Rossiya tomonidan olib borilgan arxeologik ekspeditsiyalar va yodgorliklarni talash siyosati?
5. Tarixshunoslikda Rossiya tomonidan olib borilgan topografik ekspeditsiyalar qanday ahamiyatga ega?
6. M.Nevskiy ekspeditsiyasi asosiy maqsadi nimadan iborat bo'lgan?

7. V.M.Oshanih sayohati natijasida tarixshunoslikda qanday dalillar tarkib topdi?
8. Tarixshunoslikda statistika qo'mitasi materiallari ahamiyati bo'yicha to'xtalib o'ting?
9. K.Palen taftishining o'ziga xos tomonlari nimalarda edi?

**MAVZU № 7. QO'QON XONLIGI VA ROSSIYA
O'RTASIDAGI DIPLOMATIK ALOQALAR TARIXINING
O'RGANILISHI BO'YICHA AYRIM MULOHAZALAR**

REJA:

1. Qo'qon xonligining Rossiya imperiyasi bilan olib borilgan o'zaro siyosiy hamda diplomatik aloqalar tarixining tarixshunosligi
2. Mustaqillik yillarida yaratilgan tarixiy-ilmiy asarlarda keltirilgan ilmiy mulohazalardagi yondashuvlar

Tayanch so'z va iboralar: Qo'qon xonligi, Rossiya imperiyasi, davrlashtirish, tahlil, tarixnavislik, manbalar, tadqiqot ishlari, siyosiy tarix, savdo aloqalari, diplomatik aloqalar, elchilik munosabatlari, ichki va tashqi savdo, mafkuraviy tazyiq, guruxbozlik, tarixiylik, ilmiylik, ob'ektivlik, ishonchlilik

**1. Qo'qon xonligining Rossiya imperiyasi bilan olib borilgan
o'zaro siyosiy hamda diplomatik aloqalar tarixining
tarixshunosligi**

Tarix va tarixiy jarayonlar, siyosiy-tarixiy vaziyat ularning ro'y berishidagi asosiy sabab va xususiyatlarini ilmiy jihatdan tadqiq etishda har tomonlama tahlil qilish tarixiy haqiqatning yuzaga chiqishida katta omil hisoblanadi. Tarixiy olimlar tomonidan O'zbekiston tarixining turli sohalari yuzasidan juda ko'plab tadqiqotlar va turli muammolari yuzasidan izlanishlar olib borilgan bo'lsada, bugungi kungacha O'zbekiston tarixi sohalarining barcha masalalari to'liqligicha tadqiq qilib bo'lingan deb bo'lmaydi. Ayniqsa, turli davrlarda yaratilgan tarixiy ilmiy asarlarda mualliflarning tadqiqot masalalariga turlicha yondashuvlari fikrlar va xulosalarning ham turlicha bo'lishiga olib kelgan.

Ularni ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish va tarixiylik, ilmiylik va xohishlikka asoslanilgan yeng to'g'ri xulosalarni chiqarish bugungi kun tarixchi mutaxassislari oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi. Bugungi kunda tarix faniga qo'yilayotgan talablar o'tmishni sinchiklab o'rganish, jamiyat oldida turgan muammolarni bor murakkabligi bilan baholash, ularni hal etishga bo'lgan yondashuvlar va nuqta-i-nazarlarni

tahlil etib, ulardan bugungi kun uchun zarur xulosalarni chiqarishni talab etadi.

Qo'qon xonligi uzoq yillar davomida qo'shni davlatlar bilan savdo, iqtisodiy va diplomatik aloqalar o'rnatib kelgan. Xonliklarning Rossiya bilan olib borgan turli davrlardagi munosabatlari tarixini o'rganish asosan XIX asrning o'rtalaridan boshlangan. XIX asrning 30 yillaridan XX asrning boshlarida F.Nazarov, N.I.Potamin, V.V.Velyaminov-Zemov, M.N.Galkin, A.Nurekin va boshqa olimlar tomonidan yaratilgan. Rossiya imperiyasining Turkistondagi mustamlakachilik davri bo'yicha yaratilgan asarlarda Qo'qon xonligining Rossiya bilan o'zaro aloqalari to'g'risidagi ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Shu bilan bir qatorda aynan shu davrda rus sharqshunos olimlari V.Bartol'd, V.Dyankov, N.Ostromov, V.Natvkin, V.Veselovskiy, Ye.Smirnov, M.A.Tereniev, N.Pavlov, A.N.Kuropakin va boshqalar Rossiya imperiyasining Qo'qon xonligini mustamlakaga aylantirishiga doir bir qator asarlar qoldirgan.

Sovet davri tarixshunosligida esa S.Sagatov, S.Tileuqulov, R.Beknazarov, A.Xasanov, X.Inoyatova, H.Ziyoev, H.Bobobekov, O.Bo'riev, A.O'rinoev va boshqa olimlarimizning ilmiy tadqiqotlarida Qo'qon xonligining Rossiya tomonidan bosib olinishi arxiv xujjatlari va manbalar asosida yoritilgan bo'lsa-da, ular o'z faoliyatlarini davomida kommunistik mafkura tazyiqi natijasida jarayonlarning asli mohiyatini ochib berishda ko'p to'sqinliklarga uchragan.

Mustaqillik yillarida ham H.Ziyoev va H.Bobobekovlar bu yo'nalishdagi tadqiqotlarini yangi bir talqinda yoritib berishga muvaffaq bo'ldi¹. Sh.Vohidov, J.Ismoilova, Z.Ilhomov, V.Ishqulvlatov, S.Tillaboev, Sh.Maxmudovlar ham Qo'qon xonligi tarixini tadqiq qilgan².

Qo'qon xonligi tarixi bo'yicha yaratilgan asarlar va ilmiy tadqiqotlarning salohiyati juda katta. Xonlik tarixini yoritishdagi bunday munosabat ushbu holni tarixshunoslik nuqtai-nazaridan chuqur tahlil qilishni talab etadi. Qo'qon xonligi tarixini tarixshunoslik nuqtai-nazaridan davrlashtirishning quyidagicha an'anasi bugungi kunda

¹ Зияев Х. Средняя Азия и Сибирь (вторая половина 16-19 вв) -Т.: 1964.;
Бобобекоев Н. Кўкон тарихи. -Т.: 1996.;

² Вохидов Ш.Х. XIX - XX аср бошларида Кўкон хонлигида тарихнавислигининг ривожланиши / тарих фанлари д-ри илм. дисс.. 1998.; Илхомов З.А.Кўкон хонлиги тарихшунослигининг айрим масалалари. -Т.: 2007.; Ишгувлатов В. Кўкон-Россия дипломатик муносабатлари Т. Янги аср авлоди. 2009.;

asosiy hisoblanadi: birinchi davr - XIX asrning 30-yillaridan - XX asrning boshlarigacha; ikkinchi davr - Sovet davri tarixshunosligi (1917-1991 yy); uchinchi davr - O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini qo'lga kiritganidan keyingi yillar (1991 yil 31 avgustdan bugungi kunlargacha)ni o'z ichiga oladi¹.

Tarixshunos olimlar Qo'qon xonligining Rossiya bilan o'zaro munosabatlari o'rganar ekan, ular Sho'rolar davr tarixi bilan shug'ullangan tarixchilarning tarixshunosligidagi fikrlarini inkor qiladi. Bu masala Sho'rolar davri tarixshunosligida "Qo'qon xonligi Rossiya qo'shib olingan", deya talqin etilgan, XIX asr ikkinchi yarmini tarixshunoslari esa Rossiya imperiyasining O'rtasiyoga olib borgan siyosatini bosqinchilik deb talqin qildilar². Qo'qon xonligida faoliyat olib borgan olimlar tomonidan qoldirilgan asarlarda Chor Rossiyasi bosqini keng yoritilgan, jumladan Avaz Muhammad Attor, Abu Ubaydulloh Toshkandiy, Mulla Xolbek va boshqalar bu masalalarni ob'ektiv keltirib o'tgan. Biroq bu asarlarning aksariyati to'liq saqlanmagan, ulardagi ma'lumotlar qisman keyingi ilmiy tadqiqotlar doirasiga kiritilgan.

Avaz Muhammad Attorning "Tarixi jahonnomai" asari XIX asr o'rtalaridagi Rossiya imperiyasining O'rtasiyoda olib borgan siyosati va harbiy faoliyati, Avliyoola, Chinkent, Toshkent, Jizzax, O'rtepa kabi shaharlar uchun olib borilgan urushlar, mahalliy halqning qarshilik jасoratlari bayon etilgan. Bu asarning xonlikni Rossiya tomonidan bosib olinish qismi 1990 yilda "Sharq yulduzi" jurnalida chop etilgan. Avaz Muhammad Attor asari tadqiqotchisi Sh.Voxidov tomonidan taqdim qilingan asarlarda "Tarixi jahonnomai" asaridagi ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Sh.Voxidov o'z asarlarida Abu Ubaydulloh Toshkandiy ham "Xulosot ul-ahvol" asarida Toshkent aholisining Chorizm bilan olib borgan o'zaro munosabatlari, sulh shartlari kabi masalalar yoritib bergan. Bu asar ham qo'lyozma holatida bo'lib, tadqiqotchi manbaning qoniqsiz ahvolda yetib kelganligi, sahifalardagi yo'qotishlar ilmiy izlanishda quyinchilik tug'dirganini ta'kidlab o'tgan³.

¹ Вохидов Ш.Х. XIX - XX аср бошларида Кўкон хонлигида тарихнавислигининг ривожланиши / тарих фанлари д-ри илм. дисс.. 1998.

² Илхомов З.А.Кўкон хонлиги тарихшунослигининг айрим масалалари. -Т.: 2007.

³ Топилдишев Н. Кўкон хонлигининг Россия билан дипломатик алоқалари тарихида. -Т.: ЎзР ФА, "Фан" нашриёти, 2007.

H.Ziyoev, G.Hidoyatovlar monografiyalari va I.Statsenko, Ye.Qo-simbekov, R.Beknazarovlarning tadqiqotlarida ham Qo'qon xonligining Rossiyaga qo'shib olinish haqida so'z yuritiladi. Bu davr tarixchilarining asarlarida "Qo'qon xonligining Rossiyaga qo'shib olinishi" masalasining bu tarzda ifodalinishiga sabab Chor Rossiyasida Sho'rolar tizimi o'rnatilgach, ularning Turkistonda olib borgan siyosatini qoralab, qizil askarlar, bol'sheviklar umuman yangi tizimning o'rnatilishini oqlash va himoya etish maqsadida ko'plab asarlar vujudga keldi. XX asrning 20-yillarida Chor Rossiyasining O'rta Osiyo xonliklari bilan olib borgan siyosati buyuk millatchilik, bosqinchilik ruhi va mavzusida olib borilgan ma'lum, biroq o'sha davrlarda Rossiyaning O'rta Osiyodagi manfaatlari doimiy mavjudligini va Turkiston xalqlarining taqdirini Rossiya bilan bir bo'lganligini isbotlash uchun Sho'rolar davri tarixchilari bosqinchilik va bosib olinish o'rni "qo'shib olingan", deya talqin qilishdi¹.

Qo'qon xonligi va Rossiya o'rtasidagi aloqalar tarixi bo'yicha F.G'afforov ilmiy tadqiqoti ham alohida ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqotda Qo'qon xonligi va Rossiya diplomatik munosabatlari asosan savdo aloqalari bilan bog'lab o'rganishga katta e'tibor qaratilgan. Ishda asosan O'zbekiston va Qozog'iston arxiv xujjatlardan foydalangan, tadqiqotchining Rossiya arxivlaridan foydalalmaganligi sababli 1842-1867 yillar orasidagi diplomatik munosabatlar va uning tarixshunosligi keltirilmagan².

R.N.Nabievning asarida ham Qo'qon-Rossiya munosabatlari o'zida muhim manbalarga asoslanilgan ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Ma'lumki XX asrning 70-yillarida mahalliy olimlar o'rtasida o'tmishni manbalarda yaratishga intilgan olimlarga nisbatan ma'kraviy tazyiq oqibatida guruhbozlik va o'zaro nizolar uchraydi. Bunga javoban O'zKP MQning 1973 yil iyun plenumida "O'tmishni idealizatsiyalashtirishga qarshi" qaror qabul qilindi. Shu qarorga ko'ra ba'zi poylov asarlar sotuvlardan yig'ib olini, ba'zilar yuqib yuborildi. Jumladan Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asari sotuvdan yig'ib olinib yuqib yuborilgan, R.Nabievning Qo'qon xonligi tarixiga

bag'ishlangan asari ta'qib ostiga olingan. Shu sababli ham bu davrda ko'plab mahalliy tarixchilar Qo'qon xonligi bilan bog'liq tarixiy jarayonlarni tadqiq qilishni chetlab o'tdi. XX asrning 80-yillari, "qayta qurish" yillariga kelibgina bu asarlar yana targatila boshlandi, sotuvlarga chiqarildi. R.Nabiev asari ham 1985-1987 yillarda yana targatila boshlandi¹.

1989 yilgi "Fan va turmush" jurnalida H.Bobobekovning "O'rta Osiyoni Rossiya bosib olganimi?" va "O'rta Osiyo Rossiyaga qo'shib olinganimi?" nomi maqolalari tariximizning yangicha yondashuvdagi sahifalarini ochilishiga turki bo'ldi. Bu kabi maqolalarda keltirilgan tarixiy fikrlar Qo'qon xonligi Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinganligini isbotlab berdi.

1990 yilda sharqshunos olim B.L.umin Qo'qon xonligining Rossiya bilan o'zaro aloqalarini, elchilik munosabatlari o'zida ifodalagan ilmiy to'plamni nashr etishga muvaffaq bo'ldi. To'plamga 1830 yilda Qo'qon xonligiga rasmiy tashrif buyurgan G.Potamining ma'lumotlari ham kiritildi va bu asar Rossiya-Qo'qon diplomatik munosabatlari o'rganishda muhim mamba bo'lib xizmat qiladi².

Mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixi har tomonlama xolis va ilmiy yoritila boshlandi. Ayniqsa, o'zbek davlatchiligi tarixi va uning jahon shivlatsiyasi taraqqiyoti jarayonlarida tugan o'rni yoritishga katta e'tibor qaratildi. 1993 yilda tarixchi olimlar tomonidan nashr qilingan "O'zbekiston tarixi" monografiyasida 1810, 1813, 1822, 1830, 1831, 1841 yillarda Qo'qondan Rossiyaga yuborilgan elchilik munosabatlari tarixi bayon etildi. Shu bilan bir qatorda shu davrdan boshlab umumiy o'rta va oliy ta'limdagi tarix darsliklariga nisbatan yondashuvlar ham o'zgartirdi, qayta nashr qilindi, ilk marta umumiy o'rta ta'lim tizimidagi tarix darsliklariga Qo'qon xonligi va Rossiya o'rtasidagi diplomatik aloqalar bo'yicha ma'lumotlar kiritildi³.

¹ Ишқуматов В. Кўкон-Россия дипломатик муносабатлари Т. Янги аср аялоди. 2009.

² Топилдиев Н. Кўкон хонлигининг Россия билан дипломатик алоқалари тарихидан. -Т.: ЎзР ФА, "Фан" нашриёти, 2007.

³ Илҳомов З.А.Кўкон хонлиги тарихшунослигининг айрим масалалари. -Т.: 2007.

¹ Зияев Х. Средняя Азия и Сибирь (вторая половина 16-19 вв) -Т.: 1964.; Хидоетов Г. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце 19 в. (60-70-х гг.) -Т.: 1969.

² Гафуров Ф. 19 асрнинг биринчи ярми ва 60-70 йилларда Россия билан Кўкон хонлиги ўртасидаги иқтисодий ва сийсий алоқалар. -Т.: 1970.

2. Mustaqillik yillarida yaratilgan tarixiy-ilmiy asarlarda keltirilgan ilmiy mulohazalardagi yondashuvlar

Mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixini keng va ob'ektiv o'rganishga e'tibor yanada kuchayganligini Sh.Karimov va R.Shamsutdinovlarning "Turkiston Rusiya bosqini davrida", H.Bobobekovning "Qo'qon tarixi" va "Po'laxon qo'zg'oloni" nomli monografiyalarda, H.G'ulomovning tarixiy risolasida ham Chor Rossiyasining O'rta Osiyo xonliklari bilan bo'lgan turli munosabatlari haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Masalan H.Bobobekovning "Qo'qon tarixi" kitobida xonlikni qisqacha tarixi bayon etilib, asosiy e'tiborni "xalq xarakatlari"ga, shuningdek xonlikning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga qaratgan. Asarning "Qo'qonning qisqacha siyosiy tarixi" nomli bo'limida Qo'qon xonlari, jumladan, Umarxon, Muxammad Alixon, Mallaxon, Xudoyorxon, Nasriddinxon davrida bo'lgan xonlikning Rossiya bilan bo'lgan diplomatik aloqalari keltirib o'tilgan¹.

Qo'qon xonligining Rossiya bilan diplomatik munosabatlari H.G'ulomovning monografiya va doktorlik tadqiqot ishlaridan ham o'z aksini topgan. Qo'qon xonligining Rossiya imperiyasi tomonidan zabt etilishi va ularga qarshi olib borilgan harakatlar tafsilotlari, bu janglarda qahramonlik ko'rsatgan mahalliy vatandorlar to'g'risidagi tarixiy ma'lumotlarni H.Ziyaev tomonidan taqdim qilingan asarlarda ham ko'rish mumkin².

Z.A.Ilbomov tomonidan Qo'qon xonligining XIX asr 50-60 yillaridagi siyosiy tarixi, xususan, xonlikning chor Rossiyasiga qarshi kurashlarining tarixi yoritilgan. Shuningdek mazkur asarda Qo'qon xonligi sarkardasi amirlashkar Aliquli va uning xonlik siyosiy tarixida tugan o'rni yoritilishi bilan birga, xonlikning tashqi davlatlar bilan diplomatik aloqalari tarixi, xonlikda amalga oshirilgan harbiy va davlat boshqaruvi sohasidagi islohotlar jarayonlari ham yoritib berilgan³.

Ushbu yutuq tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotda esa xonlikning XIX asr birinchi yarmida amalga oshirgan diplomatik aloqalari

¹ Bobobekov H. K'kon tarixi. -T.: 1996.

² Топилидзе Н. К'кон хонлигининг Россия билан дипломатик алоқалари тарихидан. -Т.: УАР ФА, "Фан" нашриёти, 2007.

³ Илхомов З.А. "Алиқули Амридашкар ва унинг К'кон хонлиги сийсий хэтида тутган ўрни" / тарих фан. номг. дисс... -Т.: 2004.

tarixining tarixshunoslik masalalari keltirib o'tilgan¹. S.Qo'ldoshev tomonidan amalga oshirilgan "Qo'qon xonligi va Sharqiy Turkiston o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar (XVIII-XIX asrning o'rtalari)" mavzusidagi tadqiqot ishi orqali xonlikning siyosiy tarixiy jarayonlari bilan tanishish bilan bir qatorda xonlik tomonidan Rossiya imperiyasiga va o'z navbatida imperiya tomonidan Qo'qon xonligiga yuborilgan bir qator elchilar, ularning faoliyati, amalga oshirgan ishlari, elchilik munosabatlari haqidagi ma'lumotlar bilan tanishish mumkin. O'zbek davlatchiligi tarixida muhim o'rinlardan birini egallagan Qo'qon xonligi va uning tashqi siyosati hamda diplomatik aloqalari tarixini yoritib berishga bag'ishlangan mazkur tadqiqot ishida juda ko'plab yangi ma'lumotlar keltirilgan va turli tillarda yozib qoldirilgan manbalar ishga jalb etilgan va buni tadqiqotning eng katta yutuqlaridan biri sifatida e'tirof etish mumkin. Tadqiqotning kirish qismida mavzuning dolzarbligi ko'rsatib berilgan va bunda Sharqiy Turkistonning tarixiy jarayonlardagi o'zbek xonliklari bilan aloqalari, xususan Qo'qon xonligi bilan savdo, iqtisodiy va siyosiy, madaniy sohalaridagi aloqalari tarixini manbalar asosida yoritib berish va ilmiy jihatdan tahlil etilishiga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, bu qismda ishning nazariy metodologik asoslari, o'rganilishi darajasi va tarixshunoslik masalalari, tadqiqot chegaralari hamda ishning ilmiy yangiliklari va amaliy ahamiyati ko'rsatib berilgan. S.Qo'ldoshevning bu tadqiqot ishida Markaziy Osiyoda kechgan ijtimoiy siyosiy jarayonlar va ularda Sharqiy Turkiston xalqlari hamda Qo'qon xonligining ma'lum darajadagi ishtiroki, o'zaro munosabatlari va o'zaro ta'siri jarayonlarini ochib berishga yo'naltirilgan. Bunda tadqiqotchi tomonidan Qo'qon xonligining nafaqat Sharqiy Turkiston bilan, balki Xitoy bilan munosabatlari va o'zaro aloqalarini yoritib berishga ham katta e'tibor qaratilgan. Shuningdek har ikki hudud o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish borasida ayrim vaqtlarda Xitoy imperatorlari va Qo'qon hukmdorlari o'rtasidagi elchilik munosabatlari va holatlari ham yoritib berilgan. Bu bobda bugungi kunda tarix kitoblarida ko'zga tashlanmagan bir qator yangi ma'lumotlar ko'rish mumkin va tadqiqotchi bu ma'lumotlarni ilmiy jihatdan turli manbalar va mualliflarning xulosalariga asoslangan holda

¹ Ишгулатов, В. К'кон Россия дипломатик алоқалари тарихини носилиги. тарих фан. номг. дисс... -Тошкент, 2004.

isbotlashga harakat qilgan. Shuningdek faoliyati ma'lum darajada ilmiy adabiyotlarda o'z aksini topgan bir qator tarixiy shaxslar (Umarxon, Yerdonabiy, Muhammad Alixon, Jahongirxonto'ra, Valixonto'ra, Yoqubbek Badavlat va boshq) bilan bir qatorda nomlari kam uchragan yoki bizga noma'lum bo'lgan tarixiy shaxslar (amaldorlar, yelchilar, savdogarlar va boshq) va ularning ikki hudud o'rtasidagi o'zaro munosabatlardagi ishtiroki va o'tmi masalalari yoritib berilgan¹.

Mustaqillik yillarida Qo'qon xonligi tarixiga oid amalda oshirilgan ilmiy tadqiqotlardan yana biri Z.Madraximov tomonidan amalga oshirilgan "Qo'qon xonligida savdo munosabatlari" nomli dissertatsiya ishidir. Tadqiqot o'zbek xonliklari orasida muhim o'rin tutgan Qo'qon xonligining ichki va tashqi savdo munosabatlardagi ishtiroki, o'tmi va savdo munosabatlarining xususiyatlari, iqtisodiy sohaning o'ziga xos jihatlari ma'balarga va statistik hujjatlarga asoslangan holda yoritib berilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotda Qo'qon xonligining savdo markazlari va iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan ayrim viloyatlari va hududlarining xonlik iqtisodiy hayotidagi o'tmini ko'rsatib berilgan. Shuningdek, muallif tomonidan Qo'qon xonligi siyosiy tarixini qoritadagi davrlashtirishdan farqli ravishda to'rt bosqichga bo'lib o'rganishning tavsifa etilganligi va bu jarayonlarning iqtisodiy hamda siyosiy jarayonlar bilan bog'liqligi xususida ayrim fikrlarning berilishi ham ishning yutuqidir. Tadqiqot ishining keyingi qismlarida xonlikdagi savdo munosabatlari va pul muomalasiga oid juda muhim ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, iqtisodiy munosabatlarda amalda qo'llanilgan ayirboshlash vositalari, xususan tangalarning turlari, ularning turli darajadagi og'irlik o'lchovlari va qiymatlari, pul zarb etish jarayoni va uning turli o'ziga xos amaliyotlari haqida ma'balarga asoslanilgan ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Har bir qism so'ngida keltirib o'tilgan ma'lumotlar yuzasidan umumiy xulosalar va taxliliy ma'lumotlar berib o'tilgan va bu shubhasiz muallifning masalaga ilmiy-tahliliy jihatdan jiddiy yondashganligini ko'rsatib beradi. Bu tadqiqot ishida Qo'qon xonligining qo'shni mamlakatlar bilan tashqi savdo munosabatlardagi o'tmi, savdo yo'llari

va ularning muhim yo'nalishlari, turli savdo yo'nalishlari bo'yicha bozorlarga keltirilgan va olib ketilgan tovarlar va ularning turlari, miqdorlari haqida ham qimmatli ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Shu bilan birga xonlikning tashqi savdo munosabatlarida yaqin qo'shniar, Buxoro amirligi hamda Xiva xonligi bilan olib borgan savdo-iqtisodiy aloqalari haqida ham so'z yuritilib, bunday aloqalarning har uchala davlat uchun ahamiyati va muhim jihatlari ko'rsatib berilgan¹. Tadqiqot ishining o'tiboriga molik qismlardan biri - savdo-iqtisodiy munosabatlarining etno-integratsion sohadagi o'tmi va ahamiyatini ochib berishga ham alohida to'xtalib o'tilganligidir. Bunda qo'shni mamlakatlar va horijiy davlatlardan kelgan savdogarlar va ularning xonlik savdosidagi ishtiroki, ularga xonlik hokimiyati va mahalliy hokimiyatlar tomonidan yaratib berilgan sharoitlar, savdo bilan bir vaqtda turli millatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ham qimmatli ma'lumotlar bilan boyitilgan va halar Qo'qon xonligi tashqi davlatlar uchun nafaqat teng xuquqli iqtisodiy hamkor bo'lganligi, balki siyosiy va milliy masalalarda ham davlatning qat'iy siyosati mavjud bo'lganligini ko'rsatib beradi².

Xulosa o'tmida aytilish mumkin, Qo'qon xonligining Rossiya imperiyasi bilan olib borilgan diplomatik munosabatlari xonlikda yashagan aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim ahamiyat kasb etgan. Diplomatik munosabatlar asosan siyosiy, iqtisodiy, savdo va ehtilak munosabatlari orqali amalga oshirilgan va bu mintaqaning nafaqat iqtisodiy, balki madaniy sohada tajriba almashuvlarida ham katta ahamiyatga ega bo'lgan. Yuqorida keltirib o'tilgan asarlar, xonlik siyosiy tarixini yoritib beruvchi ilmiy tadqiqotlar va ularda ko'tarilgan masalalarning mazmuni va mohiyatidan anglash mumkin, mustaqillik yillari kelib Qo'qon xonligi tarixini o'rganish bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirilgan. Xususan xonlik tarixiga oid yozma ma'balarni tadqiq etish, tarjima va nashr qilish bobida talay ijoby ishlar amalga oshirildi. Xonlik tarixining kam o'rganilgan jihatlari, jumladan, Rossiya bilan diplomatik aloqalari, uni chor qo'shinlari tomonidan istilo qilinishi masalalari yangicha yondashuvlar asosida yoritib berildi.

¹ Кўлишев Ш. "Кўкон хонлиги ва Шаркий Туркистон ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар (XVIII-XIX асрнинг ўрталари)" тарих фан. номз. дисс... -Т.: 2009.

¹ Мадрахимов З. Кўкон хонлигида савдо муносабатлари тарихи / Монография -Тошкент: "Янги нашр", 2014.

² Илхомов З., Агаджанов Ш., Ишқуватов В. Агласева Н. Ўзбек хонликлари тарихи/носелиги / Кўлланма. -Т.: Янги аср авлоди. 2011.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Qo'qon xonligining Rossiya imperiyasi bilan olib borilgan o'zaro siyosiy hamda diplomatik aloqalar qay tarzda olib borilgan?
2. Xonliklarning Rossiya bilan olib borilgan turli davrlardagi munosabatlari tarixini o'rganish qaysi davrda boshlangan?
3. Mustaqillik yillarida bu yo'nalishdagi tadqiqotlari talqini qay tarzda ifodalandi?
4. Qo'qon xonligi tarixini tarixshunoslik nuqtai-nazaridan qanday davrlashtirilgan?
5. Sho'rolar davri tarixshunosligida Qo'qon xonligi Rossiya tomonidan bosib olinishi qanday talqin etilgan?
6. Avaz Muhammad Attorning "Tarixi jahonnomai" asarida qanday jarayonlar keltirib o'tilgan?
7. XIX asr o'rtalaridagi Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoda olib borilgan siyosati va harbiy faoliyati qay tarzda bo'lgan?
8. Mustaqillik yillarida yaratilgan tarixiy-ilmiy asarlarda keltirilgan ilmiy mulohazalardagi yondashuvlarni tahlil qiling?

MAVZU № 8. MUSTABIDLİK DAVRI TARIXNAVISLIGINING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISHI. TURKISTONDA ROSSIYA HUKMRONLIGINING O'RNATILISHI MUAMMOLARI

REJA:

1. Mustabidlik davri tarixnavisligining vujudga kelishi va rivojlanishi
2. 1917-1945 yillarda tarixi tarixshunosligining muammolari
3. Sho'rolar davri tarixshunosligining o'ziga xosligi
4. Turkistonda Rossiya hukmronligining o'rnatilishi bo'yicha tarixiy bilimlarning rivojlanishi

Tayanch so'z va iboralar: Oktyabr to'ntarishi, mustamlakachilik, istilo va uning oqibatlari, Rossiya tajovuzi, "Turkiston tarixi", ilmiy-siyosiy tafakkur, "progressiya" ahamiyat, "bir yoqlamalilik", "O'rta Osiyoda inqilob", milliy ozodlik harakati, Sharqdagi siyosat, "sotsialistik inqilob", dogmatik oqim, xolislik, tarixiy rivojlanish yo'li, "qo'shib olinishi", do'stlik aloqalari, tarixiy bilimlarning rivojlanishi

1. Mustabidlik davri tarixnavisligining vujudga kelishi va rivojlanishi

1917 yil oktyabr davlat to'ntarishiga qadar bo'lgan davrda tarix fani juda sust sur'atda rivojlandi. Chunki hukmron doiralarda bu jarayonni atayin to'xtatib turishga harakat qilar edilar. O'sha davr tarixiy asarlarining ko'pchiligida Rossiya markazidan chiqqan tadqiqotchilar mustamlakachilik siyosatini maqtayib qilar, mahalliy ilmiy kadrlar esa nihoyda oz, bori ham bu borada yozishga jazm eta olmas edi. O'rta Osiyo yerlarining bosib olinishi rus kapitalizmi uchun istilochilik jihatidagina manfaatli bo'lganligi haqida so'z yuritilardi xolos. Jug'rofiya, geologiya, iqtisodiyotga oid izlanishlardan fagat Turkiston o'lkasini va vassal xonliklarni ekspluatatsiya qilinishini kuchaytirishga yordam beradiganlarigina rag'batlantirilardi edi. Chor senzurasini itilo va uning oqibatlariga tegishli tarixiy-siyosiy asarlarning chop etilishiga yo'l qo'ymas edi.

Bundan tashqari: mustamlakachilarning bostirib kirishi va Chorizm hukmronligining o'rnatilishi haqida bu jarayon bilan bog'liq voqealar

timiqanidan so'ng, ularning rivojlanish tabiati va dinamikasi namoyon bo'lgach, ya'ni "vaqt omli" yuz ko'rsatgandan keyingina hukm chiqarish mumkin bo'lardi. Shu bois oktyabr to'ntarishigacha bo'lgan ko'pgina asarlarda dalillar ilmiy tahlil etilmasdan keltirilishi ko'proq ko'zga tashlanadi. Ularning ko'pchiligini tadqiqot deb bo'lmaydi, zero, ularida publitsistik ruh kuchli bo'lib, buyuk saltanatchilik kayfiyati ustun turar edi. Istilo jarayonida bevosita ishtirok etgan ayrim mualliflar siyosadan ko'ra ko'proq harbiy masalalarda ixtisoslashgani sababli, o'zbeklar, qozoqlar, tojiklar va boshqa O'rtasiyo xalqlarining iqtisodiy, madaniy hayotini chuqur tadqiq etish, ijtimoiy ongini O'rtanish o'rniga etnografik mulohazalarni, ekzotik lavhalarni bayon etishga berilib ketishar edi.

Istilo va uning oqibatlari muammosini tadqiq etish puxta nazariy asosga ega emasdi. Dalillar va ma'lumotlarni to'g'ri yig'ish va ularning ustida ishlash uslubiyati yaratilmagan edi. Shu bois yozilgan tarixiy asarlarda materiallarni to'plash hamda xulosalar chiqarish muayyan mualliflarning sub'ektiv qarashlariga bog'liq bo'lib qolganligi ajablanarli emas. O'quvchini Chorizm O'rtasiyoga "tsivilizatsiya" olib kirganiga ishonitirishga harakat qilgan M.A.Terentevning uch tomlik yirik asari shunga misol bo'la oladi.

XIX asrning ikkinchi yarmi — 1917 yil Oktyabr davlat to'ntarishiga qadar Turkistonda chor Rossiyasi tajovuzi va mustabid tuzumi xolisona o'rganilmadi. Bu masala yoritilgan taqdirda ham, Chorizمنىing mustamlakachilik siyosatini ko'klarga ko'tarib maqtashdan nariga o'tilmas edi. Bunda masalaning ijtimoiy-iqtisodiy tomonini ko'rsatish o'rniga, harbiy tarixga oid ko'pdan-ko'p dalillar keltirish bilan cheklanilar edi. Bunday asarlarning mualliflari ham, turgan gapki, ko'proq harbiylardan iborat edi.

Shu o'rinda "O'zbekistonning yangi tarixi" — I - kitobi "Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida" keltirilgan fikr - mulohazalarni keltirish o'rindidir. Ya'ni o'sha davrga mansub tarixiy - ilmiy kitoblarda ularning mualliflari asosan boshqa xalqlarni talashdan, ezishdan manfaatdor bo'lgan dvoryan-pomeshchiklar, zobitlar, savdo-sanoat korchalonlari, nufuzli amaldorlar bo'lishgan. Ular o'z asarlarida ko'proq Rossiyaning Turkistonda qo'llay boshlagan iqtisodiy - siyosiy zug'umlarini oqlash, saltanat hukmron doiralarning manfaati nuqtai nazaridan o'lkani o'zlashtirish bo'yicha yana qanday tadbirlar ko'rish

zaruratini bahs etganlar. Maqsad, yetakchi yo'nalish, qanday bo'lmasin, saltanatning Turkistondagi tajovuzi va mustabid tizimini g'oyaviy asoslashga, ya'ni "ikkinchi rus Turkistoni"ni barpo etish uchun zarur yo'nalishlarni belgilashga qaratilishi bilan bog'liq edi.

N.G.Pavlovning XX asr boshlarida chop etilgan "Turkiston tarixi" kitobida ham, Rossiyaning Sharqdagi siyosatiga muayyan maqsadlar asosida bir yoqlama baho berish uchun juda ko'p joy ajratilgan. Shu bilan bir qatorda O'rtasiyoda o'troqlashib qolgan ba'zi mualliflar mahalliy xalqlarning madaniy va ijtimoiy hayotini o'z asarlarida bir muncha tushunib ifoda etganlarini ham ko'rsatib o'tish zarur.

Turkistonning bosib olinishi bilan shug'ullanuvchi har qanday tarixchi XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida O'rtasiyo xalqlarining ijtimoiy - siyosiy tafakkuri masalasiga murojaat etmay iloji yo'q. Bu tarixiy davrning ijtimoiy - siyosiy tafakkuri avvalo badiiy adabiyot namunalari o'z aksini topgan. Huquqi topalgan dehqonlar ommasining og'ir ahvoli haqida Ahmad Donish, Furgat, Muqimiy, Toxtagul, Durdi Qilich va boshqa demokrat-ma'rifatparvar yozuvchilar hamda olimlar ko'p va xo'p yozishgan. Ularning asarlari hanuzgacha O'rtasiyo xalqlari orasida sevib mutolaa qilinadi, kuyga solinib qo'shiq tariqasida og'izdan - og'izga ko'chib yuradi. O'sha davrning bu ilg'or kishilari Turkistonda Chorizm hukmronligi o'rnatilishining ayrim ijobiy tomonlarini ham ilg'ay bilishgan. Masalan, Furgat Rossiya davlatiga kiritib olinishi natijasida xonliklar va bekliliklar o'rtasidagi urushlar barham topganligi, O'rtasiyo va Rossiya o'rtasida qizg'in o'zaro manfiati madaniy muloqotdan mamnunlik hissimi ifodalaydi. Ammo buning orgasidagi Rossiya olib kirgan iqtisodiy va siyosiy istibdod oqibatlarini ko'ra bilmaganini ham aytib o'tish darkor.

1917 yildan 30 - yillarning boshlariga qadar - sovet tarix fanining tarkib topishi va rivojlanishi davri hamda tarixnavislikka oid materiallarni to'plashga kirishish davri hisoblanadi. O'sha yillari Oktyabrgacha bo'lgan davrda hukmron tarixnavislik hisoblanmish dvoryanlar burjuvali-beralcha tarix faniga qarshi kurash keskin tus olgan edi. Zero, bu soha Oktyabr to'ntarishidan keyingi dastlabki yillardanoq g'oyaviy tanazzulga yuz tuta boshladi.

B.Sulaymonov va B.Ya.Basin kabi qozoq tadqiqotchilari "Qozog'iston Rossiya tarkibida" nomli asarlarida 20-yillarda, hatto urush oldi yillarida ham ko'pgina mualliflar Qozog'iston va O'rtasiyoning

Rossiya tarkibiga kiritilishi muammosini faqat Chorizmnning mustamlakalarni bosib olishi tomonidan yoritib, mazkur jarayonning oqibatlarini hisobga olmagan, degan mulohazani o'rtaga tashlashadi. Ayni vaqtda, bu mualliflar Qozog'istonning Rossiyaga qo'shilishi asrimizning 20-yillarida "mutlaqo zulum", 30-yillarda "arziyas zulum" deb qaralgani-dan afsus chekib va 40-yillarga kelibgina Qozog'istonning Rossiyaga qo'shilishining "progressiv" ahamiyati tan olinganini o'qishlaydilar.

Qanday bo'lmasin, Rossiyaning O'rta Osiyodagi siyosatiga bog'liq ishlarining ko'p qismini M.Pokrovskiy ta'siri ostidagi markschi tarixchilarning yangi avlodi tomonidan yaratildi. Mazkur tarixiy tadqiqotlarda asosiy urg'u Chorizm tomonidan O'rta Osiyoning bosib olinishi masalasiga qaratilgan edi. Keyinchalik ta'kidlanishiga ko'ra, bunday "bir yoqlamalilik" muammoning asl mohiyatini va murakkab tomonlarini inkor etishga olib kelib, O'rta Osiyo va Qozog'istonning Rossiya tarkibiga kiritilishining ijobiy natijalarini O'rta Osiyo va rus mehnatkashlari ommasining Chorizmga qarshi birgalikdagi kurashini O'rta Osiyodan chetga chiqib ketishga majbur qilgan emish.

M.N.Pokrovskiyning asarlaridagi kamchiliklar ana shu tariqa "fosh" qilindi. O'sha yillarda uning qoidalari bunchalik o'tkir tanqid ostiga olinishi go'yoki yangi markscha tarix fanining rivoji o'laroq yuzaga kelgan edi. G.A.Hidoyatov 1934 - 1935 yillarda qabul qilingan tarix fanidan ta'lim berish to'g'risidagi partiya va hukumat qarorlarida "Pokrovskiy xatolari" haqida hatto og'iz ham ochilmagan, Pokrovskiyning xato qoidalaridan qutulib chiqish, ularning tanqidiy o'rganilishi tarix fanining taraqqiy topganligi, uning shiddat bilan olg'a harakat qilganligi sababli yuz berdi, deb isbotlashga urinadi.

Aslida esa, M.N.Pokrovskiyning ijodiy-ilmiy merosiga yondashuvda markschi tarixchilar o'z ustozlari V.I.Leninning "tarixiy xizmatlar" degan qoidasini unutilib quyib, o'limni nohaq badnom qilgan edilar.

2. 1917-1945 yillarda tarixi tarixshunosligining muammolari

Oktyabr to'ntarishidan keyingi dastlabki ikki o'n yillikda Rossiya tomonidan O'rta Osiyoning istilo qilinishi masalasi bo'sh tadqiq etilgan bo'lsa-da, bu mavzuning ayrim masalalari yuzasidan vaqti-vaqti bilan turli asarlar chop turildi. 1927 yilda Toshkentda S.P.Pokrovskiy-

ning Rossiya bilan Buxoro amirligi o'rtasidagi siyosiy aloqalarga doir masalalar yoritilgan asari chop etildi, inqilobdan avvalgi Turkistonning ijtimoiy hayoti A.A.Semenov, P.Galuzo, V.Lavrentev asarlarida ifoda topdi.

Tarixiy jarayonni o'rganishga sinfiy yondashuvning sun'iy ravishda iqtisodiy natijasida o'lkadagi inqilobiy harakatni mahalliy mehnatkashlar ommasining Rossiya proletar harakatiga qo'shiluvi, deb zo'rma-zo'raki talqin qilishiga e'tibor kuchaytirilgan edi. Shu tariqa "O'rta Osiyoda inqilob" degan ikkita to'plam va S.Muravevskiy hamda Ye.Fedorovning O'rta Osiyodagi ijtimoiy va milliy ozodlik harakatiga doir asarlari paydo bo'ldi.

20-30 - yillarda e'ton etilgan asarlar hajm jihatidan kichik - kichik bo'lib, bu daliliy materiallardan yetarli foydalanilmagan tufayli yuzaga kelgan edi. Yozg'alarni izohlashda, shuningdek, Chor qo'shinlarining Turkistonga bir muncha oson kirib kelishiga sabab bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy omillar yetarli e'tiborga olinmas, ayrim O'rta Osiyo o'lkalari nima sababdan Rossiyadan madad kutib, uning tarkibiga "iqtisodiy qo'shilganligi" sabablariga aniqlik kiritilmay o'tib ketilar edi, Keyinroq tasdiq etilishicha esa, Rossiya tarkibiga rus bo'lmagan xalqlarning kiritilishi natijasidagi "shak-shubhasiz ijobiy holatlar" ham biron - bir dalil-ibbotsiz inkor etilgan, Rossiya va Angliya raqobati tufayli bu mintaqadagi xalqaro ahvol mavzui ham yetarlicha talqin qilinmagan. Keyinchalik ham tarixchilarning adashishlarini "M.N.Pokrovskiy maktabi"ning Rossiya o'z hududini chet o'lkalar hisobiga kengaytirishi "mutlaqo zulum" deb baholanishi sababli yuz bergan, degan mulohazalarning keti uzilgani yo'q.

Urushdan oldingi davr va hatto 1941 yilda ham XIX-XX asrlardagi O'rta Osiyoga daxldor uslubiyat jihatidan bo'sh tadqiqotlarni nashr etish davom etaverdi. Hatto shu davrning jiddiy tadqiqotchilari P.G.Galuzo, V.Lavrentev, N.N.Yakovlev, Ye.G.Fedorov kabilar ham Turkistonning bosib olinishi muammosini va xalqlar hayotidagi ijtimoiy - iqtisodiy o'zgarishlarni bir tomonlama, Chorizm tomonidan chet o'lkalarning istilo etilishi va bu hodisaning go'yoki ijobiy jihatlarini hisobga olish asosida yoritdilar.

Rossiyaning O'rta Osiyoni bosib olishi Rossiya imperiyasining tashqi siyosati masalalariga, uning boshqa davlatlar bilan, jumladan Sharq mamlatlari bilan munosabatiga bevosita aloqador ekanligini

hisobga olinadigan bo'lsa, ikkinchi jahon urushiga qadar bu masalalar Chorizming Yevropaga, hatto Yaqin Sharqqa oid siyosatiga nisbatan ancha kam tadqiq etilganini ko'rish mumkin. Sovet tarixnavisligidagi bu bo'shliqni 1939-1940 yillardayoq A.L.Popov ko'rsatib o'tgan edi. Uning qalamiga mansub "O'rta Osiyo platsdarni uchun kurash"1 nomli-maqolalarini Chorizming Sharqdagi siyosati masalasi yuzasidan O'rta Osiyo muammosini chuqur amaliy tadqiq etilgan dastlabki asarlar gatoriga qo'yish mumkin. To'g'ri, bunga qadar ham Ye.N.Kushevanning "O'rta Osiyo masalasi va XIX asrning 40-yillarida rus burjuaziyasi", Z.D.Kastel'skayaning "O'rta Osiyoda ingliz-rus raqobati tarixiga doir (XIX asrning birinchi yarmidan 1907 yilgacha)" nomli maxsus maqolalarida Rossiya siyosati va O'rta Osiyoga oid ingliz - rus munosabatlari masalalari ko'rib chiqilgan edi, ammo, ular mulohazalarning shartliligi, materialni yuzaki bayon qilinishi bilan ajralib turadi.

Ayrim tadqiqotchi olimlar tarixiy jarayonni partiya tizimlari ularning ongiga singdirib yuborgan e'tiqod asosida O'rtnar va ko'p millatli Rossiya tarixi faqat Lenin asarlaridagina chuqur ilmiy tahlil etilgan. Markazda va chekka o'lkalarda "sotsialistik inqilob" g'alaba qilganligining qonuniyatlari ochib berilgan, ilgari "qoloq" bo'lgan xalqlarning to'g'ridan-to'g'ri sotsializmga o'tish yo'llari belgilab berilgan, ko'p millatli sovet davlati tuzilishining tarixiy zarurligi va buning tarixiy ahamiyati asoslab berilgan, tarixda birinchi bo'lib milliy masalani hal etish yo'l-yo'riqlari ko'rsatib berilgan, deb ishonar edilar. Go'yo ularning hammasi sovet tarixchilariga milliy o'lkalarning Rossiya tarkibiga qo'shilishining progressiv tomonlarini urushgacha yillardayoq to'g'ri tushunish va anglab yetish imkonini bergan emish. Ayni chog'da Turkiston, Xiva, Buxoroda XIX asrning ikkinchi yarmida Chorizm hukmronligi o'rnatilishini to'g'ri yoritish sari dastlabki qadamlar qo'yilganligini hisobdan chiqarib tashlash noto'g'ri bo'lardi.

Sho'rolar davri tarixchilarning yangi salafi shakllanishida "Yangi Sharq", "Proletar inqilob", "Xorijiy Sharq" kabi jumallarning ahamiyati katta bo'ldi. Ularning sahfalarida tadqiqotchilardan N.Narimonov, M.Pavlovich va boshqalar maxsus maqolalari bilan chiqishgan edi. Mahalliy, ammo, tub millat vakili bo'lmagan mualliflarning Turkiston to'g'risidagi umumlashtiruvchi maqolalari paydo bo'ldi. Ulardan ayrimlari (masalan, G.Safarov) keyinchalik KPSS milliy siyosatini tushunmaslikda ayblandilar.

Bundan tashqari, mazkur murakkab sohani tadqiq etmoq uchun malakali, shu jumladan mahalliy millat vakillaridan yetishib chiqqan tarixchilarning katta guruhini talab qilinar edi. Sovet tarixchilarning yangi avlodini voyaga yetkazish vazifasi qo'yilib, uning muhim ahamiyatga molikligi O'rta Osiyoda ayniqsa, mafkura sohasida go'yo sinfiy qararga qarshiliklar boshqa mintaqalardagiga nisbatan ancha uzoq vaqt saqlanib kelayotganligi bilan izohlandi.

Xalq og'zaki ijodiyoti vakillari orasida Sho'rolarni madh etuvchi oqim va baxshilar gatorida milliy ruhani saqlab qolgan, Rossyaning O'rta Osiyoga bostirib kirishini haqoniy ifoda etgan ijodkorlar ham bor edi. Ular ana shu tarixchilar nazarida go'yo ruslarga qarshi kayfiyat uyg'otuvchi, Rossyaning O'rta Osiyoni qo'shib olishining mohiyatini "buzib ko'rsatuvchi" ijodkorlar hisoblanardi. Katta avlodga mansub sharqshunoslar, masalan, V.V.Bartol'd o'z hayotining oxirigacha tarixiy taraqqiyotning markscha-lenincha talqin etish tamoyillarini qabul qilmaganligi yangi yetishib kelayotgan tarixchilarga maktab rolini o'tashi mumkin edi. Ammo, amalda buning aksi bo'ldi. Partiya mafkurasini faqat markscha-lenincha maktabni tan o'ldi, xolos.

Gumanitar olimlar orasidan sun'iy ravishda yaratilayotgan mafkurachilar tabaqasi nazarida go'yo tarixiy materializm uslubiyati bilan yetarli darajada qurollanilmasa, tarix fanida dogmatik oqimning kuchayuviga va ijtimoiy hayotning dialektik ravishda taraqqiy etishini inkor qilinishiga olib kelar edi.

40-yillarga kelib O'rta Osiyoning o'tgan asrning oxiri va asrimizning boshlaridagi iqtisodiy-siyosiy va ijtimoiy hayotiga oid ilmiy nashrlar soni ancha ko'paydi. Afsuski ularda ham avvalgi yillarda yo'l qo'yilgan kamchiliklar batamom tugatilgan edi. Hatto, K.Jitov va V.Nepomninning "Mustamlaka asoratidan — sotsializm sari" nomli monografiyalarida ham go'yo keng daliliy hujjatlar asosida o'zbek xalqining "sotsializm g'alabasi sari" bosib o'tgan yo'li umumlashtirilib, ko'pgina xato xulosalarga ham yo'l qo'yilgan. Misol uchun XIX asrning ikkinchi yarmidagi voqealar shu tariqa yoritiladiki, go'yo butun O'rta Osiyo xalqlari rus qo'shinlariga qarshi ayovsiz jang qilgan edi, degan xulosa paydo bo'ladi. Holbuki, Turkistonda Rossiya hukmronligini o'rnatish turli joylarda turlicha kechgan. Haqiqatan ham, qo'lda qurol bilan bosqinchilarga qarshilik ko'rsatishgan yerlar ham, aholisining bir qismi rus bosqiniga befarq qaragan joylar ham, bir gu-

ruh sotqinlar butun aholi nomidan rus xalqiga gasamyod qabul qilgan mintaqalar ham bor edi.

Kitobda rus burjuaziyasining maqsadi O'rtta Osiyoning qulay ob-havoshaeritini hisobga olib, bu diyorni paxta yakka-hokimligi o'rnatiladigan hududga aylantirishdan iborat edi, deyiladi. Ammo kapitalistlar xuddi shu O'rtta Osiyoning boy xom ashyolarini, masalan yer osti qazilmalarini ham olib chiqib ketish maqsadida ekanligi, ko'mir, mis, tuz va temir konlaridan boylik o'ttirishni yo'lga qo'yib yuborganliklari haqida lom-min deyilmaydi.

K.Jiov va V.Nepomninnlarning bu tadqiqotlari ana shu kamchiliklarga qaramay, Turkistoni bosib olinishning iqtisodiy, siyosiy oqibatlarini o'rganish uchun o'z zamonasiga nisbatan yondashganda, boshqarlarga qaraganda bir muncha dadilroq mushohada va xulosalari bilan ajralib turishi va sovet tarixchilarining keyingi tadqiqotlari uchun turki vazifasini bajarishga o'xshashi mumkin. Ammo bu mualliflar butun "ijodiy" izlanishlari davomida bolshevistik yondashuv va uslubiyatni tarix faniga tiqishtirishga urinishdan nari bormadilar.

Ayni chog'da, 30-yillarda yaratilgan tarixiy asarlarda O'rtta Osiyoning Rossiya tarkibiga kirib olinishining "ijobiy ahamiyatini ko'ra bilmasilik" go'yoki o'sha davr tadqiqotchilari "Rossiyada istiqomat qiluvchi xalqlarning munosabatlarida ularni ayirib turuvchi hodisalarnigina ko'rib", "bu xalqlarning tarixan yaqinligi va birlamligini" isbotlovchi dalillarni har qanday yo'l bilan kamstishga harakat sifatida baholangan. Bu o'sha gatag'onlar avj olgan yillar uchun tabiiy bo'lgan mafkuraning amaliy ifodasi edi xolos. Keyinchalik bunday safsatlar yanada chuqurlashtirilib, ayrim mualliflar Chorizmi rus xalqi bilan bir deb talqin etganlikda, Chor Rossiyasi bilan inqilobiy Rossiya o'rtasidagi farqni ajrata olmaganlikda ayblandilar. Emishki, ular rus Chorizmi siyosati ortidagi hodisalarning boshqa tomonini — Rossiya xalq ommasining zulmiga qarshi, shu jumladan milliy va mustamlaka zulmiga qarshi kurashini ko'ra bilmadilar. Bu mualliflar Turkistonning Rossiyaga qo'shilishi tufayli O'rtta Osiyo xalqlari rus xalqi siymosida ob'ektiv ravishda qudratli ittifoqdosh o'ttirib olganligini va u Rossiyadagi barcha xalqlarning ijtimoiy va milliy ozodlik kurashlariga yetakchilik qilganligini anglab yetmagan emishlar.

Muammoni tadqiq etishdagi xatoliklarni "tanqid" qilish bo'yicha bunday og'ishlar urushdan avvalgi davr tadqiqotlarini boshdan - oxir

kamstish uchun asos bo'la olmaydi, albatta. O'rtta Osiyoning XIX asr oxiri, XX asr boshlaridagi tarixiga qiziquvchi bugungi kitobxon o'sha davr nashrlari orasidan O'rtta Osiyoda kapitalistik munosabating shakllanishi va inqilobiy harakatga doir juda ko'p dalil va hujjatlarini topishlari mumkin. 30-yillar o'rtasiga kelib, markscha-lenincha dunyoqarash sovet tarix fanida hukmron mavqeni egallab oldi, tarixchilar "partiyaviylik" tamoyiliga qat'iy amal qildilar. Mafkuraning xolislik ustidan, partiyaviylikning tarixiylik ustidan baland qo'yilishi ana shu davrda yuzaga keldi va avjga mindi. Lo'nda qilib aytganda, hatto talqin qiluvchilarning o'zi ham oxirigacha tushunib yetmagan markscha-lenincha mafkura ijtimoiy hayotning hamma sohalariga hukmronlik qila boshlagan edi.

Avvalroq ta'kidlab o'tganimizdek, M.N.Pokrovskiy va boshqa tarixchilarning asarlaridagi "eskirgan va xato qoidalarni" tanqid qilish 20-yillarda boshlanib, 30-yillarining boshlarida avj oldi. Sovet tarixnavisligi shunga ham shohidki, Stalin shaxsiga sig'inish davrida M.N.Pokrovskiy va boshqa olimlar asarlaridagi bo'sh tomonlarni tanqid qilish bir tomonlama, faqat "po'stagini qoqish" usulida olib borildi. M.N.Pokrovskiy asarlaridagi kamchiliklarni do'pposlash shunchalik zo'rayib ketdiki, ayrim tadqiqotchi va publitsistlar tarixiylik tamoyiliga mutlaqo amal qilmay qo'ydilar. Munozaralarga "berilish" shu darajaga yetdiki, boshqa tarixchilarning xatoliklari ham M.N.Pokrovskiy bo'yiniga "iltib" qo'yildi. Bu taniqli olimning yangi va eng yangi tarix fani ravnagiga qo'shgan hissassi mutlaqo unutildi. M.N.Pokrovskiyning asarlari qay yo'sinda tanqid qilinganligi haqida aniqroq tasavvur hosil qilish uchun 1939-1940 yillarda chiqqan ikki qismdan iborat "M.N.Pokrovskiyning tarixiy kontsepsiyasiga qarshi" va "M.N.Pokrovskiyning g'ayri markistik kontsepsiyasiga qarshi" maqolalar to'plamini ko'rib chiqish kifoya (4.1. M.,-L., 1939; Ch. 2. M.,-L., 1940).

Shu davr tarixshunosligi va tarixnavislik ahvoli nihoyatda murakkab va og'ir kechdi. Shunga qaramasdan o'z davri tarix fani erishgan yutuq va kamchiliklarni anglashga intilish jarayoni bilan bir qatorda, partiyaviylik talablari asosida yangi tarix fanining shakllanish va tiklanish jarayoni yuz berdi.

Mamlakatdagi universitetlar va yirik pedagogika oliy o'quv yurtlarida tarix fakultetlari ochilib u yerda tarixchilarning yangi avlodi yetisha boshladi. Shuningdek, partiyaviy va mafkuraviy maqsadlarda

gabul etilgan bo'lsada, 1934 - 1936 yillarda qabul qilingan tarix fanini o'qitishga doir qarorlar tadqiqotlarning ravnaq topishida muayyan omil vazifasini o'tadi.

Milliy respublikalar tarixiy uzasidan umumlashtiruvchi asar yaratishga birinchi qatori 1935 yilda qozog tadqiqotchisi S.D. Asfandi'yorov undadi. Uning asarida I Kenesari Qosimov rahbarligidagi isyonga to'g'ri baho berilgan. Shundan so'ng 1941 yilda M.P. Vyatkinning "Qozog'iston SSR tarixi ocherklari": kitobi nashr etildi. Bu kitob boshqa mualliflar tomonidan Qozog'iston SSR tarixini yig'ma ravishda tadqiq qilishni davom ettirishlari uchun ijobiy turki vazifasini o'tadi.

1941-1945 yillardagi urush davrida sovet xalqi atalmish barcha xalqlar fashizm yovuzligini daf etishga tashlangan bir pallada, ko'pgina tarixiy muammolar ustida olib borilayotgan tadqiqotlar ham to'xtatib qo'yildi. Tabiyki, u yillarda partiya va hukumat ziyolilarning tafakkur imkoniyatini va ilmiy salohiyatini vatandoshlik mavzuni targ'ib qilishga yo'naltirgan edi. 1943 yilda "Qozog'iston SSR tarixi" nomli umumlashtiruvchi asarni nashr etishga muvaffaq bo'linganligini tarix fanidagi yutuqlardan biri deb e'tirof etish mumkin. Ammo, afsuski, partiyaning mafkura xizmatchilari tomonidan bu monografiyaning birinchi nashrida jiddiy xatoliklar (jumladan, O'rta Osiyo va Qozog'istonning Rossiyaga qo'shilishi masalasida) borligi aniq lanib, Qozog'iston KP(b) Markaziy Komitetining 1945 yil 14 avgustdagi qarorida "ayovsiz fosh etishdi".

3. Sho'rolar davri tarixshunosligining o'ziga xosligi

Urushdan keyingi yillarda O'rta Osiyo xalqlari hayotidagi eng muhim voqealarni tarixiy anglash borasida yangi urinishlar boshlanib ketdi. Xususan, O'rta Osiyoning Rossiya tarkibiga kiritilishi masalasiga qiziqish kuchaydi. O'rta Osiyo tarixchilari markazdagi ilmiy institutlar olimlari bilan hamkorlikda ko'p tomli umumlashtiruvchi tadqiqot larni nashr etishga xuddi o'sha yillari kirishdilar. Bu tadqiqotlarda ayrim O'rta Osiyo xalqlarining vujudga kelishi davridan asar chop etilgan paytgacha bo'lgan tarixiy rivojlanish yo'li o'z ifodasini topdi.

Arxiv hujjatlaridan yetarli foydalanilmaganligi, shuningdek, shaxs-ga sig'inish ta'sirining kuchayuvi munosabati bilan hatto S.D. Asfandi'yorov, M.P. Vyatkin kabi mualliflarning asarlari ham kamchiliklardan

xoli bo'la olmadi. Ayni chog'da, xuddi shu yillarda O'rta Osiyoning Rossiya tarkibiga "kiritilishi" va bu jarayonning oqibatlari muammosini 50-yillarga kelib "intensiv va samarali" tadqiq etilishi uchun ziyolilar kuch-g'ayratini sun'iy sur'atda safarbar etildi.

1947 yilda "O'zbekiston xalqlari tarixining birinchi nashri chiqdi. Uning ikkinchi jildida Turkistomni bosib olinishi oqibatlariga bog'liq voqealar bayon etilgan. Keyinchalik akademik S. Rajabov da'vo qilganidek, "asar mualliflari Turkistomning Rossiyaga qo'shilishi arafasidagi ijtimoiy-iqtisodiy va xalqaro siyosiy ahvolni to'laqoni tadqiq etmaganlar va qo'shilishning oqibatlarini yoritmaganlar". Ammo, bu tanqidni xolis niyatda qilingan deyish qiyin. Nazarimizda, ko'pgina noaniqliklar bu turdagi murakkab va ma'suliyatli asarlarni nashr etish bo'yicha tajribaga ega bo'lmaganligi boisidan kelib chiqqan. Aslida, "O'zbekiston xalqlari tarixi"ning chop etilishi O'zbekiston tarixchilarining, gardosh respublikalardan qatnashgan olimlarning o'z davriga va o'sha sharoitga nisbatan olib qaraganda, o'ziga xos olg'a siljishidir.

40 - yillarning oxiri va 50 - yillarning boshida vaqti matbuotda Ye.B. Bekmaxanov, B.D. Jamgerchinov, A. Tursumboev, A. Hasanov kabi tarixchilar qalamlariga mansub bir qator maqolalar e'ton qilindi. Ular qo'shib olinish muammosining alohida qirralarini emas, balki "O'rta Osiyo va Qozog'istonning Rossiyaga qo'shib olinishi muammosiga butunlay aniqlik kiritishni o'z oldilariga vazifa qilib qo'ydilar, bu esa istiqboldagi tadqiqotlar uslubiyati va yo'nalishini belgilash imkoniyatini berdi"¹.

O'sha davrga oid tadqiqotlarda O'rta Osiyo yerlarining "qo'shib olinishi"ning ("bosib olinishi" atamasi tadqiqotchilar lug'at boyligida muallaqo uchramaydigan bo'lib qoldi) iqtisodiy, siyosiy, madaniy oqibatlariga taalluqli umumiy qarash, yagona nuqtai nazarni uchratmaydiz. Ko'pgina tadqiqotchilar O'rta Osiyoning kapitallashtiruvini "qo'shib olinishning" progressiv oqibati sifatida talqin etadilar. Ammo, boshqa bir tadqiqotchilar fikricha, bu fikrni ilgari suruvchi olimlar "qo'shilish" birinchi navbarda chekka o'lkalar xalqlari uchun revolyutsion harakatlarga tortilishga olib kelganligini to'g'ri baholay olishmagan. Masalan, A.G. Zimma kabi bir qator mualliflar esa Turkiston istilo qilinishining "avvalo harbiy - siyosiy ahamiyatini"gina hisobga olishgan xolos. Ular bu fikrlarini hukumatning qo'shib olingan o'lkalar uchun qilyotgan xarajati daromadlaridan yuqori bo'lganligi bilan isbotlamogchi

bo'ladilar. Bu o'rinda ikki narsa hisobga olinmagan: Chor hukumati dastlabki chiqimlarini (masalan, irrigatsiya inshootlarini bunyod etish uchun) ongli ravishda kiritganiki, uni keyinchalik ko'p karra ko'paytirib chiqarib olishi aniq edi. Bunday siyosat mustamlakachi davlatlar tajribasida odatda tashqari hodisa hisoblanmaydi, Bundan tashqari, markaziy Rossiya burjuaziyasi Turkiston ma'muriyati chiqimlarining yuqori yoki pastligiga qaramasdan, dehqonlar va ishchi mehnatkashlar hisobidan cho'ntaklarini qappaytirishni sira unutmaz edilar.

"O'zbekiston xalqlari tarixi"ning birinchi nashri haqida chalkash, mantiqsiz fikrlar bisyor. Jumladan, kitobda o'lkaning kapitallashtiriluviga haddan tashqari ortiqcha ahamiyat ajratilgan, deyilisa, yana boshqa yerda "qo'shib olinish" arafasidagi O'ra Osiyov xalqlarining sinfiy kurashlari aks ettirilib, mahalliy aholining Chor istilochilariga qarshi kurashi ruslarga qarshi kurash bilan aralashtirilib yuborilganiki, buni tarixiy haqiqat va siyosiy adolatning ochiq buzilishi sifatida baholash mumkin, deb ko'rsatilgan. Bu fikrlarni Rossiya mustamlakachiligi bilan bog'liq barcha hodisalarni ijobiy baholashga odatlangan Soli Rajabov ilgari suradi.

"Voprosy istorii" jurnalining tahrir hay'ati 1953 yil avgust sonida I.S.Braginskiy, S.Rajabov, V.A. Romodinning "O'ra Osiyovning Rossiyaga qo'shib olinishi masalasiga doir" maqolasini e'lon qildi. Unda "O'zbekiston xalqlari tarixi" kitobining birinchi nashri ikkinchi kitobida keltirilgan qabilalararo to'qashuvlarning kamayganligi haqidagi ma'lumotlar tarixiy xaqiqatga zid, zero, Nasulloxonning feodal tarqoqlik va yirik feodallarining separatizmini tugatish bo'yicha barcha harakatlari hech qanday natija bermagan edi, deb uqitiladi. Maqolada shuningdek, hozirgi O'zbekiston joylashgan hududda istilodan oldin xalq xo'jaligida yuksalishga erishilganligi haqidagi ma'lumotlar ham shubha ostiga olinadi. Maqola mualliflari "zo'rtik bilan qo'shib olish" bilan "qo'shib kiritish" natijalarini aralashitirmaslikni maslahat berib, mahalliy aholining Rossiya tarkibiga kiritilishi masalasiga differentsial yondashish zarur deb uqitirdilar. Chunki ko'pgina O'ra Osiyov yerlari uchun Rossiya tarkibiga kiritish ixtiyoriy asosda ustuvor bo'lgan emish. Differentsial yondashuv masalasiga keladigan bo'lsak, ana shu maqola mualliflarining o'zlari bu usulga mulqo amal qilmaganliklariga amin bo'lamiz.

"Voprosy istorii" jurnali tahririyati tashabbusi bilan boshlab yubo-

rilgan munozara O'ra Osiyov va Qozog'iston xalqlarining "qo'shib olinishi progressiv ahamiyatga" ega ekanligini "to'g'ri" tushunishga yordam berish uchun atayin tashkil etilgan tadbir edi. Go'yo ana shu bahs jarayonida bu tarixiy hodisaga markscha-lenincha baho berilgan bo'lib, unda ko'p millatli Rossiya imperiyasi hayotida rus xalqining mahalliy xalqlarga inqilobiy ta'sir ko'rsatish bo'yicha xizmatlari ochib berilgan edi. O'sha davrda albatta, xo'sh, markscha-lenincha bahoning to'g'riligiga, inqilobiy to'rtarish usuli eng to'g'ri yo'l ekanligiga kim kafolat bera oladi, deyidigan odamning o'zi yo'q edi. Shubhasiz, markaz topshtirg'i bilan o'kazilgan bu tadbir Chorizm mustamlakachilik siyosatining chikkin xususiyatlarini yashirish orqali, sovet imperiyasining "milliy siyosatini" bezab ko'rsatishga intilishdan boshqa narsa emas edi.

Tabiiyki, bunday sharoitda Kavkaz, O'ra Osiyov va Qozog'iston Rossiyaga "qo'shib olinishining progressiv oqibatlari" muammosini tadqiq etish va yoritishda respublika ilmiy markazlari, gardosh respublikalarning fan va madaniyat arboblari "faol ishtirok etdilar". Jumladan, aholisi rus bo'lmagan hududlarning Rossiyaga "qo'shib olinishi muammolari" bilan shug'ullanuvchi ilmiy jamoachilikning diqqat-e'tibori tanliq adib Mirza Ibrohimovning 1949 yili "Literaturnaya gazeta"da bosmadan chiqishiga jalb etildi. Bu maqolada ko'pgina sharqshunoslarning xatosi "ular Sharq xalqlari adabiyotini ulug' rus adabiyotidan shu kunga qadar ayrim holda O'rtanayotganliklaridadir" deyiladi.

Rossiya bilan tarixiy aloqalar o'rnatilmaganda va demak rus madaniyatining ezgu ta'siri bo'lmaganda, Sharqimiz xalqlari adabiyotining Mirza Fatali Oxundov, Abay, Ahmad Donish, To'qay kabi namoyondalari "etishib chiqmagan bo'larkan"².

Mirza Ibrohimovning bu chiqishi O'zSSR Fanlar akademiyasi gumanitar fanlar bo'limi 1949 yil 21-27 apre'l kunlari Toshkentda o'tkazgan kengaytirilgan yig'ilishi bilan bir vaqtaga to'g'ri keldi. Ushbu anjuman qatnashchilari F.Engelsning 1851 yilning 23 mayida Marksga yozgan xatida bildirilgan Rossiyaning Sharq mamlakatlariга nisbatan "progressiv roli" to'g'risidagi mashhur mushohadasini ro'kach qilib, O'ra Osiyov xalqlarining o'ziga xos madaniyatiga azaldan rus xalqining, uning ilg'or madaniyatining ta'sirini isbotlashga uringan edilar.

Emishki, rus xalqi bilan mulqot, Chorizmdan farqli o'laroq, O'ra

Osiyo mehnatkash ommasining o'zligini anglashiga yordam berib, ularning mustaqillik va ozodlikka intilishini shakllantiribdi. Rus inqilobiy – demokratik tafakkuri ularni razolat, zulm va jaholatga qarshi kurashga chorlagan, ilg'or rus adabiyoti O'ra Osiyo xalqlari adabiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, patriarxal-urug'chilik va qabilachilik cheklanishlarni tugatishga, yangi adabiy janrlarning va demokratik tamoyillarning rivojlanishiga yordam bergan degan uydirma g'oyalar tarixnavislik tadqiqotlarining o'zagini tashkil eta boshladi. Xalqlar o'rtasida yuzaga kelgan iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlarni tufayli ular bir-biriga o'zaro ta'sir o'tkazishi to'g'risidagi hayotiy haqiqatni hech kim esga olmas edi.

Shunday qilib, Rossiyaning va rus xalqining progressiv roli haqidagi qayta-qayta takrorlanayotgan madhiyalar aslida rus bo'lmagan xalqlarni markazga toat-itoatda tutib turish, ularning milliy ongini kishanlash maqsadida maxsus tashkil etilgan mafkuraviy bosqinchilikdan boshqa narsa emasdi. 1954 yilda A.Ya.Yakuninning O'ra Osiyo va Qozog'iston xalqlarining o'tgan asrning ikkinchi yarmidagi iqtisodiy va siyosiy ahvoli to'g'risidagi risolasi bosib chiqarildi. Aytin masalalarni to'g'ri yoritgani hadda (xo'jalik yuritishning o'troq va ko'chmanchilik usuli qo'shib olib borilgani, ishlab chiqarish tovarlashuvining kuchayishi, ingliz - rus muxolifligi va boshq.). A.Yakunin qo'shib olinish hech qanday bosqinchilik xususiyatiga ega emasdi, degan xulosani chiqaradi. Uning fikricha, XIX asrning ikkinchi yarmida "O'ra Osiyo davlatlarining iqtisodiy va siyosiy taraqqiyoti boshi berk ko'chaga kirib qolgan". Muallif O'ra Osiyo kapitallashuvining progressiv ahamiyatiga nihoyatda yuksak baho berib yuborgan.

Biz A.V.Pyaskovskiyning o'sha davrdagi O'ra Osiyo ishlab chiqarish kuchlarining ravnaqini rad etish ham, yuqori baholash ham noto'g'ri degan fikriga qo'shilishimiz. A.Ya.Yakunin o'z asarida "qo'shilish" natijasida gulchilik va aholi uchun nihoyatda og'ir bo'lgan feodal to'qnashuvlari tugatilib, go'e O'ra Osiyo xalqlarining rus mehnatkashlari bilan do'stligi mustahkamlandi, deb ta'kidlaydi.

O'ra Osiyolik tarixchilarning "ko'shib olish" mavzusiga qiziqishning ortib borayotganligini V.Ya.Nepomninning maqolasi ham tasdiqlaydi. Muallif unda go'yo inkor etib bo'lmaydigan dalillarga asoslanib, O'ra Osiyoning Rossiya tarkibiga kirtilishining ob'ektiv jihatdan progressiv ahamiyatga ega bo'lganligini isbotlashga urinadi. "O'zbekiston SSR

tarixi" ning ikkinchi bobi (2-t., II kitob, 1956) ham shu muallif qalamiga mansub bo'lib, bugunicha "qo'shib olinish" muammosiga bag'ishlangan. V.Ya.Nepomnin O'ra Osiyoning nisbatan tez istilo etilishi sababini, bu yerdagi davlatlarning iqtisodiy va siyosiy jihatdan qoloqligi, aholining ko'pi passiv kuzatuvchi bo'lib qolganligi, mahalliy savdogarlarining ochiqchasiga va yashirin qo'llab-quvvatlashi va harbiy ishning nihoyatda ibtidoiy holatda qolib ketganligi bilan izohlaydi. U O'ra Osiyo xalqlari ijtimoiy, siyosiy va milliy zulm ostida bo'lganliklarini ta'kidlaydi.

1954 yilda "O'zbekiston kommunisti" jurnalida V.Ya.Nepomninning "O'ra Osiyoning Rossiyaga qo'shilishining tarixiy ahamiyati" degan maqolasi e'lon qilindi. Bu respublika partiya organlari markazning ko'rsatmasiga "labbay" deb, "bu muammoni samarali tadqiq etishga katta e'tibor bilan qaraganligidan" dalolat beradi.

Xuddi shu davrda tarixchilar O'ra Osiyo va Rossiya xalqlari o'rtasidagi do'stlik aloqalarining "sarchashmalari" va bu do'stlikning muntazam ravishda mustahkamlanib borayotgani to'g'risidagi qator asarlarini e'lon qilishdi. Bu mavzuni O'ra Osiyo tarixchilaridan S.A.Rajabov, Z.Sh.Rajabov, A.M.Aminov tadqiq etishgan.

Barcha tadqiqotchilar yakdillik bilan Rossiya va O'ra Osiyo xalqlari o'rtasidagi do'stlik aloqalari azaliy ekanligini isbotlashga urinib, iqtisodiy, ayniqsa, savdo va siyosiy munosabatlarning boshlanish davri haqida "batafsir" so'z yuritadilar. Ular o'z fikrlarini, O'ra Osiyo va Rossiya elchixonalari o'rtasida savdo-diplomatik aloqalari yo'lga qo'yilgan bo'lib, buxorolik va xivalik elchilar Moskvaga tashrif buyurib turishganligi, ya'ni davlatlararo munosabatlardagi tabiiy holat bilan isbotlashga urinadilar!

Qo'shni mamlakatlar o'rtasida tabiiy ravishda vujudga keladigan va rivojlanadigan ana shu odatdagi munosabatlarga ham siyosiy tus berilib, "buyuk rus xalqi bilan do'stlik" ifodasi sifatida talqin etilar va bu do'stlik qo'shilish bilan yakunlanganligi tarixiy zarurat ekanligini isbotlashga butun aqliy va ilmiy "iqtidorlari" sarf etilardi.

Sovet tarixchilarining 1955 yilda bo'lib o'tgan O'ra Osiyo va Qozog'istonning Oktyabrgacha tarixiga bag'ishlangan ilmiy sessiyasi ishroklari O'ra Osiyoda kapitalistik munosabatlarning rivojlantirishini "qo'shib olinish"ning oqibatlaridan biri sifatida talqin etishdi. A.F.Yakuninning ma'ruzasida: "Dehqon xo'jaligiga va qozoq ko'chmanchilari hayotiga kapitalizmning kirib kelishi nisbatan tez boshlan-

ib ketdi. Boylarning xo'jaligi umumrossiya va xalqaro bozorga ishlay boshlagach, bu xo'jalik tobora tovarlashib borar edi. O'zbeklarda ekspluatatsiyaning feodal usullari qo'llanilganiga qaramay, paxtachilik kapitalistik xarakter (bozorga chiqish) kasb eidi", deyiladi.

Bu sessiyada feodal separatizmining va xalq xo'jaligidagi parchalanishning tugatilishi O'rtasi Osiyo xalqlarining tarkib topishiga qulay sharoit yaratdi, deb ta'kidlanadi. Masalan, A.M.Bohouldinov "o'zbek xalqining iqtisodiy birligining vujudga kelish jarayoni kapitalistik munosabatlari rivojlanishi tufayli kuchaydi", — degan aqidani ilgari suradi. So'zga chiqqanlarning bir qismi o'z qarashlarini isbotlash uchun qiziqarli, ilmiy ahamiyatga molik hujjatlarni keltirgan bo'lsa, boshqa bir qismi markscha - lenincha nazariya qoidalarini qayd etish va zo'rma-zo'raki dadillarni "asoslash"ga urinishdan nariga o'ta olmadi. Shu bois O'rtasi Osiyoning inqilobgacha davrdagi tarixining ayrim masalalari yuzasidan, xususan, O'rtasi Osiyo xalqlarining millat sifatida shakllanishi borasida yagona fikrga kela olmadilar. Bu borada tadqiqotlarni davom ettirish haqida kelishib olindi xolos.

1955 yilda, xuddi o'sha birlashgan ilmiy sessiya o'g'kazilgan yili, SSSR Fanlar akademiyasi nashriyotida O'zSSR Fanlar akademiyasining birinchi prezidenti T.N.Qori-Niyoziyning "Sovet O'zbekistoni madaniyati tarixining ocherklari" kitobi chop etildi. Partiya XX s'ezdi arafasida chiqqan bu asar O'rtasi Osiyoning Rossiyaga "qo'shib olinishi"ning progressiv oqibatlarini tadqiq etishga kompleks yondashilgan, deb baholashni maqsad qilib quyilgan edi. Kitobning birinchi qismidagi boblardan birida Turkistonning Rossiyaga "qo'shib olinishi"ning progressiv ahamiyati"ga tavsif berilgan. Bu bobda "qo'shib olinish" madaniyat rivojiga "ijobiy ta'sir" ko'rsatganligini ta'kidlab, muallif Rossiyaga "qo'shilish" tufayli Turkiston xalqlari madaniyati tarqalishiga go'yoki yuzaga kelgan ikki tamoyil: Chorizm va mahalliy feodal - klerikal reaksiya kuchlarining feodal va feodal-patriarxal munosabatlarni va ikkinchidan, Turkiston jamiyati ilg'or namoyondalarining xalqqa yaqin, uning orzu-havaslarni aks ettiruvchi milliy madaniyatni rivojlantirishga intilishini ko'rsatib berishga harakat qilgan.

Aslida partiya buyurtmasi bilan tayyorlangan va e'lon etilgan o'z asarida atqoli olim, akademik Qori-Niyoziy sho'rolar tugdini davrida O'zbekiston madaniyati tarixini xolisona yaratadi. Rossiyaning

Turkistonni bosib olishi va o'z hukmronligini o'rnatishi muammosiga doir O'ktabr "inqilobi"dan to mutloq hukmron kommunistik partiya XX s'ezdigacha bo'lgan davr tarixnavisligi ko'p qirrali va keng miqdorli mavzudir. Uning shakllanishi va rivojlanishiga Moskva va Leningradning respublika va o'lkalarning (o'sha davrga xos atama bilan aytilgan) olimlari hissa qo'shishdi. O'sha davr tarixnavisligida katta hajmdagi ilmiy ishlar yo'lga qo'yildi, ko'pgina tarixiy hujjatlar O'rnatildi, keng xalq ommasiga yetkazildi. Ammo bu tarixiy dalillar, voqea va hodisalardan chiqarilgan xulosalar "qizil imperiyaning" zug'umi bilan izohlanadi. Zero, bu asarlarda faqat Rossiya, "buyuk" rus xalqi boshqa xalqlarga ezgulik olib keldi, ularni tarqatqiyot sari yetaklab bordi, bundan boshqa har qanday boshqa yo'l "kichik" xalqlar uchun xavfli va halokati edi, degan tagi puch g'oyalar ilgari surilgan edi. Hamma xulosalar aylantirib kelindi, "xalqlarning buyuk do'stligi" nazariyasiga bog'lanar, biroq, bu do'stlik bir tomonlama talqin etilar (I.S.Braginskiy, S.Rajabov, M.Ibrohimov kabilar) ular "mamlakatning ko'p tilliligi, millatlararo o'zaro ta'sir jihatidan, madaniy rang-baranglik jihatidan dunyoning misilsiz bir bo'lak ekanligi haqida og'iz ko'pirtirilib, ikkinchi tomondan, u umuminsoniy qadriyatlar nuqtai nazaridan va milliy o'ziga xoslik jihatidan ham o'z o'miga, mavqega ega ekanligi unutilib qo'yilar edi.

4. Turkistonda Rossiya hukmronligining o'rnatilishi bo'yicha tarixiy bilimlarning rivojlanishi

50-60 - yillar tarixnavisligida Turkistonning bosib olinishi va zo'rlik bilan Rossiya tarkibiga kiritilishi muammosiga taalluqli rang-barang va keng ko'lamli materyallarni o'rganar ekanmiz, tarixiy tafakkurni siyosiy lashtirish uchun harakat qilinganligini sezmaslikning iloji yo'q. Ittifoqning, Sovet Sharqining tarixchilari va jamiyatshunoslari tarixiy tarqatqiyot muammolarini O'rnatish yuzasidan xorijiy hamkasblari bilan aloqa o'rnatish yo'lidagi saby-harakatlari "ijodiy tafakkur"ning yangi bosqichga ko'tarilishiga omil bo'ldi. Bu borada 1957 yilning 4-11 iyun kunlari SSSR Fanlar akademiyasi va O'zSSR Fanlar akademiyasi tashabbusi bilan Toshkentda chaqirilgan sharqshunos olimlarning I Butunittifoq anjumani xususida alohida to'xtalib o'tish zarur. Anjuman ishida Moskva, Leningrad, Rossiya Federatsiyasining boshqa shaharlar-

idan, gardosh O'rtasiy respublikalaridan, Kavkazorti va Qozog'istondan kelgan olimlar ishtirok etishdi. Bir gator sotsialistik mammlakatlari - Xitoy Xalq Respublikasi, Koreya Xalq Demokratik Respublikasi, Mo'g'uliston Xalq Respublikasi, Chexoslovakiya, Polsha, Ruminiya, Bulg'oriya olimlari mehmon tariqasida qatnashdilar.

Anjumandagi ma'ruzalardan birida: O'rtasiyning Rossiya tarkibiga kirishi, tarixan jibiy hodisa bo'lishiga qaramay, uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini yoritishda ikkita xato tamoyil namoyon bo'layotganligi, ya'ni bir tomondan bu hodisa faqat qora bo'yoqlarda ifodalantib, "qushlarning ob'ektiv progressiv jihatlari ko'rs etilmayotgani" bo'lsa, ikkinchi tomondan — Chorizimning mustamlaka siyosatining mohiyati to'g'risida lom-min deyimastligi va bu bilan mustamlakachilik va milliy zulm bitvosita oqlantib, "mustamlakachilikning taraqqiyparvarlik ahamiyati haqida bo'lmag'ur afsonalarning vujudga kelayotgani ta'kidlandi. Paypaslab, pardozlab aytilgan bo'lsa-da, o'sha davrga nisbatan bu anchagina dadil mushohada edi.

Sharqshunoslarning I Butunittifoq Toshkent anjumani O'rtasiy, Qozog'iston va Kavkazorti xalqlarining inqilobdan avvalgi tarixi singari muhim va murakkab bir mavzuni tarixchilar tomondan chuqurroq O'rtanilishiga yo'l ochib berdi, mustamlaka o'lkalarining Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritib olinishini yoritish va baholashda mavjud noto'g'ri tamoyillarni oz bo'lsa-da tuzatish uchun, tarixiy jarayonga metafizik yondashuvdan qochish uchun bir muncha imkoniyat yaratib berdi.

1956-1957 yillarda O'rtasiy va Qozog'iston milliy respublikalari akademiyasining tarix, arxeologiya va etnografiya institutlari tomondan umumlashtiruvchi ahamiyatga ega bo'lgan "O'zbekiston SSR tarixi", "Qirg'iziston tarixi", "Qozog'iston SSR tarixi", "Turkmaniston SSR tarixi" asarlari nashr etildi.

Bulardan biroz avvalroq esa B.G'.G'afurovning "Tojik xalqi tarixi" kitobining yangi nashri chop etilgan edi.

Xuddi o'sha yillari quyidagi monografiya tadqiqotlar: Ye.B.Bekmaxonovning "Qozog'istonning Rossiya qo'shilishi", B.D.Jamgerchinovning "Qirg'iz xalqi tarixidagi muhim bosqich. Qirg'izistonning Rossiya qo'shib olinishining 100 yilligiga" va "Qirg'izistonning Rossiya qo'shilishi" bosib chiqarildi. A.Pyaskovskiyning "Turkiston Rossiyaga qo'shilishi", F.Azadavning "Toshkent XIX asr-tondagi 1905-1907 yillar inqilobi",

ning ikkinchi yarmida. Ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tarix ocherklari" kitoblarini³ ham yuqoridagilar jumlasiga kiritish mumkin.

"O'rtasiyning Rossiya qo'shib olinishining progressiv ahamiyati"ga bag'ishlab 1958 yili Toshkentda o'tkazilgan Birlashgan Iltiy sessiya mazkur muammoni "yanada samaraliroq" tadqiq etish uchun "yangi imkoniyatlar" yaratib berdi. Uning ishida ham markazdan — Moskva va Leningradidan, shuningdek, gardosh respublikalardan kelgan, O'rtasiy xalqlarining Rossiya davlatiga "qo'shilishi" muammolari bilan shug'ullanuvchi olimlar ishtirok etishdi. S.Rajabov sessiyada qilgan ma'ruzasida O'rtasiy respublikalari va Qozog'iston tarixiga doir jamoa bo'lib yozilgan asarlar va alohida monografiyalar xususida to'xtalib, ularda O'rtasiyning Rossiya qo'shilishi" muammosi avvalgi nashrlarga nisbatan farqlanishini uqtirdi. Tanqidiy mulohazalarni hisobga olgan mualliflar avval yo'l qo'yilgan xatoliklarni tuzatishganini ta'kidladi. Ushbu ma'ruzada Turkistonning Rossiya qo'shib olinishi" ilmiy izlanishlarda yetarli darajada yoritilganligi: O'rtasiy yerlarining Rossiya qo'shilishi" to'g'risida maxsus boblar mavjudligi, Rossiya davlatining O'rtasiyga siyosiy va iqtisodiy tomondan qaram qilinishi masaladani yoritilganligi, shuningdek, Istitodan keyingi o'zgarishlar va inqilobiy harakat muammolari chetlab o'lgilganligi qayd etildi.

Mazkur sessiyaga tasvirlar arafasida vaqti matbuotda 80 dan ortiq maqolalar e'ton qilindiki, natijada bu anjumanga keng jamoatchilikning e'tibori ham jalb etildi.

Sessiya olimlar o'rtasida O'rtasiy xalqlarining Rossiya tarkibiga kiritilishiga doir umumiy masalalar bo'yicha mavjud bahsi masalalar yuzasidan "yagona" xulosaga kelish imkonini berdi. Jamoa muallifligida yozilgan ba'zi asarlarda "qo'shilishning progressiv oqibatlarini" bilan bir gatorida, e'tibor Chorizimning o'lkada olib borgan mustamlaka siyosatining reaktiv jihatlariga ham qaratildi. Masalan, "Tojik xalqi tarixi" (1964 y.) kitobida ta'kidlanishicha, "bosib va qo'shib olish natijasida O'rtasiy Chorizimning huquqsiz mustamlakasiga aylandi. Chorizimning O'rtasiy davlati siyosati reaktiv, agressiv, mustamlakachilik siyosati bo'lgan. Chorizimning O'rtasiy xalqlariga munosabati hukmronlik va istibdod, metropoliya va mustamlaka siyosati edi. Chorizim rus bo'lmagan xalqlarning zulmkori va jallodi edi". Sovet tarixchilari zo'rtlik bilan O'rtasiy Rossiya davlatiga qo'shib

olishning oqibatlarini O'rtanishda hodisalarni dialektik nuqta nazardan ko'rib chiqishga harakat qilishadi. Qo'shib olinishning salbiy oqibatlari ham, ijobiy tomonlari ham bir xilda xolislik bilan hisobga olinmasa, bir tomonga og'ib ketish ro'y bersa, sub'ektivizmga, binobarin tarixiy haqiqatning buzib ko'rsatishiga olib keladi.

Avvallari tarixchilar o'z xulosalarini tasdiqlash, isbotlash uchun o'zlariga mos birona dalilni tanlab olar edilar. Boshqa "nomatlablarni" esa inkor etardilar. Tarixga dialektik yondashuv masalasi Rossiya davlatining xo'jalik hayotida kapitalizmning ahamiyati haqida V.I.Leninning quyidagi ta'rifida ham o'z ifodasini topgan: "Bu rolning progressiv ekanligini e'tirof qilish bilan birga, kapitalning salbiy va xunuk tomonlarini ham, kapitalizmga xos bo'lgan chuqur va har tomonlama ijimoiy ziddiyatlarni ham batamom e'tiroz qilish mumkin".

O'rtasiyoning Rossiya tarkibiga kirishining progressiv ahamiyatiga bag'ishlangan Birlashgan ilmiy sessiyada boshlanib ketgan bahs va munozaralar sovet tadqiqotchilari tomonidan tadqiq etilishi zarur bo'lgan muammolarni aniqlashtirib olishga yordam berdi.

O'rtasiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi va uning oqibatlarini tarixnavisligi mavzusiga bag'ishlangan maqola "O'zSSR fanlar akademiyasi xabarlari"ning 1959 yilgi ikkinchi sonida e'lon qilindi. Tahririyatning ta'kidlab ko'rsatishicha, "Turkiston, Buxoro va Xiva qishloq xo'jaligiga kapitalizmning kirib kelish darajasi va buning oqibatlari, Turkiston ishchilar sinfi otryadining, ayniqsa, mahalliy va milliy kadrlar hisobiga tarkib topishi va rivojlanishi jarayoni, qo'shish" davrida va undan keyin keng mehnatkashlar ommasining sinfiy va milliy o'zligini anglash darajasining o'rganiligi kabi muhim masalalar yetarli darajada tadqiq etilmagan. Olimlar orasida O'rtasiyoda o'zbek va boshqa burjua millatlarining shakllanish darajasi to'g'risida fikrlar birligi yo'q. O'rtasiyo tabiati va tarixini o'rganishda rus ilmining qo'shgan qissasini ochib beruvchi va umumlashiruvchi tarixnavislik asarlari deyarli yaratilmagan. XIX asrning ikkinchi yarmidagi ayrim milliy harakatlarning tarixi va ijimoiy mohiyati, ularning O'rtasiyodagi milliy ozodlik kurashi, umuman Rossiyadagi inqilobiy harakatlar bilan aloqasi hali yaxshi o'rganilmagan".

50-yillarning oxiriga kelib, Turkistonda Rossiya hukmronligining o'rnatilishi nuqta nazardan tarixiy tadqiqotlarning quyidagi mavzulariga qiziqish ortdi:

- tovar - pul munosabatlarining chuqurlashuvi;
- dehqonchilik va chorvachilik xo'jaligining turg'unlikdan chiqqa boshlagani;
- ko'chmanchilar o'troq hayotga o'tishi uchun qulay sharoitlarning

vujudga kelganligi;

- eskicha yer-suv munosabatlarining buzilishi;

- qishloq xo'jaligida yarim proletariating tarkib topishi;

- kelgindilar va mahalliy aholining ijimoiy ahvoli;

- kulgallashirish ta'siri ostida dehqonlar va hunarmandlarning

qushshoqlashuvi;

- qishloqlar va ovullarda sinfiy ziddiyatning kuchayishi;

- millatlarning shakllanishi uchun shart-sharoitning vujudga kelishi;

- xalq harakatlarining ijimoiy ildizlari;

- O'rtasiyoda sanoat-shahar proletariating vujudga kelishi.

O'rtasiyo yerlarining bir qismi Rossiya imperiyasiga kiritib

olingandan va xoniklar ustidan protektorat o'rnatilganidan so'ng, O'rtasiyo iqtisodiyotida siljishlar yuz berdi, bular hayotning boshqa

sohasidagi o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liq edi. Shu boisdan quyidagi masalalarni tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etgan edi:

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini Markazdagi burjua sanoati

ehtiyotlariga bo'ysindirilishi;

- qishloq xo'jalik xomashyosiga dastlabki qayta ishlov beruvchi

kichik korxonalarining tashkil etilishi;

- temir yo'llarning iqtisodiy ahamiyati; shaharlarning iqtisodiy

jihatdan nufuzining ortishi;

- o'lkadagi ba'zi tumanlarning biqilqilgiga chek qo'yilishi;

- mahalliy hunarmandchilik ishlab chiqarishining umumrossiya

bozori ta'siri ostida iqtisodiy jihatdan o'zgarishi;

- ichki va tashqi savdo, jumladan Afg'oniston va Eron bilan sa-

vdoning yo'lga qo'yilishi;

- irrigatsiya tadbirlarining iqtisodiy natijalari; sanoat sohasida kon-

qildiruv, shuningdek, oziq-ovqat va sovunchilik sohalarning vujudga

kelishi;

- bog'dorchilik va polizchilikning rivojlanishidagi o'zgarishlar;

- ipakchilikning ahvoli kabi masalalar dolzarb ahamiyat kasb etgan edi.

O'rtasiyo aholisining madaniy hayotidagi o'zgarishlar yetarli

darajada to'liq o'rganilmagan. Quyidagi masalalarni chuqurroq

yoritishga e'tibor berilsa, yomon bo'lmastir:

- mahalliy xalqlar adabiyoti va san'ati taraqqiyoti; xalq og'zaki ijodi va unda Rossiya mustamlaka siyosatining ifodalinishi;
- mahalliy va rus madaniyatining o'zaro ta'siri; shaharlar va qishloq madaniy hayotining umumiy ahvoli;

– rasmiy hukmron doiralarning Turkistonning madaniy ravnaq topishiga qarshilik ko'rsatishi; tibbiyot xizmatidagi o'zgarishlar;

- xalq maorifining ahvoli va ma'rifatparvar ziyolilarning maqsadi;
- matbaa ishining rivojlanishi; amaliy san'at;
- kutubxonalar tashkil etilishi;

– mahalliy madaniy hayotni ruzulashtrishga qaratilgan hukumat tadbirlari;

– klerikal doiralarning Turkiston madaniy hayotidagi o'zgarishlarga qara.

Turkistonda ilmiy izlanish ishlarining (jumladan, jo'g'rofiya, madaniyatshunoslik, meteorologiya, agrotehnika, topografiya, zoologiya, arxeologiya, tarix, etnografiya kabi sohalarda) qanday yo'lga qo'yilganligi masalasi tarixchilar uchun nihoyatda qiziqarli mavzu hisoblanadi.

Shuningdek, Turkistonda boshqaruv bo'yicha Chorizmining ma'muriy devonida yuz bergan o'zgarishlar, xonliklarga va ularga yarim tobe bo'lgan tumanlardagi boshqaruv tizimi juda kam o'rganilgan. O'rta Osiyo Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilganidan so'ng bu yerda valyuta tizimida yuz bergan o'zgarishlarni o'rganish ham nihoyatda maroqli mavzudir.

Tashqi siyosat masalalarini ham tugal o'rganib bo'lingan deyish qiyin, masalan, xonliklar o'rtasidagi munosabatlar; O'rta Osiyo xalqlarining Simb imperiyasi tarkibida istiqomat qiluvchi xalqlar bilan aloqalari; O'rta Osiyoga Rossiya bostirib kirishining janubiy qo'shni mamlakatlarga ta'siri; O'rta Osiyo va turk feodalari o'rtasidagi aloqalar; mahalliy feodalarning "panislonchilik" kayfiyatlar; O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi masalasining boshqa mustamlakachi saltanatlar (Angliya, Fransiya, Amerika) matbuotida yoritilishi masalalarini oydinlashtirish zarur.

Mamlakatimiz tarixnavisligini tadqiq etuvchi olimlarning Turkistonda Chorizm hukmronligi o'rnatilishi va buning oqibatlari muammosiga qiziqishi ob'ektiv jihatdan asosli, "uni hayotning o'zi, jonli, o'zgaruvchan ob'ektiv dunyoni aks ettiruvchi ilm-fan taraqqiyoti taqozo

etmoga. Zero, ilm-fanning o'zi ham shu hayotning ajralmas bir qismidir. Ilm-fanning hayot bilan bog'liqligi, uning muammolari va mavzularining qay darajada dolzarb ekanligi xuddi mana shunga bog'liqdir.

Mana shunday go'yo mantiqan asoslangan muammo va vazifalarni hal etishga ilmiy jamoatchilik safarbar etilib, tarix fanining to'xtab qolmay, bir maromda "rivojlanishini" ta'minlaydi.

Aslida tarix fani ijtimoiy fanlarning barcha sohalarini kabi markazning nihoyatda nigoqlangan ulug' millatchilik siyosati, sinfiy "xolislik", ilmiy izlanishda bir yoqlama "materialistik" yondashish tuzog'idan qutulib keta olmas edi.

Ushbu holat ayniqsa, Turkistonda Rossiya tajovuzi va mustamlakatchilik hukmronligining o'rnatilishi hamda rus bo'lmagan xalqlarning ozodlik va mustaqillik uchun kurashi yopiq va g'ayri ilmiy mavzular bo'lib qolganligida o'z aksini topdi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Oktyabr to'ntarishiga qadar Chor Rossiyasi tajovuzi davrining o'rganilishi qanday tamoyillar asosida tadqiq etilgan?
2. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davri tarixiga oid tarixiy-ilmiy kitoblarni sanab o'ting?
3. N.G.Pavlovning "Turkiston tarixi" asarining mohiyati nimadan iborat?
4. M.Pokrovskiy ta'siri ostidagi tarixning bayon etilishi qanday talqinda qilingan?
5. 20-30 – yillarda e'ton qilingan asarlarning xolisligi bo'yicha fikr-mulohazalarinigizni yuringing?
6. Sho'rolar davri tarixchilarining shakllanishida zamon va vaqt omili qanday ta'sir ko'rsatgan?
7. 40-yillarda yaratilgan ilmiy nashrlar asosan qaysi yo'nalishlarni ifodalashga urg'u berildi?
8. Urush yillarida tarixiy muammolarning tadqiq etish holati qanday holatda edi?
9. Sho'rolar davri tarixining tarixshunosligi bo'yicha qanday tadqiqotlar yuzaga keldi?
10. Turkistonda Rossiya hukmronligining o'rnatilishi bo'yicha tarixiy bilimlarning rivojlanishiga kimlar hissa qo'shgan va ularning xizmatlari bo'yicha to'htalib o'ting?

MAVZU № 9. QO'QON XONLIGI SIYOSIY TARIXINING MUSTAQILLIK DAVRI TARIXSHUNOSLIGI

REJA:

1. Qo'qon xonligi siyosiy tarixining mustaqillik davrida o'rganilishi
2. Qo'qon xonligi siyosiy tarixiga oid asarlarning chop etilishi
3. Vatanimiz tarixiga oid Qo'qon xonligiga tegishli yangi ma'lumotlarning topilishi

Tayanch so'z va iboralar: tarixnavislikning rivojlanishi, "Tarixi Aziziy", ijtimoiy-iqtisodiy ahvol, "Farg'ona tarixi", "Tarixi Turkiston", "Ansob us-salotin", amirlashkar, "progressiv ahamiyati", "legitimlashirish", madaniy aloqalar, etno-integratsion, diplomatik aloqalar

1. Qo'qon xonligi siyosiy tarixining mustaqillik davrida o'rganilishi

Tarix va tarixiy jarayonlar, siyosiy-tarixiy vaziyat ularning ro'yi berishidagi asosiy sabab va xususiyatlarini ilmiy jihatdan tadqiq etishda har tomonlama tahlil qilish tarixiy haqiqatning yuzaga chiqishida katta omil sanaladi. Tadqiqotchilar tomonidan O'zbekiston tarixining turli sohalari yuzasidan juda ko'plab tadqiqotlar va turli muammolari yuzasidan izlanishlar olib borilgan bo'lsada, bugungi kungacha O'zbekiston tarixi sohalarining barcha masalalari to'liq, icha tadqiq qilib bo'lingan deb bo'lmaydi. Ayniqsa, turli davrlarda yaratilgan tarixiy ilmiy asarlardamualiflarning tadqiqot masalalariga turlicha yondashuvlari fikrlar va xulosalarningham turlicha bo'lishiga olib kelgan.

Ularni ilmiy jihatdan chuqurtahlil qilish va tarixiylik, ilmiylik va xolislikka asoslanilgan eng to'g'ri xulosalarni chiqarish bugungi kun tarixchi mutaxassislari oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi. Bugungi kunda tarix faniga qo'yilayotgan talablar o'tmishni sinchiklab o'rganish, jamiyat oldida turgan muammolarni bor murakkabligi bilan baholash, ularni hal etishga bo'lgan yondashuvlar va nuqtai-nazarlarni tahlil etib, ulardan bugungi kun uchun zarur xulosalarni chiqarishni talab etadi. Mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixi har tomonlama xolis va ilmiy yoritila boshlandi. Ayniqsa, o'zbek davlatchiligi tarixi va

uning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyoti jarayonlarida tutgan o'rini yoritishga katta e'tibor berilmoqda. O'zbek davlatchiligi tarixi masalalarini yoritish borasida bugungi kunda respublikamizdagi ilmiy tadqiqot institutlari va oliy o'quv yurtlari tadqiqotchilari tomonidan ko'pgina ishlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, keyingi bir necha yil davomida O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix Instituti hamda respublikamizdagi oliy o'quv yurtlari mutaxassislari tomonidan o'zbek davlatchiligi tarixi masalalariga bag'ishlangan ko'plab respublika va xalqaro miqyosdagi ilmiy-nazariy anjumanlar o'tkazib kelimoqda. Bundan ko'rinadiki, bugungi kunda o'zbek davlatchiligi tarixi va uning taraqqiyoti masalalarini o'rganishga katta e'tibor berilmoqda va bu mavzu tarixchilar oldidagi eng muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Qo'qon xonligi tarixi chor Rossiyasi hukmronligi va sovet davrida ma'lum darajada o'rganildi. O'sha davrda tadqiqotchilar xonlik tarixiga oid talay yozma manbalarni ilmiy muomalaga kiritdilar hamda bu davlatning ijtimoiy-siyosiy taraqqiyoti bilan bog'liq ko'p daliliy ma'lumotlarni to'plashga muvaffaq bo'ldilar. Ammo tarix fanida hukmron bo'lgan kommunistik mafkura Qo'qon xonligi tarixini ob'yektiv tarzda yoritishga, uning yaxlit tarixiy konsepsiyasini yaratishga imkon bermadi. Shuning uchun mustaqillik yillarida respublikamizning bir necha yetakchi tarixchi olimlari hamda qator yosh tadqiqotchilar Qo'qon xonligi tarixini atroflicha o'rganishga bel bog'ladilar. Ularning ilmiy izlanishlari xonlikning tarixshunosligi, manbashunosligi, siyosiy tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, savdo va diplomatik aloqalari, madaniy hayoti va boshqa muammolarga qaratildi. Tarix ilmining rivojlanishi ko'p jihatdan yozma manbalarning o'rganilishi va ularning ilmiy muomalaga kiritilishi bilan bog'liqdir. Bu borada taniqli manbashunos olim Sh.H. Vohidovning xizmatlari diqqatga sazovoridir. U sovet davrida boshlagan xayrli ishini davom ettirib, Qo'qon xonligi tarixini o'zida mujassam etgan mahalliy tarixnavislarining asarlarini o'rganish va ularni nashr etish borasida ko'p xizmatlar qildi. Bunday ishlarining natijasi o'laroq Sh.H. Vohidov 1998 yilda "XIX-XX asrning boshlarida Qo'qon xonligida tarixnavislikning rivojlanishi" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Ushbu dissertatsiya materiallari asosida 2010 yilda "Qo'qon xonligida tarixnavislik" nomli monografiyasini e'lon qildi. SH.H. Vohidovning asarlari tufayli ilmiy jamoatchilikda XIX-XX asrning boshlarida Farg'onada o'ziga xos tarixnavislik maktabi vujudga

kelganligi hamda bu maktabga mansub bo'lgan muarrixlar asarlarining Qo'qon xonligi tarixini o'rganishda g'oyat muhim o'rin tutganligi haqida aniq tasavvurlar shakllandi. Istiqol yillarida tajribali olimlar bilan bir qator yosh olimlar ham Qo'qon tarixnavislik maktabida yaratilgan asarlarni tadqiq etish va nashr qilishga o'z hissarini qo'shdi. Ular-dan biri D.Sangirova 1999 yilda "Muhammad Aziz Marg'iloniyning "Tarixi Aziziy" asari muhim tarixiy manba" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida ushbu asarning Qo'qon xonligi tarixini o'rganishdagi ahamiyatini ko'rsatib o'tdi. Jumladan, bu asar Xudoyorxonning oxirgi boshqaruvi davrida xonlikdagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol, "mahrumi mer-os" va boshqa yangi soliqning joriy etilishi, Po'latxon qo'zg'oloni va Farg'onaning chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi to'g'risida qimmatli ma'lumotlar berilishi qayd etiladi. Ayni vaqtda D.Sangirova SH.H.Vohidov bilan hamkorlikda Muhammad Aziz Marg'iloniy asarining original qismi bo'lgan beshinchi bobini izohlar bilan nashr etdi.

Muhammad Solih Toshkandiyning "Tarixi jadidayi Toshkand" asarini boshqa yosh tadqiqotchi - O'.A.Sultonov o'rgandi. O'z izlanishlari yakunida u nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi hamda "Muhammad Solihxo'ja va uning "Tarixi jadidayi Toshkand" asari" nomli monografiyasini e'lon qildi". Ko'rsatib o'tilgan manba muallif tomonidan asosan unda Toshkent shahri tarixining yoritilishi nuqtai nazaridan o'rganilgan. O'.A.Sultonov Toshkent shahri topografiyasi, shaharning mashhur kishilari, aholining mashg'ulotlari kabi masalalarga asosiy e'tiborni qaratdi. Istiqol yillarida Qo'qon xonligi tarixiga oid mahalliy tarixnavislar asarlarining nashr etilishi ijoiy hodisa bo'ldi. Dastlab qo'qonlik tarixnavislarining eski o'zbek tilida bitilgan asarlari, jumladan, Ibratning "Farg'ona tarixi", 103 Mirza Olim maxdum hojining "Tarixi Turkiston", Mirza Olim Mushrifning "Ansob us-salotin va tavorix ul-xavoqin" 105 kitoblari nashr etildi. Ushbu nashrlar keng kitobxonlar ommasini ajdodlarimizning ma'naviy merosi bo'lmish bu asarlar bilan yaqindan tanishtirish jihatidan ahamiyati edi. Ammo tarixchilar uchun bu asarlarning batafsil shart va izohlar bilan boyitilgan ilmiy-tanqidiy nashri zarur edi. Shu boisdan keyinchalik "Ansob us-salotin" va "Tarixi Turkiston" SH.H.Vohidova va S.Yo'ldoshevlar tomonidan qayta nashr etildi. Tarixning mukammal va atrofficha o'rganishning eng muhim asoslaridan biri manbalardir.

Manbalar asosida o'rganilgan tarix o'zining tarixiyligi, ishonchligi, voqealarning bor tafsilotlari bilan yoritib berilishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan, tarixni o'rganishda manbalarga tayanish ham eng muhim omillardan biridir. Bunda nafaqat milliy tarixnavislik maktablari yaratilgan ma'lumotlardan va asarlardan, balki mamlakatimiz tarixining turli jihatlari qayd etib o'tilgan horijiy mamlakatlar tarixchilari tomonidan yozib qoldirilgan manbalar va rasmiy hujjatlarni ham ilmiy jihatdan o'rganish va ularni ilmiy muomalaga jalb qilish tariximizni o'rganishni mazmun jihatdan yanada boyitishi mumkin. Manbashunos olimlar Qo'qon tarixnavislik maktabida fors-tojik tilida yozilgan asarlarni o'zbekchaga tarjima qilish va nashr etishga e'tibor qaratdilar. SH.H.Vohidov tomonidan Muhammad Yunus Toibning "Tarixi Aliquli amirlashkar", Muhammad Hakimxon to'raning "Muntaxab at-tavorix" asarlari nashr etildi. Shuni ham qayd etish lozimki, Qo'qon tarixnavislik maktabida yaratilgan asarlar nafaqat O'zbekistonda, balki xorijiy mamlakatlarda ham o'rganilib, nashr etila boshlandi. Jumladan, 1991 yilda Tohir Xo'jandiyning "G'aryo'ibi sipoh" asari Tojikiston Respublikasining Xo'jand shahrida nashr etildi. O'zbek va yapon olimlarining hamkorligi tufayli 2002 yilda Muhammad Yunusxo'ja Toibning "Tuhfai Toib" asari chop etildi. Muhammad Hakimxon to'raning "Muntaxab attavorix" asari fors-tojik tilida arab imlosida Tokioda bosmadan chiqdi. Ushbu nashr asarining oldingi nashrlaridan o'zining mukammalligi va bir necha qo'lyozma nusxalarining qiyosiy tahlili asosida yaratilganligi bilan ajralib turadi. Qo'qon xonligi manbashunosligi bo'yicha tanig'li mutaxassis, qozog'istonlik olim T.K.Beysembiyev esa "Tarixi Aliquli amirlashkar" asarining inglizcha tarjimasini va unga ilova qilingan mahmini Londonda nashr ettirdi. Qo'qon xonligi tarixiga oid yozma manbalarning tarjima va nashr etilishi tarixiy tadqiqotlar bazasini kengaytirishga xizmat qildi hamda ilmiy izlanishlarni jonlantirishga turtki bo'ldi. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng Qo'qon xonligi tarixini retrospektiv tarzda yoritib bergan dastlabki asar - bu "O'zbekiston tarixi"ning uchinchi jiddidir. Ushbu kitobning "Qo'qon xonligi" deb atalgan qismida xonlikning tashkil topishi, hududi, aholisi, xo'jalik hayoti haqida batafsil ma'lumotlar beriladi. Ammo ushbu nashrda sovet tarixshunosligiga xos bo'lgan ayrim jihatlar ko'zga tashlanadi. Qo'qon xonligi "tipik feodal davlat" bo'lganligi haqidagi da'volar, xonlik tarixining ijtimoiy-iqtisodiy

nuqtai-nazarlariga ko'proq urg'u berilishi shular jumlasidandir. Milliy istiqbol davrida tanikli olim H.N. Bobobekov Qo'qon xonligi tarixi bilan bog'liq bir necha kitob va maqolalar e'lon qildi. Ulardan biri "Qo'qon tarixi" deb atalsa-da, aslida unda Qo'qon shahri xonlik davri tarixi yoritilgan. Muallif xonlikning qisqacha tarixini bayon etib, asosiy e'tiborni "xalq harakatlari"ga, shuningdek xonlikning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga qaratadi. Ammo kitobda ayrim bahsli fikrlar ham uchraydi. Masalan, muallifning Qo'qon xonligida muntazam qo'shin bo'lmaganligi haqidagi fikri munozaralidir. Muallif tomonidan xonlikda ro'y bergan ayrim qabliaviy va etnik mojarolarni "xalq harakati" yoki "sinfy kurash" sifatida talqin etilishida sho'rolar davridagi tarix fanida ustuvor bo'lgan metodologiyaning ta'siri sezilib turadi. O'rta Osiyo davlatlari, jumladan, Qo'qon xonligining Rossiya bilan diplomatik aloqalari tarixi X.G.'G'ulomovning monografiyasi va doktorlik dissertatsiyasida o'z aksini topdi. Muallif asosan rus tilidagi manbalarga tayangan holda ushbu aloqalarni atrofficha va obyektiv tarzda yoritishga erishdi. Qayta qurish va xususan mustaqillik davrida Qo'qon xonligining tugatilishi tarixchilarimiz tomonidan yangicha talqin etila boshlandi. Sovet adabiyotlarida o'zbek xonliklarining Rossiyaga "qo'shib olinishi" va uning "progressiv ahamiyati" to'g'risidagi tezis ustuvor bo'lsa, endilikda tarixiy faktlar asosida ularning, jumladan, Qo'qon xonligining Rossiya imperiyasi tomonidan zabt etilganligi asoslab berildi. Bu borada H.Z. Ziyoyevning xizmatlarini ta'kidlab o'tish joiz. U o'zining ilmiy maqolalari va xususan "Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash" nomli kitobida hujjati materiallar asosida Qo'qon xonligining chor qo'shinlari tomonidan bosib olinganligini ko'rsatib berdi. Bosqinchilarga qarshi olib borilgan jangu jadallar tafsilotlarining bayon etilishi, bu janglarda jasorat va g'ahramonlik namunalari ko'rsatgan vatanparvarlar ismisharffarining keltirilishini asarning muhim ahamiyati jihatlari deb hisoblash kerak.

Chor istilosi masalasi "O'zbekistonning yangi tarixi" nomli nashrning birinchi kitobida ham o'z aksini topgan. Bu nashr mualliflari ham Qo'qon xonligining chor mustamlakachilari tomonidan bosib olinishi tarixini obyektiv tarzda yoritib berishga harakat qilganlar. Mustaqillik davrida yaratilib, Qo'qon xonligi tarixini turli jabhalarni o'zida mujassam etgan yirik asar — bu B.M. Bobojonovning "Qo'qon xonligi: hokimiyat, siyosat, din" nomli monografiyasidir. Ushbu asarning mavjud

adabiyotlardan farqli tomoni shundaki, muallif Qo'qon xonligining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy tarixini islom dini ta'limlari va yo'l-yo'riqlari bilan bog'liq holda tadqiq etadi. Asar Qo'qon xonligi tarixiga oid manbalar va adabiyotning batafsil tahlilidan boshlanadi. Muallif xonlik tarixiga oid adabiyotlarning ijobiy tomonlarini ta'kidlab o'tgan holda, ularning aksariyati, xususan sovet davri adabiyotlari, jiddiy nuqson va kamchiliklardan holi emasligini qayd etadi. Monografiyada ilk bora Qo'qon xonligining siyosiy tarixi batafsil bayon etilib, Minglar davlatining shakllanishi va faoliyatida islomiy omillar ta'siri ko'rsatib beriladi. Muallif Minglar sulolasi hokimiyatini "legitimlashtirish", ya'ni qonuniylashtirishi masalasiga e'tibor qaratadi. Asarning keyingi boblarida xonlar o'z hokimiyati, ichki va tashqi urushlar, axloq va odob kabi hodisalarni qay tarzda diniy-islomiy qoida va normalar bilan uyg'unlashtirib borganliklarini qo'qonlik tarixnavislar asarlaridan olingan ko'p sonli faktik materiallar asosida tadqiq etadi. Umuman olganda, B.M. Bobojonovning mazkur monografiyasi Qo'qon xonligi tarixshunosligida ham mavzu jihatidan, ham tadqiqot usullari jihatidan alohida ajralib turadi. Bu asar Qo'qon xonligi tarixini chuqur idrok etish yo'lida qo'yilgan muhim qadam, deb hisoblash mumkin. 116. Mustaqillik yillarida Qo'qon xonligi tarixining turli qirralari qator dissertatsiyalarda o'z aksini topdi. Z.A. Ilhomov tomonidan Qo'qon xonligining XIX asr 50 - 60 yillaridagi siyosiy tarixi, xususan, xonlikning chor Rossiyasiga qarshi kurashlarining tarixi yoritilgan va unda shuningdek Qo'qon xonligi sarkardasi Aliquli Amirlashkar va uning xonlik siyosiy tarixida tutgan o'rni yoritib berilishi bilan birga, xonlikning tashqi davlatlar bilan diplomatik aloqalari tarixi, xonlikda amalga oshirilgan harbiy va davlat boshqaruvi solhasidagi islohotlar jarayonlari yoritib berilgan.

V. Ishquvratov tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotda esa xonlikning XIX asr birinchi yarmida amalga oshirgan diplomatik aloqalari tarixining tarixshunoslik masalalari yoritib berilgan. Mazkur tajqiqotda xonlikning siyosiy tarixiy jarayonlarini o'qish bilan bir qatorda xonlik tomonidan Rossiya imperiyasiga va o'z navbatida imperiya tomonidan Qo'qon xonligiga yuborilgan bir qator elchilar, ularning faoliyati, amalga oshirgan ishlari, elchiliklar haqidagi yozib qoldirgan xotiralari va ularning manbaviy jihatlari haqida ham bir qator qimmatli ma'lumotlarni o'qish mumkin. S. Tilalboyev tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotning bir qismi ham Qo'qon xonligi tarixiga

bag'ishlangan bo'lib, unda xonlikning boshqaruviga oid bir qator ma'lumotlar keltirib o'tilgan.119 Shunday xususiyatlarni o'zida ko'rsatib bera olgan va mazmun jihatdan ancha mukammal bo'lgan tadqiqotlardan biri SH.Qo'ldoshev tomonidan amalga oshirilgan "Qo'qon xonligi va Sharqiy Turkiston o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalar (XVIII-XIX asrning o'rtalari)" mavzusidagi tadqiqotdir. O'zbek davlatchiligi tarixida muhim o'rinlardan birini egallagan Qo'qon xonligi va uning tashqi siyosati hamda diplomatik aloqalari tarixini yoritib berishga bag'ishlangan mazkur tadqiqot ishida juda ko'plab yangi ma'lumotlar keltirilgan va turli tillarda yozib qoldirilgan manbalar ishga jalb etilgan. Buni tadqiqotchining eng katta yutuqlaridan biri sifatida e'tirof etib o'tish o'rinalidir. Tadqiqotning kirish qismida mavzuning dolzarbligi ko'rsatib berilgan va bunda Sharqiy Turkistonning tarixiy jarayonlardagi o'zbek xonliklari bilan aloqalari, xususan Qo'qon xonligi bilan savdo, iqtisodiy va siyosiy, madaniy sohalaridagi aloqalari tarixini manbalar asosida yoritib berish va ilmiy jihatdan tahlil etilishiga alohida e'tibor qaratilgan. Shuningdek, bu qismda ishning nazariy metodologik asoslari, o'rganilishi darajasi va tarixshunoslik masalalari, tadqiqot chegaralari hamda ishning ilmiy yangiliklari va amaliy ahamiyati ko'rsatib berilgan. SH.Qo'ldoshevning bu tadqiqot ishida Markaziy Osiyoda kechgan ijtimoiy siyosiy jarayonlar va ularda Sharqiy Turkiston xalqlari hamda Qo'qon xonligining ma'lum darajadagi ishtiroki, o'zaro munosabatlari va o'zaro ta'siri jarayonlarini ochib berishga yo'naltirilgan. Bunda tadqiqotchi tomonidan Qo'qon xonligining nafaqat Sharqiy Turkiston bilan, balki Xitoy bilan munosabatlari va o'zaro aloqalarini yoritib berishga ham katta e'tibor qaratilgan. Shuningdek har ikki hudud o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish borasida ayrim vaqtlarda Xitoy imperatorlari va Qo'qon hukmdorlari o'rtasidagi elchilik munosabatlari va holatlari ham yoritib berilgan. Bu bobda shuningdek, bugungi kunda tarix kitoblarida ko'zga tashlanmagan bir qator yangi ma'lumotlar ko'rish mumkin va tadqiqotchi bu ma'lumotlarni ilmiy jihatdan turli manbalar va muallifarning xulosalariga asoslangan holda isbotlashga harakat qilgan. Shuningdek faoliyati ma'lum darajada ilmiy adabiyotlarda o'z aksini topgan bir qator tarixiy shaxslar (Umarxon, Erdonabiy, Muhammad Alixon, Jahongirxonto'ra, Valixonto'ra, Yoqubbek Badavlat va boshq) bilan bir qatorda nomlari kam uchragan yoki bizga noma'lum bo'lgan

tarixiy shaxslar (amaldorlar, elchilar, savdogarlar va boshq) va ularning ikki hudud o'rtasidagi o'zaro munosabatlardagi ishtiroki va o'rni masalalari yoritib berilgan. Dissertatsiyada Qo'qon xonligi va Sharqiy Turkiston o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar masalalariga bag'ishlangan bo'lib, bunda tadqiqotchi tomonidan har ikki tomondan amalga oshirilgan savdo karvonlari va ularning harakatlari yo'nalishtari, Qo'qon xonligi hududlarida faoliyat ko'rsatgan Sharqiy Turkiston savdogarlari va aksincha Sharqiy Turkistondagi qo'qonlik savdogarlar va ularning faoliyatidagi turli davrlarda ro'y berib turgan turli o'zgarishlar, imiyozlar va cheklanishlar, turli tarixiy vaziyatlarning iqtisodiy munosabatlarga ta'siriga qaramasdan bunday aloqalarning to'xtab qolmaganligi va har ikki tomonga keltirgan ijobiy tomonlari masalalariga to'xtalib o'tilgan. Shuningdek, har ikki hudud xalqlari o'rtasidagi madaniy sohadagi o'zaro yaqinlik va ijod namunalari hamda madaniy aloqalar masalalariga to'xtalib o'tilgan.

Mustaqillik yillarida Qo'qon xonligi tarixiga oid amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlardan yanak biri Z.Madraximov tomonidan amalga oshirilgan "Qo'qon xonligida savdo munosabatlari" nomi dissertatsiya ishidir.25. Tadqiqot o'zbek xonliklari orasida muhim o'rin tutgan Qo'qon xonligining ichki va tashqi savdo munosabatlardagi ishtiroki, o'rni va savdo munosabatlarning xususiyatlari, iqtisodiy sohaning o'ziga xos jihatlarni manbalarga va statistik hujjatlarga asoslangan holda yoritib berilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotda Qo'qon xonligining savdo markazlari va iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan ayrim viloyatlari va hududlarining xonlik iqtisodiy hayotidagi o'rni ko'rsatib berilgan. Shuningdek, muallif tomonidan Qo'qon xonligi siyosiy tarixini to'rt bosqichga bo'lib o'rganishning tavsiya etilganligi va bu jarayonlarning iqtisodiy hamda siyosiy jarayonlar bilan bog'liqligi xususida ayrim fikrlarning berilishi ham ishning yutuq'idir. Dissertatsiyaning keyingi qismlarida xonlikdagi savdo munosabatlari va pul muomalasiga oid juda muhim ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, iqtisodiy munosabatlarda amalda qo'llanilgan ayirboshlash vositalari, xususan tangalarning turlari, ularning turli darajadagi og'irlik o'lchovlari va qiymatlari, pul zarb etish jarayoni va uning turli o'ziga xos amaliyotlari haqida manbalarga asoslanilgan ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Shuningdek, ayrim tovarlarning tarixiy nomlari ham (masalan atlas - jiba arqoq) tilga olingan. Har bir qism

so'ngida keltirib o'tilgan ma'lumotlar yuzasidan umumiy xulosalar va taxliliy ma'lumotlar berib o'tilgan va bu shubhasiz dissertantning masalaga ilmiy-tahliliy jihatdan jiddiy yondashganligini ko'rsatib beradi. Bu tadqiqot ishida Qo'qon xonligining qo'shni mamlakatlar bilan tashqi savdo munosabatlaridagi o'rni, savdo yo'llari va ularning muhim yo'nalishlari, turli savdo yo'nalishlari bo'yicha bozorlarga keltirilgan va olib ketilgan tovarlar va ularning turlari, miqdorlari haqida ham qimmatli ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Shuningdek, xonlikning tashqi savdo munosabatlarida yaqin qo'shnilari – Buxoro amirligi hamda Xiva xonligi bilan olib borgan savdo-iqtisodiy aloqalari haqida ham so'z yuritilib, bunday aloqalarning har uchala davlat uchun ahamiyati va uhim jihatlari ko'rsatib berilgan. Dissertatsiyaning e'tiborga molik qismlaridan biri - savdo-iqtisodiy munosabatlarning etno-integratsion sohadagi o'rni va ahamiyatini ochib berishga ham alohida to'xtalib o'tilganligidir. Bunda qo'shni mamlakatlar va o'lis horijiy davlatlardan kelgan savdogarlar va ularning xonlik savdosidagi ishtiroki, ularga xonlik hokimiyati va mahalliy hokimiyatlar tomonidan yaratib berilgan sharoitlar, savdo bilan bir vaqtda turli millatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ham hamqimmatli ma'lumotlar keltirib o'tilganki, bular Qo'qon xonligi tashqi davlatlar uchun nafaqat teng xuquqli iqtisodiy hamkor bo'lganligi, balki siyosiy va milliy masalalarda ham davlatning qat'iy siyosati mavjud bo'lganligini ko'rsatib beradi.

Dissertatsiyaning "Bozor infrastrukturasini, uning ichki va tashqi savdoda tutgan o'rni" deb nomlangan qismida Qo'qon xonligida nafaqat savdo aloqalari, balki savdoni amalga oshirish uchun barcha sharoitlarning yaratilganligi, bozorlar, rastalar, bozorlarning mavqelari, karvonsaroylar va ularning savdo ishlaridagi iznati va axamiyati va boshqa shu kabi ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Bunda yuqorida ko'rsatib o'tilgan joylarning umumiy iqtisodiy munosabatlarning amalga oshirilishi va iqtisodiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri ekanligi alohida ta'kidlab o'tiladi. Bundan tashqari mazkur bobda bojxona ishlari va soliqlar, ularning turlari, to'lov ishlarining amalga oshirilishi va to'lovlarining miqdorlari, bojxona bilan bog'liq ayrim qimmatli ma'lumotlar ham keltirib o'tilgan va tahlil qilingan. Qo'qon xonligi tarixini o'rganishda mustaqillik davrida o'tkazilgan turli ilmiy-nazariy konferensiyalar muhim o'rin tutadi. Xususan, 2004 yilda Qo'qon va Farg'ona shaharlarida bo'lib o'tgan anjumanlar

materiallarida ham xonlik tarixining ayrim muammolari xususida bahar yuritildi. Ushbu kitoblarning tahlili shuni ko'rsatadiki, eslatib o'tilgan anjumanlarda xonlik tarixining ba'zi masalalariga doir jiddiy mulohazalar bayon qilingan. Ammo aksariyat ma'ruzalar mavzuning torligi, yangilikning yo'qligi, ilmiy apparatning talab darajasida emasligi yoki umuman yo'qligi bilan ajralib turadi. Bunday ma'ruzalarni xonlik tarixshunosligiga qo'shilgan hissa, deb aytish amri maholdir. Yuqorida keltirib o'tilgan asarlar, xonlik siyosiy tarixini yoritibberuvchi ilmiy tadqiqotlar, ularda ko'tarilgan muammolar va tadqiqot obyektini tashkil qiluvchi masalalarning mazmuni va mohiyatidan anglash mumkinki, mustaqillik yillarida Qo'qon xonligi tarixini o'rganish bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirildi. Xususan xonlik tarixiga oid yozma manbalarni tadqiq etish, tarjima va nashr qilish bobida talay ijobiy ishlar amalga oshirildi. Xonlik tarixining kam o'rganilgan jihatlari, jumladan, Rossiya bilan diplomatik aloqalari, uni chor qo'shinlari tomonidan istilo qilinishi masalalari yangicha yondashuvlar asosida yoritib berildi. Shu bilan birga so'nggi paytlarda Qo'qon xonligi tarixini yangi metodologik asoslarda o'rganish tomon jiddiy buriyish kuzatilmogda. Bularning barchasi tarixchilarimiz Qo'qon xonligi tarixi yangi konsepsiyasini yaratishga kirishganliklaridan darak beradi.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. Mustaqillik davrida Qo'qon xonligiga tegishli manbalar qay darajada o'rganilgan
2. Qo'qon xonligiga tegishli manbalar ichida qaysi asarlar ko'roq ma'lumotlarni beradi
3. Qo'qon xonligiga tegishli manbalarni yanada ko'proq o'rganishda nimalarga ahamiyat berish kerak deb hisoblaysiz ?

**MAVZU № 10. XONLIKLAR TARIXINI YORITISHDA
MUHIM MANBA XISOBLANGAN ARXIV XUJJATLARINING
O'RGANILISHI**

REJA:

1. O'zbekistonda arxiv ishi (1925-1945) xonliklar davriga oid ishlar
2. O'zbekistonda arxiv ishi (1945-1990) xonliklar davriga oid ishlar
3. Mustaqil O'zbekiston arxiv ishi xonliklar davriga oid ishlar

Tayanch so'z va iboralar: Yagona Davlat arxiv fondi (YADAF), bosh arxiv ishi, kasbiy layoqatsizlik, "markazlashirish", arxiv byuroolari, Markaziy davlat arxivi (MDA), kino, surat va ovozi hujjatlar arxivi (KSOH), "madaniy-ma'rifiy va tashviqot-targ'ibot", "Arxiv ishi to'g'risida"gi yangi Qonuni, shaxsiy tarkib hujjatlari arxivlari

**1. O'zbekistonda arxiv ishi (1925-1945) xonliklar
davriga oid ishlar**

O'zbekistonda 1918-1945 yillar arxiv ishi murakkab va ziddiyatli bosqichlarda tashkil etilgan. Jumladan, 1918 yilda Turkiston ASSRning tashkil etilishi bilan sovet davlat muassasalarining yangi tizimini shakllantirish boshlandi. 1919 yil 5 noyabrda Turkiston ASSR MIQ "Arxiv ishini qayta tashkil etish va markazlashirish to'g'risida"gi qarorini qabul qildi. 1920 yil yanvarida mazkur qaror asosida Turkiston MIQ Toshkent shahrida markazga bo'ysunuvchi Markaziy arxiv boshqarmasini tashkil etish to'g'risida buyruq chiqaradi. Arxiv boshqarmasi sobiq Turkiston general-gubernatorligi devonxonasi binosida joylashtirilgan edi. Yuqorida qayd etilgan huquqiy hujjatlarning qabul qilinishi respublika arxiv ishini tubdan o'zgartirish va alohida arxiv muassasalarni tashkil etilishiga asos bo'ldi. Jumladan, imperiya hukumati idora va muassasalari tugatilib, yangi mafkura talablari mos keluvchi ilmiy-tarixiy, madaniy-ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan hujjatlar davlat mulki, deb e'lon qilindi. Hujjatlarni markazlashgan holda yig'ish uchun Yagona Davlat arxiv fondi (YADAF) tashkil etilib, uni RSFSR Bosh arxiv ishi boshqarmasi boshqarar edi.

Respublika Markaziy arxiv ishi boshqarmasi o'z faoliyatini hujjatlarni markazlashgan tartibda hisobga olishdan boshlagan. Bir yil

ichida boshqarma hisobiga 500 ta arxiv olinib, ulardan 326 tasi harbiy, (126 tasi Qizil Armiya va 200 tasi Rossiya imperiyasi armiyasi), 11 ta diniy muassasalar va 163 nafar fuqaro arxivlari yig'ilgan. Biroq, muassasalardagi qonirsiz ish yuritish sababli hujjatlarning hisobini to'g'ri olib borish imkoniyati cheklangan edi. Hisobga olingan 229 ta (46%) arxivlardan quyidagi statistik ma'lumotlar tuzilgan edi: 345661 ta yig'majild, 3238 ta kitob, 242 ta arava, 207 ta javon, 90 ta tokcha, 1078 pud, 44 ta yog'och quti, 1097 ta bog'lam, 5387 ta qog'oz quti, 6600 ta qayd kartochkalari, siyosiy arboblardan va jinoiy shaxslarning 2650 ta foto kartochkalari va 1350 ta telegraf g'ataklari lentarlari bo'lgan. Qolgan 54% arxiv muassasalardagi holat aniqlanmagan. Umumiy hisobga olingan barcha arxivlarning 36 foizi to'liq yoki qisman talon-taraj qilingan, sotib yuborilgan yoki yoqilg'i sifatida ishlatib yuborilgan.

Turkistonda arxiv qurilishi, shuningdek, kadrlarning yetishmasligi bilan ham murakkablashib borgan. Arxiv boshqarmasi tashkiliy ishlariga tanimli shargshunos olimlar jalb qilinganligiga qaramasdan, joylardan arxiv xodimlarining kasbiy layoqatsizligi oqibatida manbalarning ahamiyati va tarixiy qiymati to'g'ri baholamagan. Shu bilan birga, arxiv xodimlari sovuq va zax xonalarda, minimal oylik maosh va turli moliyaviy qiynchiliklarda faoliyat yuritgan. Ammo shunga qaramay, ish davom etar edi. Hujjati materiallarni jamlash, saqlash va foydalanish ishlari maxsus uslubiy yo'riqnomalar va qoidalar ishlab chiqishni talab etgan. 1920-1922 yillarda Arxiv boshqarmasiga topshirishi kerak bo'lgan arxiv fondlarini tekshirish, arxivlarni ko'chirish to'g'risidagi qoidalar, joriy arxivlarni boshqarish bo'yicha nazoratchilarning ish qoidalari va arxiv ma'lumotmalarini berish qoidalari, arxiv hujjatlarini tartibga keltirish hamda yo'q qilishga ajratish yo'riqnomasi kabi tarmoq me'yoriy hujjatlari ishlab chiqilgan.

Biroq respublika arxiv ishining huquqiy asoslarini yaratish jarayoni dastlabki kunlardan o'ziga xosliklarga ega bo'lgan. Bir tomondan, respublika "Markazlashirish" tushunchasi bilan amalga oshirilgan tadbirlar ikkilamchi xarakterga ega bo'lgan. Bir tomondan, arxiv muassasalari zamonaviy tushunchada arxiv fondlarini shakllantirishda katta nazariy-metodik yordam olgan, boshqa tomondan esa, amaldagi muammolarni hal etishda to'liq mustaqillikdan mahrum bo'lgan edi. Shu bilan birga, arxiv fondning to'laqonli jamlanishiga sinfiy yondashish siyosati sezilarli zarar yetkazgan, buning oqibatida hukmron mafkura

manfaatlarga javob bermaydi, deb baholangan katta hajmdagi manbalar, davlat saqloviga qabul qilinmasdan, yo'q qilishga ajratilgan.

Respublika arxiv tizimiga bevosita ijtimoiy-siyosiy voqe'liklar o'z ta'sirini o'tkazgan. O'ra Osiyo respublikalari milliy-hududiy chegaralanishi siyosati natijasida O'zbekiston SSR tashkil topganidan so'ng 1925-1926 yillarda hududiy jiroiya qo'mitalar qoshida viloyat arxiv byuroolari tashkil etildi. XX asrning 30-yillari boshida respublikada markaziy arxivlar tizimi shakllana boshladi, ularda respublika ahamiyatiga ega bo'lgan hujjatlar mujassamlashtirilishi rejalashtirildi. 1930 yil 9 aprelda respublika MIQ Prezidiumi Markaziy arxiv ishi boshqarmasini Markaziy arxiv boshqarmasiga aylantirish to'g'risida qaror qabul qildi, boshqarmada jamlangan hujjatlar esa mazmuni va davriga ko'ra Oktyabr' revolyusiyasi Markaziy davlat arxivi va Markaziy davlat tarix arxivlari o'rtasida taqsimlab tarqatildi. 1930 yil o'ralaridan boshlab Toshkentda faoliyat ko'rsatgan markaziy arxivlar soni Markaziy harbiy tarix arxivi (1945 yilda tugatilgan), Kasaba uyushmalar harakati Markaziy arxivi (1942 yilda tugatilgan) va 1943 yilda tashkil etilgan Kino, surat va ovozi hujjatlar Markaziy davlat arxivi hisobiga ko'paytirildi.

Biroq mazkur jarayon respublika arxiv boshqarmasining sekin-astala idoraviy mustaqilligini yo'qotish bilan davom etdi. 1939 yilda O'zSSR Markaziy arxiv boshqarmasi butun arxiv tizimi bilan birga O'zbekiston Oliy Soveti Prezidiumining 1938 yil 30 dekabrda qaratilgan va Ichki ishlar xalq komissariati (IXK)ning 1939 yil 15 maydagi buyrug'iga asosan, O'zSSR IXK tarkibiga kiritildi. 1940 yil 21 iyulda boshqarma O'zSSR IXKning Arxiv bo'limiga aylantirildi, keyinchalik 1946 yilda O'zSSR Ichki ishlar vazirligi Arxiv boshqarmasi, deb nomlana boshladi. Bunday idoraviy bo'yusinish arxiv muassasalarining ijtimoiy vazifalariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ichki ishlar organlari arxiv hujjatlarini, eng avvalo, operativ-qidiruv maqsadlarda qo'llashga harakat qilgan, arxiv hujjatlaridan ilmiy-amaliy izlanishlarda foydalanish ma'kraviy cheklangan, hujjatlarini kirib ko'rish tartibi ularni asossiz ravishda "maxfiy", "o'ta maxfiy" kabi griflar bilan cheklash orqali murakkablashtirilgan.

2. O'zbekistonda arxiv ishi (1945-1990) xonliklar davriga oid ishlar

XX asr 50-yillar ikkinchi yarmida respublika arxiv tizimi navbaddagi qayta tashkil etish bosqichini boshdan kechirdi. 1958 yil 20 noyabrda O'zSSR Ministrlar Soveti davlat va idoraviy arxivlar ustidan nazorat va boshqaruvni yanada takomillashtirish maqsadida O'zSSR IIV Arxiv bo'limi Arxiv boshqarmasiga aylantirildi hamda Oktyabr' inqilobi Markaziy davlat arxivi va Markaziy davlat tarix arxivlarini yagona Markaziy davlat arxivi (MDA)ga birlashtirish to'g'risida qarorlar qabul qildi. 1959 yil 5 iyunda arxiv boshqarmasi va respublika markaziy va viloyat davlat arxivlari tizimi maxsus nizom asosida o'zgartirildi. Shu yilning o'zida arxiv tarkibiga Kino, surat va ovozi hujjatlar arxivi (KSOH MDA) ham qo'shib yuborildi.

1962 yilda O'zbekiston tibbiyoti sohasida yig'ilgan tajriba va amaliyotdan har tomonlama foydalanishni tashkil etish maqsadida O'zSSR Markaziy davlat tibbiyot arxivi tashkil etildi. 1965 yildan esa fan-texnika taraqqiyoti natijasida mujassamlashtgan manbalarni davlat saqloviga qabul qilinishi sababi arxiv ilmiy-texnika va tibbiyot hujjatlari Markaziy davlat arxivi, deb o'zgartirildi.

XX asr 70-yillar boshida respublika arxivlari saqlovxonalari sig'imi muammosi yuzaga keldi. Arxivlarning hujjatlar tarkibi va jamlanishi masalasini qayta ko'rib chiqish maqsadida 1973 yil 16 fevralda "Respublika arxiv ishi holati va uni yanada yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaror qabul qilindi. Unda hududlarda arxiv ishi va ish yuritish holatini yaxshilashga alohida e'tibor qaratildi. Mazkur qarorga asosan O'zbekiston KSOH MDA qayta tiklandi va Toshkent viloyati davlat arxivi asosida alohida Toshkent shahri davlat arxivi tashkil etildi. Shuningdek, mahalliy boshqaruv organlari huzurida fuqarolarning ijtimoiy-huquqiy so'rovlarini bajarish uchun alohida idoralararo xo'jalik hisbidagi shaxsiy tarkib hujjatlari arxivlari tuzildi.

1980 yillarning ikkinchi yarmida arxivlarning ijtimoiy-siyosiy vazifalariga e'tibor kuchayib ketdi. Davlat arxivlari faoliyati mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-madaniy rivojlanishidagi ma'kraviy vazifalarning bajarilishini ta'minlashda faol ishtirok etishga qaratilgan edi. Birinchi navbatda "arxivlarni ommalashtirish" o'rniga muassasalar, ijtimoiy-siyosiy tashkilotlar, gazeta va jumallar

tahririyati, kinostudiya va televidenie, shuningdek, maktab, muzey va O'zbekiston tarixi va madaniyatini muhofaza qiluvchi jamiyatlar bilan hamkorlikda arxivlar "madaniy-ma'rifiy va tashviqot-targ'ibot"larni amalga oshirishi kerak edi.

1980-1985 yillar davomida respublika davlat arxivlari tomonidan 843 ta maqola chop etilgan, 583 ta radio va 29 ta teleko'rsatuvlar tayyorlangan, 243 ta hujjatlar ko'rgazmasi tashkil etilgan. O'quv zallarida 3096 nafar tadqiqotchi izdaniishlar olib borib, ularga 146817 ta yig'majild foydalanish uchun berilgan. Shu bilan birga, arxivlarning respublika ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan hamkorligi kuchaygan, bu esa hujjatlar to'plamini tayyorlash va nashr etishda katta ahamiyat kasb etgan. Taqirlash tartibining kuchsizlanishi va davlat arxivlarining hujjatlardan foydalanishga doir bo'lgan cheklovlarini yengillashtrishga qaratilgan faoliyati tarixiy tadqiqotlarning manbaviy bazasi kengayishiga ma'lum ma'noda ijobiy ta'sir o'tkazdi. Jumladan, O'zbekiston MDA 1988-1990 yillar davomida arxivlar tomonidan 175 ta ro'yxat bo'yicha 1868-1987 yillarga oid 143 ta fond tanlab olingan. Shulardan, tarixiy davrga oid 57 ta fondan maxfiylik cheklovini olib tashlash uchun 23 ta fond, sovet davri fondlaridan 1917-1987 yillarga oid ko'rib chiqilgan 120 fondan 30 tasi birinchi kategoriya, ya'ni vazirliklarning fondlari bo'lgan. Bunday ishlar boshqa davlat arxivlarida ham olib borildi. Umumiy hajmda respublika arxivlari tomonidan ikki yilda 100 mingga yaqin yig'majiddan maxfiylik cheklovi olib tashlandi.

1980 yillar oxiri - 1990 yillar boshida mamlakatdagi og'ir iqtisodiy qiyinchiliklar sababli arxiv muassasalari faol ravishda qo'shimcha moliyaviy manbalarni qidirib topishga majbur bo'ldi, bu esa arxivlarni yangi xo'jalik yuritish sharoitiga o'tishga olib keldi. Mazkur tadbirlar pulli xizmat ko'rsatishni kengaytirish va tashkilotlar hujjatlarini shartnoma asosida tartibga keltirish, xo'jalik guruhlarining oylik maosh fondining oshib borishi, xodimlarni moddiy rag'batlantirishni qisman yaxshilash imkonini yaratdi. Biroq arxivlarning moddiy-texnik bazasi talab darajasida bo'lmagan, har doim ham yangi texnika va texnologiya sohib olish uchun zaruriy mablag' ajratilmagan. 1990 yillar boshida respublikada faoliyat ko'rsatgan 72 ta davlat arxivlarida umumiy hisobda 5 mln. 412 mingta yig'majild saqlangan. Lekin ulardan faqat 5 tasigina maxsus ixtisoslashgan binolarda 58 tasi moslashtirilgan, qolgan 9 tasi vaqtinchalik va aksariyati ijaraga berilgan binolarda

faoliyat yuritgan edi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlab o'tish kerakki, sovet tuzumi davrida respublika arxiv qurilishi ikkilamchi xarakterga ega bo'lgan. Bir tomondan, arxiv xizmati tashkiliy, uslubiy jihatdan mustahkamlanib borgan, arxiv xodimlari hujjatlarni jamlash, hisobga olish, saqlovini ta'minlash va foydalanishda katta yutuqlarga erishgan. Ikkinchi tomondan esa, arxivlar faoliyatiga sezilarli ravishda mavjud davrga xos bo'lgan ijtimoiy-siyosiy voqeliklar, mustabid tuzum, kommunistik mafkura yakkahokimligi, iqtisodiy tanglik, arxiv hujjatlari bilan ishlashda turli xil cheklovlarini o'rnatgan siyosiy senzura hamma sohani qamrab olganligi salbiy ta'sir o'tkazgan edi.

3. Mustaqil O'zbekiston arxiv ishi xonliklar davriga oid ishlar

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda arxiv ishi qonunchiligining ishlab chiqilishi, sohani boshqarish va malakali kadrlar tayyorlashni takomillashtrish, modernizatsiya jarayonlari, shuningdek, arxivlarning jahonning yetakchi ilmiy-tadqiqot, madaniy-ma'rifiy muassasalari bilan hamkorligi, sohadagi mavjud muammolar va ularni bartaraf etish istiqbollari bilan bog'liq bo'lgan masalalarni o'rganishga qaratilgan.

Sovet davrida sobiq tuzumdan meros bo'lib qolgan me'yoriy hujjatlarga asosan ittifoqdosh respublikalar manfaatlarini qamrab oluvchi partiya va davlat boshqaruv organlarining hujjatlari markazga yuborilgan. Natijada, 1990 yillar boshidanoq, sobiq sovet mamlakatlarida o'z Vatani tarixiga doir arxiv hujjatlari yig'indisini imkon qadar qaytarib olishga yo'naltirilgan harakat kuchayib bordi. Amaliyotga ko'ra arxiv fondlarini bo'laklarga ajratish mumkin bo'lmagan, chunki bunday holat oqibatda hujjatlarni yo'qotish va axborot butligiga ziyon yetkazishi mumkin edi. Bu esa 1992 yil 6 iyulda MDH davlatlari rahbarlaridan arxivlardagi hujjatlardan kelgusida o'zaro manfaatli ravishda foydalanish uchun «Sobiq ittifoq davlat arxivlari xususida huquqiy vorislik to'g'risidagi Bitim»ni imzolashni talab etdi. Unga ko'ra tomonlar o'z hududlaridan tashqarida saqlanayotgan arxiv hujjatlari kompleksiga egalik qilish da'vosidan voz kechishga kelishib oldi.

O'zbekistonda mustaqillikning ilk kunlaridan boshlab arxiv muassasalari me'yoriy hujjatlari yangilana boshladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan moddiy-madaniy boyliklarni

huquqiy muhofaza qilishga qaratilgan bir qator xalqaro qonun hujjatlari ratifikasiya qilindi. Jumladan, 1995 yil 22 dekabrda 181-1-raqami bilan "Moddiy boyliklarni noqonuniy olib chiqib ketish, olib kirish va egalik huquqini berib yuborishning oldini olish va taqiqlashga qaratilgan tadbirlar to'g'risida"gi va "Qurilgan to'g'ri qonunlar vaqtda madaniy boyliklarni himoya qilish to'g'risida"gi Konvensiyalar ratifikasiya qilindi. Xalqaro me'yorlar asosida, shuningdek, mamlakatda amalga oshirilayotgan demokratik jamiyat qurishning huquqiy asoslarini yaratish talablarini hisobga olib, 1999 yil 15 aprelda Oliy Majlis tomonidan birinchi marta O'zbekiston Respublikasining "Arxivlar to'g'risida"gi Qonuni qabul qilindi. Asta-sekin qonunning havo va normalari asosida Vazirlar Mahkamasi tomonidan jamiyatning axborot so'rovlari hamda rivojlanib borayotgan ilmiy, madaniy, ijtimoiy-siyosiy talablarga javob beruvchi qator maxsus qarorlar qabul qilindi.

"Arxivlar to'g'risida"gi Qonuni amaliyotga tatbiq etish shuni ko'rsatdiki, shakllanayotgan bozor munosabatlarga asoslangan fuqarolik jamiyati, xususiy mulk daxlsizligi va erkin axborot oqimi sharoitida shakl va mazmun jihatidan ko'proq davlat arxivlariga umumiy huquqiy yo'l-yo'riq bo'lgan eski qonun o'rninga arxiv ishi va ish yuritish sohalarni tashkil etish masalalarini batafsil yoritib beruvchi yangi qonun ishlab chiqish zaruriyati tug'ildi. 2010 yil 15 iyunda O'zbekiston Respublikasining "Arxiv ishi to'g'risida"gi yangi Qonuni qabul qilindi. Qonun arxiv muassasalari faoliyatining huquqiy mustakamlashni ta'minlash, arxiv hujjatlarini o'z vaqtida jamlanib borishi, davlat hisobiga olinishi, but saqlanishi va arxiv hujjatlarini kirib ko'rish, ulardan foydalanish masalalarini tartibga solishga qaratilgan. Masalan, qonunning alohida bobida arxivlar va idoraviy arxivlar tashkil etish masalasiga bag'ishlangan bo'lib, unda arxivlarni tuzish shart-sharoitlari, arxivlar turlari, arxivlarni tuzish, qayta tashkil etish va tugatish masalalari, Milliy arxiv fondining davlatga tegishli bo'lmagan qismini shakllantirish, Davlat katalogini yuritish, hujjatlarini saqlash va ulardan foydalanishni tashkil etishning huquqiy jihatlarini yoritib berilgan.

Mustaqillik yillarida respublikada ish yuritish va arxiv ishi sohalari yanada takomillashtirildi, huquqiy asoslari tubdan yangilandi hamda arxivlar faoliyatiga zamonaviy axborot texnologiyalari joriy etildi. Arxivlarning natijalarini ma'muriy mavqei va vakolatlarini oshirildi, balki

ularning tarmog'ini sezilarli darajada kengayitirdi. Jumladan, bugungi kungacha kelib, respublikadagi davlat arxivlarining soni 103 taga qo'yilib, ulardan 4 tasi markaziy davlat arxivlari, 12 ta viloyat va ularning 86 ta hududiy filiallari hamda Toshkent shahar davlat arxividir. 2009-2014 yillarda davlat arxivlari uchun 20 tadan ortiq maxsus yangi binolar qurildi, 5 ta yirik arxivlarning binolari to'liq rekonstruksiya qilindi va, eng muhimini, qolganlari o'z balansidagi binolarga ega bo'ldi. Shunga qaramay, aksariyat davlat arxivlarida hujjatlarini saqlash uchun zaruriy sharoitlar yaratilmagan, jihozlari eskirgan, arxiv hujjatlarini restavratsiya qilish, hisobga olish, qidirib topish va nazorat qilish bo'yicha yangi texnologiyalar joriy etilmagan.

Bundan tashqari, mahalliy xokimliklar huzurida 110 ta idoralararo xo'jalik hisobidagi shaxsiy tarkib hujjatlari arxivlari (IXSHSTA) faoliyat yuritib, yuridik va jismoniy shaxslarning turli mazmundagi so'rovlarini bajarishda salmoqli hissa qo'shib qelmog'da. Statistik ma'lumotlarning ko'rsatishicha, 2011 yilda davlat arxivlari tomonidan fuqarolarning 112 mingta ijtimoiy-huquqiy so'rovlari bajarilgan bo'lsa, IXSHSTA tomonidan 300 mingta so'rovlar ko'rib chiqilgan, 2014 yilda bu ko'rsatkich davlat arxivlarida 164 300 tani tashkil etgan bo'lsa, IXSHSTAlarda 330 mingtaga oshgan. Biroq mazkur arxivlar faoliyatida bir qancha jiddiy muammolar mavjud bo'lib, ularning 78% hujjatlar bilan to'lgan, bino va saqlovxonalarini me'yoriy talablarga javob bermaydi, fuqarolarni qabul qilish xonalari, moddiy-texnika bazasi, xizmat ko'rsatish spektori zamon talablari darajasida tashkil etilmagan. Shuningdek, ushbu arxivlarni "O'zarxiv" agentligiga faqat tashkiliy-uslubiy jihatdan bog'liqligi, byudjet mablag'lari bilan ta'minlanmasligi, 50% ortiq tugatilgan tashkilotlar hujjatlarini saqlanishi qator iqtisodiy qiyinchiliklarni yuzaga keltirmog'da. Bu esa mazkur arxivlar faoliyatini tashkiliy jihatdan qayta ko'rib chiqishni talab etadi.

Xususiy sektorning rivojlanishi hamda mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish va erkinlashtirish siyosatiga asosan, shuningdek, nodavlat tashkilot, muassasa va korxonalarining soni yil sayin oshib borishini hisobga olgan holda, oxirgi yillar ichida nodavlat arxivlarining ham soni oshib borib, 2010 yilda 47 taga yetdi. Biroq "Arxiv ishi to'g'risida"gi Qonun va Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan me'yoriy talablarga zid ravishda tashkilot etilganligi bois 2014 yilga kelib ularning 40 tasi qisqartirildi.

Shu bilan birga, arxivlarning ilmiy-tadqiqot va ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda o'quv-metodik adabiyotlar va axborot-ma'lumot go'llanmalarini ishlab chiqish, arxivlarga yosh malakali kadrlarni jalb etishga alohida e'tibor qaratildi. Bu o'rinda tadqiqotda davlat arxivlarining respublika ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan hamkorlikda fundamental, amaliy va innovasion loyihalarni amalga oshirish, ilmiy nashrlarni chop etish yo'nalishidagi ishlarini jadallashtrish, arxiv hujjatlaridan foydalanish me'yorlarini qayta ko'rib chiqish va maxfiylik cheklovini olib tashlash bo'yicha komissiya faoliyatini qayta tiklashga doir takliflar berildi.

Arxiv muassasalari faoliyatida to'planib qolgan boshqa bir qator muammolar kadrlar tayyorlash siyosatiga alohida urg'u berish kerakligini ko'rsatar edi. Davlat arxivlarining malakali mutaxassislariga bo'lgan talablarini hisobga olgan holda, oxirgi o'n yil ichida kadrlar tayyorlash tizimi doirasida respublikaning 4 ta oliy va 28 ta O'rtamaxsus ta'lim o'quv muassasalari qoshida ilk bor oliy va O'rtamaxsus ma'lumotli mutaxassislarini tayyorlash yo'lga qo'yildi. 2007 yildan boshlab ikkita markaziy davlat arxivlari qoshida tashkil etilgan qisqa muddatli o'quv kurslarida har yili mingga yaqin idoraviy arxiv va ish yuritish xizmati xodimlari o'z malakalarini oshirib bormoqda. Bu va boshqa tadbirlar arxiv muassasalarini malakali kadrlar bilan ta'minlash masalasini ijobiy hal etish imkoniyatini yaratmoqda. Biroq shunga qaramasdan, "O'zarxiv" agentligining 2016 yildagi ma'lumotlariga ko'ra, davlat arxivlarida faoliyat yuritayotgan 895 nafar xodimlardan 332 nafari (23,5%) oliy ma'lumotga ega bo'lib, ulardan 56 nafari (6%) soha mutaxassislarini tashkil etadi. O'rtamaxsus ma'lumotli 563 (40%) nafar kadrlardan 42 (9%) nafariyana soha mutaxassislaridir.

O'zbekistonning xalqaro hamjamiyatga integratsiyalashuvi jarayoni hamda axborot olish va saqlashning yangi turlari va vositalarini takomillashuvi arxivlarning yangi texnologiyalar joriy etish amaliyotini o'rganib chiqish hamda xalqaro tajriba bilan tanishish ehtiyojini yanada oshirdi. Bu maqsadlar amaliyotda dastlab davlat arxivlari xodimlarini turli xil respublika va xalqaro miqyosda tashkil etilgan forumlar, uchrashuvlar, konferensiyalar va malaka oshirish o'quv kurslarida qatnashish yo'li orqali hal etila boshlagan. Mazkur yo'nalishdagi keyingi bosqichda arxiv ishi sohasida davlatlararo hamkorlik to'g'risidagi bitimlarni imzolash, joylarga borib xorijiy arxivlar faoliyati bilan

tanishish, respublika arxiv tizimini modernizatsiyalashtrish bo'yicha xalqaro ilmiy-tadqiqot loyihalarni amalga oshirish joriy etila boshlandi. Masalan, 2003 yil 21 mayda "O'zbosharxiv" boshqarmasi va Rossiya Federal arxiv xizmati bilan, shu yilning 6 iyulida esa "O'zbosharxiv" va Amerika memorial Kengashi "Xolokost" va uning Vashingtondagi muzeyi bilan hamkorlik bitimlari imzolangan. 2008-2009 yillarda Gresiya, Mistr, Janubiy Koreya va Turkiya hukumatlari bilan arxiv ishi sohasida hamkorlik qilish to'g'risida memorandumlar imzolangan.

2009 yil 27-28 mayda Jazoirida bo'lib o'tgan Xalqaro Arxivlar Kengashining navbatdagi majlisi qarori asosida "O'zarxiv" agentligi uning tarkibiga "A" kategoriyasi bo'yicha kiritildi. Bu yo'l orqali respublika arxivchilarining kengashining Yevroosiyo bo'lumasi ishlarida rasmiy ishtirok etish uchun mavjud bo'lgan to'siqlar bartaraf etildi.

O'zbekiston arxiv muassasalari tomonidan oxirgi yillar ichida yetakchi ilmiy-tadqiqot va ta'lim markazlari bilan hamkorlikda arxiv ishini yanada takomillashtrish uchun xalqaro loyihalar ishlab chiqish amaliyotini joriy etish yo'lga qo'yildi. 2008 yil 21 avgustda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi markaziy davlat arxivlarini rekonstruksiya qilish hamda Koreya Respublikasi hukumatining mablag'larini jalb etgan holda ularni texnik modernizatsiyalashtrish to'g'risida"gi qarori bo'yicha arxiv binolari to'liq rekonstruksiya qilinib, zamonaviy axborot texnologiyalari bilan ta'minlandi.

2010-2013 yillarda ilk bor O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti hamda Martin Lyuter universiteti qoshidagi Sharqshunoslik instituti (Germaniya) bilan hamkorlikda "The Archives Talk: Writing the Social History of Pre-Soviet Central Asia" [Arxivlar ovozi: sovet davrigacha bo'lgan O'rtasiyo ijtimoiy tarixdan ocherklar] mavzusidagi xalqaro ilmiy-tadqiqot loyihasi qatnashib, zamon talablariga javob beruvchi yosh sharqshunoslarni tayyorlash, yangi yo'nalishlarda ilmiy izlanishlar olib borish va noyob arxiv hujjatlarini raqamlashtrish bo'yicha zamonaviy uskunalar bilan jihozlash ishlarini amalga oshirdi.

2016 yil avgustida "O'zarxiv" agentligi Koreya Milliy arxivi bilan o'zaro tajriba, mutaxassislar va hujjati axborot almashish masalalarini qamrab olgan idoralararo hamkorlik to'g'risida bitim imzoladi. Unga

asosan, 2016 yilning sentyabrda respublikadan uchta mutaxassis Xalqaro arxivlar kengashi tashabbusi bilan Seulda tashkil etilgan arxivchilarning Xalqaro Kongressida ishtirok etdi.

Umuman olganda, xalqaro hamkorlikning rivojlanishi respublikamiz arxivlari faoliyatiga zamonaviy axborot texnologiyalarini jalb etish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, arxiv hujjatlarini raqamli asoslarga o'tkazish va restavratsiya qilish texnikalari bilan jihozlashga sezilarli hissa qo'shmoqda. Bundan tashqari, arxiv xodimlarining ilmiy-amaliy maqsadlarda malaka oshirishlari nafaqat xodimlar salohiyatini kuchaytirishga, balki sohani yanada sifatlil va yangi rivojlanish bosqichiga olib chiqishga imkon yaratmoqda.

Mavzu yuzasidan savollar:

1. O'zbekistonda 1918-1945 yillar arxiv ishi tashkil etish qanday olib borilgan?
2. Arxiv ishini tashkil etish bo'yicha qanday huquqiy asoslar qabul qilingan?
3. Hujjatlarni markazlashgan holda Yig'ish uchun qanday fond tashkil etildi va uning asosiy vazifalari nimalardan iborat edi?
4. Arxiv boshqarmasi tashkiliy ishlarida qanday muammolar mavjud edi?
5. XX asr 50-yillar ikkinchi yarmida respublika arxiv tizimi qanday isloh qilindi?
6. 1980 yillarning ikkinchi yarmida arxivlarning ijtimoiy-siyosiy vazifalari asosan nimalardan iborat edi?

XULOSA

O'zbekiston Respublikasining mustaqillik yillarida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar avvalgi XIX asrda amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlardan O'zbekiston tarixini, uning ichki va tashqi siyosatini atroflicha va keng yoritib berilganligi, ilmiy tadqiqotlarda va ilmiy nashrlarda tarixning obyektiv ravishda, tarixiylik va ilmiy asosida yoritilganligini bilan mukammal tadqiqotlar hisoblanadi. Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan tadqiqotlarning asosiy qismini O'rta Osiyo xonliklarining tarixshunosligi, manbashunosligi, siyosiy tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, savdo va diplomatik aloqalari, madaniy hayoti va boshqa muammolarga qaratilganligini ko'rish mumkin. Mustaqillik yillarida O'rta Osiyo tarixining horijlik tarixchilarning tadqiqotlarida yoritib berilishi va uning tarixshunoslik masalalari tadqiq etilganligini bir qator tadqiqotlarda kuzatish mumkin.

Mahalliy mualliflar tomonidan yozilgan tarixiy asarlarda ham O'rta Osiyoda ro'y bergan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, xalq hayoti va turmush tarzi, madaniyatini chuqurroq anglab yetishga, Rossiyaga qarantlik sharoitida o'zlikni saqlab qolishga bo'lgan intilishni aniqlashga xizmat qildi. Manbalarni o'rganish jarayonida mahalliy tarixnavislar ma'lumotlarni imkon qadar haqqoniy yoritishga harakat qilganliklarini ko'rish mumkin. Bu holatni xonliklar davridagi tarixnavislar asarlarida xonlarning davlat boshqaruvidagi faoliyati xususidagi ma'lumotlarida, Rossiya imperiyasi tomonidan xonliklarning mustamlakaga aylantirilgan bir paytda tarixiy jarayonga o'zlarining dadil munosabat bildirganligida ko'rish mumkin. Mahalliy mualliflar asarlarida ma'lum bir sohaga oid ma'lumotlar asarning turli qismlarida uchray, bu tadqiqotchilar uchun noqulaylik keltirib chiqaradi, biroq shuni ta'kidlash lozimki, ushbu xolat ular asarlarini hukmdorlar topshirig'iga binoan xronologik tartibda yozganliklari bilan izohlanadi. Shu jihati bilan ham ushbu tarixiy asarlar ma'lakatimiz tarixini haqqoniy va ilmiy asosda o'rganishda muhim manba hisoblanib, o'z ahamiyatini hamuzgacha saqlab kelmoqda.

Sobiq sovet davrida arxiv hujjatlarini o'rganish, arxeologik va etnografik tadqiqot va izlanishlar olib borish, qo'lyozma manbalarni o'rganish sohasida faoliyat olib borilgan. Garchi, bu davrda tarixiy voqealarga partiyaviylik, sinfiylik nuqtai nazaridan kommunistik

markura asosida yondashilgan bo'lsa-da, O'ra Osiyo ta'rixining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, yer egaligi, dehqonchiligi va irrigatsiyasi, me'moriy yodgorliklari va amaliy san'ati masalalari keng yoritilganini aytish joiz.

XX-asr 50-yillarining boshlarida tarix muammolarini o'rganishda "Chorizmning mustamlakachi bo'lishiga qaramay, rus bo'lmagan xalqlarning, xususan O'ra Osiyoning Rossiyaga qo'shib olinishi progressiv fakt bo'lgan edi", degan soxta fikr qaror topgan va tarixchi olimlar tomonidan "kiritilishi", "o'z ixtiyoriga ko'ra qo'shib olinishi" kabi atamalar ishlatila boshlangan.

60 – 80 yillarning birinchi yarmida tadqiqotlarning muammoviy doirasi kengayib, O'ra Osiyoning ijtimoiy - iqtisodiy, siyosiy hayotining ko'pgina masalalar qator tadqiqotlarda yoritilgan bo'lsa, 80 - yillarning ikkinchi yarmidan boshlab, "gayta qurish" munosabati bilan ilmiy tadqiqotlarda "ko'rsatma bilan ishlash" tamoyili o'rniga tarixiylik tamoyilik tiklana borishi bilan qator respublika va xalqaro miqyosda o'tkazilgan ilmiy anjumanlarda O'zbekiston tarixi, Temur va temuriylar tarixi, xonliklar tarixi, Rossiya imperiyasining O'ra Osiyoni bosib olish masalasi, davlatchilik tarixi, mustamlaka va sovet hokimiyati boshqaruv tizimining mazmun-mohiyati va xususiyatlarini o'rganish, ularning o'ziga xos jihatlari aniqlash kabi masalalarga e'tibor kuchaygan.

XIX asrda xorijlik tadqiqotchilar tomonidan yozilgan asarlarda O'ra Osiyoning geografik joylashishi, siyosiy ahvoli, harbiy salohiyati masalalariga katta e'tibor qaratilgan, madaniyat, xalqning turmush tarzi masalalari esa nisbatan kam o'rganilganligini kuzatish mumkin. Shu bilan birga xorij tadqiqotlarining deyarli barchasida Rossiya O'ra Osiyoni qurol kuchi bilan zabt etganligi qayd qilingan. Biroq, ushbu tadqiqotlarning o'zida ham mustamlakachilik kayfiyati tasvirlanganini aytish mumkin.

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz tarixi yoritishda birlamchi manbalarga, arxiv hujjatlari ma'lumotlariga asoslanib, ilmiy adabiyotlar, risola va maqolalar nashr qilindi, nomzodlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Tadqiqotlarda mamalakatimizda kechgan siyosiy jarayonlar, olib borilgan islohotlar, madaniyat, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo, O'ra Osiyoning xorijiy davlatlar bilan olib borgan diplomatik munosabatlari, shaharsozlik va davlatchilik tarixiga oid keng doiradagi ma'lumotlarni gamrab olganligi talabalar tomonidan O'zbekiston tar-

ixini yanada chuqurroq, daliliy materiallar asosida o'rganishiga katta yordam berdi. Qo'llanma pedagogika sohasidagi tarix yo'nalishida tashkil topgan talabalar uchun mo'ljallanganligi sababli tarixshunoslik darslarini zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanib o'qitish maqsadga muvofiq.

GLOSSARIY

Abstraktlashitirish - bu usul universal xarakterga ega bo'lib, tafakkurning har bir qadami ushbu jarayon bilan bog'liq. Bu ushning mohiyati asosiy bo'lmagan xususiyatlarga, aloqalarga, munosabatlarga e'tibor qaratmasdan, predmetning taddqiqotchini qiziqitradigan asosiy bir nechta tomonlarini taddqiq etishga e'tibor qaratiladi. Abstraktlashitirish jarayoni ikki bosqichli murakkab xarakterga ega. Birinchi bosqichda muhim jihatlari muhim bo'lmaganlardan ajratib olinadi. Aynan shu bosqichda voqealiklarning turli tomonlari va omillari baholalanadi. Ikkinchi bosqichda esa turli xususiyatlarga boy bo'lgan obyekt bilan almashitiriladi. Abstraktlashitirish jarayoni boshqa taddqiqot usullari bilan, ayniqsa analiz (tahlil) va sintez usullari bilan chambarchas bog'liqdir.

Abstraktlikdan konkretlikka o'tish tafakkurning asosiy usullaridan biridir. "Abstraktlik" asosan inson bilimlarini tasniflash uchun ishlatiladi. Abstraktlik deganda bir tomonlama, to'liq bo'lmagan, predmetning asosiy mohiyatini ochib bermaydigan bilim tushuniladi. "Konkretlik" odatda ikki xil ma'noda ishlatiladi. 1) voqealik, turli xususiyatlarga ega bo'lgan obyektlar; 2) obyekt haqida ko'p qirrali, har tomonlama, tizimli bilim.

Amiri Hamid Abu Muhammad Nuh - Somoniyalar sulolasidan, hukmdorlik yillari: 943 - 954. U haqda "Buxoro tarixi"ning XXXIII bobida to'liq ma'lumot berilgan. Aslida diniy jamoalar va ruhoniylarning oliy rahbarlik lavozimlarini egallab kelgan sadrlar XII asrda Buxoroda feodal davlat ustidan hukmronlikni ham o'z qo'llariga qolganliklari nazarga olinsa, Abdulaziz sadrga berilgan mazkur yuksak sifatlar boisi oydinlashadi.

Analiz (tahlil) (yunoncha - ajratish, parchalash) - bir predmetni tarkibiy qismlarga ajratish orqali ilmiy taddqiqot olib borish usuli.

Ajam - arablar o'zlaridan boshqa xalqlarni "Ajam" deb ataganlar, shuningdek, arablar yashaydigan yerlardan boshqa mamlakatlar, xususan Eron va Turonlar ham "mulki Ajam" nomi bilan yuritilgan.

Annalchilar - dastlabki qadimgi Rim tarixchilari, ular tartixiy voqeahodisalarni konsullarning hukmronlik qilgan yillariga qarab yozishgan.

Annallar - qadimgi va O'rta asrlarga tegishli bo'lgan o'zining qisqa bayoni bilan farq qiluvchi yilnomalar ko'rinishidagi yozuvlar.

"Annallar" maktabi yoki "Yangi tarix fani" - XX asrda Fransiya

tarix fanidagi yo'nalish bo'lib, ijtimoiy fanlarda noan'anaviy taddqiqot usullarini taklif qilgan. Annallar maktabining eng asosiy namoyandalari L.Fevr, Blok, F.Brodol, Le Goff kabi olimlar edi.

Arxeotip - namuna, birlamchi ko'rinish va g'oya.

Arxitektonika - qismlarning bir butunlikka birkuvi, jamlanma.

Aspekt - taddqiqot obyekti ko'rib chiqilayotgan nuqtayi nazar qirasi.

Ahmad ibn-Ismoil — Somoniyalar sulolasidan, hukmdorlik yillari: 907 - 914. U haqda "Buxoro tarixi"ning oxirgi boblaridan birida (XXXI) to'laroq yozilgan.

Gender tartixi - "Xotin-qizlar tarixi" dan farqli ravishda o'z predmeti sifatida jinslar dialogini tanladi. Gender tartixi tarixiy taddqiqotlarda fanlararo yondashuvning namoyon bo'lishi bo'lib, yangi ijtimoiy tarixning yaxitligini tiklashga qaratilgan. Gender tarixining predmeti ijtimoiy munosabatlarning muhim jihatlardan biri bo'lgan erkaklar va ayollar o'rtasidagi munosabatlar hamda ularning makro tarixiy kontekstida namoyon bo'lishi hisoblanadi. Gender tartixi jinslarning ijtimoiy-madaniy farqlari va jinslar iyerarxiyasi to'g'risidagi tasavvurlar kelib chiqqan holda ularning funksiyasini tarixiy retrospektivada ko'rsatadi. Gender munosabatlari dinamikasi ijtimoiy-tarixiy rivojlanishning umumiy konsepsiyasiga qo'shilib ketadi.

Vizual taddqiqotlar - XX asrning so'nggi o'n yilligida G'arb ijtimoiy fanlarida vizual materiallarga qiziqish ortib ketdi: yetakchi universitetlarda fakulterlar soni ko'paydi, maxsus nashrlar pay do bo'ldi va ushbu muammolar bo'yicha taddqiqotlar chop etila boshladi. Bu esa vizual antropologiyani bahislar maydoniga aylantirdi, hozirgacha taddqiqotchilar orasida vizual usullar, uiardan foydalanish va boshqa usullar bilan muvofiqlikda taddqiqotlar olib borish haqida turli fikrlar bildirilmogda. Hozirgi kunda visual materiallar nafaqat taddqiqot manbasi, balki obyekti tarzida ham o'rganilmogda. Vizual taddqiqotlarda miqdoriy tahlil va diskur tahlil usuli keng qo'llaniladi.

Dehqonlar - bu yerda va umuman "Buxoro tarixi"ning ko'p joyida bu so'z yirik yer egalari, nasidor zodagonlar ma'nosida ishlatiladi.

Diaxron usul yoki davrlashitirish usuli - inson, jamiyat yoki jarayonlar rivojlanishini alohida bosqichlarga ajratish. U tarixiy taddqiqotlarning muhim usullaridan biridir. Bu usul tarixiy jarayonning ma'lum bir davr mobaynidagi sifat jihatidan o'zgarishini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, ma'lum bir davrda tarixiy voqealiklarning

mohiyatini va qonuniyatini ochishga yordam beradi.

Diskurs (lotincha - muhokama qilmoq, mulqot o'ratmoq) - XVI - XVIII asrda fanda qo'llanilgan bo'lib, diskurs ilmiy dalillarga asoslangan nutqning sinonimi sifatida ishlatiladi. U ilmiy muammolarning aniq bir maqsadga qaratilgan muhokamasi. Uyg'onish davrida diskurs tadqiqot jarayoni va izlanish rejasi sifatida namoyon bo'lgan. Yangi davrda esa ilmiy faoliyatning qonunqoidalari sifatida qo'llanila boshladi. U mulqot ishtirokchilarining qarashlari, maqsadlari, xabarning paydo bo'lish sharoiti va qabul qilinishi haqida tasavvur beradi.

Deduksiya (lotincha - surishtirib bilmoq) - bilish jarayonida umumiylikdan xususiylikka o'tish; xususiylikdan umumiylikni ajratish masalalarni muhokama qilish, unda har bir tomon subbadoshning fikriga e'tiroz bildirib, o'z pozitsiyasini asoslaydi va shu orqali maqsadiga erishishga harakat qiladi.

Zimmilar - islom dini hukmron bo'lgan mamlakatda yashab turuvchi boshqa dinlarga mansub kishilar, islom davlati o'z himoyasida saqlab turganligi evaziga zimmiylar ma'lum solig' - jiz'ya to'lab turganlar.

Zohid - molu dunyoga rag'bat va xohishi bo'lmagan, tarki dunyo qilgan kishi.

Ijtimoiy antropologiya - inson va jamiyatni, ularning rivojlanish qonuniyatlarini va madaniy xilma-xilligini o'rganuvchi fanlararo fandır.

Ilmiy bilish metodologiyasi - ilmiy tadqiqot faoliyatining tamoyillari, shakllari va yo'llari haqidagi ta'limot.

Ilmiy tadqiqot - aniq bir maqsadga qaratilgan bilish, uning natijasi tushunchalar, qonunlar va nazariyalar tizimi sifatida namoyon bo'ladi.

Ilmiy g'oya - nazariyaning turi komponentlarini birlashtirish asosi. G'oya nazariyaning boshqa komponentlariga nisbatan tadqiq etilayotgan sohaning asosiy xususiyatlarini ko'rsatib beradi.

Ilmiy fakt (dalil) - xulosa qilish yoki tasdiqlash uchun asos bo'luvchi voqea va hodisalar; ilmiy bilimning asosini tashkil etadi.

Imom Shofeiy - islom dinidagi mashhur to'rt sun'iy mazhabdan biri - "Shofeiy" mazhabining asoschisi; 767 yilda tug'ilib 819 yilda vafot etgan.

Induksiya - xususiy m a'lumotlardan umumiy xulosalarga o'tish.

Intellektual tarix - G'oyalarni tarixi intellektual tarixning an'anaviy

predmeti bo'lishda davom etsada, uning tadqiqot doirasi ancha kengaygan va bitta ilmiy paradigmagacha taynamaydi. An'anaviy intellektual tarixdan farqli ravishda u faqat mazmun va shaklni emas, balki intellektual faoliyat sharoitini, davr intellektual iqlimini o'rganadi va tafakkur tarixini ijtimoiy-madaniy bog'liqlikda tadqiq etadi.

Kadivarlar - Arablar istilosi oldidan O'rta Osiyoda ilk feodal jamiyatning tashkili topa boshlagan davrda erkin dehqonlar tabaqasi bilan bir qatorda paydo bo'lgan, ammo erkin dehqondan farqli o'laroq, iqtisodiy jihatdan boy tabaqalarga butunlay qaram bo'lgan kishilar.

Konsepsiya - biron-bir narsa haqidagi qarashlar tizimi, tadqiqotning maqsad va vazifalari hamda tadqiqot olib borish yo'llari haqidagi asosiy fikr vaziyat.

Kuhandiz - "Kundiz" gal'a. XIII asrdan boshlab Buxoroning kuhandizi "ark" deb ham atalgan.

Kuzatish - inson hissiy organlari orqali faol bilish jarayonidir. Kuzatish nazariy va amaliy harakatlar asosi bo'lib xizmat qilishi uchun predmet va voqealarning xususiyatlarini haqida m a'lumot berishi zarur. Bilishning samarali usuli bo'lishi uchun kuzatish bir nechta talabga javob berishi lozim: 1) rejali; 2) yo'natirilgan; 3) faol 4) tizimli.

Mentalitet (mentalilik) - 1) u yoki bu jamiyat a'zolarining ma'lum bir aqliy, psixologik jihatariga ega bo'lishi natijasida ularning dunyoni va o'zini anglashga imkon berishi; 2) fikrlash obrazi, alohida bir kishining yoki ijtimoiy guruhning aqliy ko'nikmasi va ma'naviy qadriyatlarini.

Metodika (uslubiyat) - tadqiqot usullari va yo'llari yig'indisi, ularni qo'llash tartibi va ular yordamida olingan natijalarni talqin qilish. U tadqiqot obyektini, metodologiyasi, maqsadi, usullari, tadqiqotchining umumiy tayyorgarlik darajasi bilan bog'liq.

Metodologiya - u yoki bu fanning asosini tashkil etuvchi umumiy tamoyillar, usullar, qarashlar tizimi.

Mol - har xil ma'noda ishlatiladigan termin: "Buxoro tarixi" da ko'pincha pul, mol mulk mazmunini anglatasa ham asosan xiroj, jon puli ma'nosida ham keladi.

Mikrotarix - mashhur bo'lmagan kishilar, u yoki bu ijtimoiy qatlarning odatiy bo'lmagan vakillari hayotini har tomonlama o'rganish orqali tarixiy tadqiqotlar olib borish yo'nalishidir. 1950-60 yillarda "mikrotarix" atamasi F.Brodel tomonidan ishlatilgan. Mikrotarix 1970-yillarda Italiyada vujudga kelgan. Buboradagi dastlabki ishlar

avval "Quaderni Storici" nomli jurnalda, keyinchalik Eynaudi nashriy-otida Karl Ginzburg va Djovanni Levi tomonidan "Microstorie" nomi seriyada chop etilgan. 1970 yillarda Germaniyada ijtimoiy fanlarning tarixiy-tanqidiy vakillariga qarshi (X.U. Veler, X. Byome, Yu. Kock, M. Shyurmer) "davlat siyosatini o'rganishdan va global ijtimoiy tizimlarni tahlil qilishdan kichik hayotiy voqeeliklarga murojaat qilaylik" shiori ostidagi harakat boshlandi. Mikro tarixning paydo bo'lishiga 1960 yillarda makro tarixiy tadqiqotlarning inqirozi sabab bo'lgan.

Miqdoriy usullar - voqelik va jarayonlarni miqdoriy ko'rsatkichlar tizimi asosida tahlil qilish.

Misqol - og'irlik o'lchovi: 4,25 gramm.

Monitoring - ommaviy axborot vositalari tomonidan ma'lumot to'planishi.

Muammo - yirik, umumlashtirilgan ilmiy masalalar bo'lib, y kelgusi tadqiqot chegarasini o'z ichiga oladi.

Mujovirlar - masjid va mozorlarda tunab yuruvchilar.

Mugotaa - ulush sifatida taqdim qilingan yer-mulk.

Nazariya - ishonchi g'oyalar, qoidalar, tushuntirish talab qiluvchi hodisalar tizimi. Nazariya isbotlangan, mantiqan to'g'ri tuzilgan ilmiy bilimlar tizimi, u mavjud xususiyatlarni, qonuniylikni, sabab-oqibat aloqalarini aniqlashga qaratilgan.

Narrativ - bayon, epik, tavsifiy.

Nasr - Ismoil Somoniyning akasi. Samarqandda hukmronlik qilgan; vafoti yili 892.

Nur - Samarqand viloyatidagi hozirgi Nurota.

Oriz - askarlar va mansabdorlarga maosh ulashish ishlarini boshqarish lavozimidagi kishi, xazinachi ma'nosida xam tushunish mumkin.

Omillar - umuman xizmatchi yoki amaldor ma'nolarida; bu yerda soliq yig'uvchilik lavozimidagi kishilar ma'nosini anglatuvchi tarixiy atama.

Og'zaki tarix - "Og'zaki tarix" atamasi paydo bo'lganligiga ko'p bo'lmagan bo'lsa-da, ammo og'zaki tarix tushunchasi yangi emas, tarix paydo bo'lishi bilan og'zaki tarix vujudga kelgan hamda tarixning birinchi turi edi. XIX asr o'rtalarida fransuz tarixchisi Ekol Normal, Sorbonna va Kollej de Frans professori Jyul Mishle "Fransuz inqilobi tarixi" (1847-1853) kitobining manbalari faqat yozma manbalar

bo'lmagan, u esdaliklardan ham keng foydalangan. U 1798 yilda Parijda tug'ilgan, ya'ni Bastiliya ishg'ol qilinganiga hali o'n yil ham to'lmagan edi. U 10 yillar mobaynida Parijdan tashqarida og'zaki esdaliklarni tizimni ravishda to'plagan. Jyul Mishle rasmiy hujjatlar ma'lumotlarini aholining siyosiy qarashlari bilan uyg'unlashtirishni maqsad qilgan edi. Og'zaki tarixning "otasi" Pol Tompson "og'zaki ana" deganda alohida insonlarning - dehqonlar, shaharliklar, qariyalar, ayollar, bolalar fikrlari yig'indisini tushungan, bunda ba'zi fikrlar ko'p marotaba takrorlangan.

Paradigma - boshlang'ich konseptual sxema, muammolarni qo'yish va ularni yechish modeli, ma'lum bir tarixiy davrda ilmiy jam iyatda hukmron bo'lgan tadqiqot usullari.

Partiyaviylik tamoyili (prinsip) - hodisa va jarayonlarni baholashda sinfiy yondashuvga o'xshash bo'lgan partiyaviylik tamoyili tarixiy tadqiqotlarning markscha-lenincha metodologiyasining asosini tashkil etgan. Sobiq Ittifoq davrida olimlar partiyaviylik prinsipidan kelib chiqqan holda tadqiqotni tarixiy baholashda asosiy mezon sifatida amal qilgan. Tarix fanida partiyaviylik prinsipidan asosiy tamoyil sifatida foydalansh jam iyatda o'zaro munosabatlarni real tasavvur etishdan chetlashishga olib keldi.

Polemika - (yunoncha so'zdan olingan bo'lib, kelishmovchilik ma'nosini anglatadi) - bahs qilib savollarni aniqlash yoki muammolar yechimini topishdir. Shu bilan bir qatorda disput, bahslashish, diskussiya ma'nosida ham ishlatiladi.

Retropektiv usul - tarixiy modellashirish usuli ham deb ataladi. Bu usulning mohiyati "retrohkoya", ya'ni tadqiqotchining fikrlash yo'nalishi hozirgi zamondan o'tmishga, hozirgacha saqlanib qolgan eski elementlarni o'rganishdan ular asosidagi tarixiy voqea va hodisalarni rekonstruksiya qilishdadir. O'tmish hozirgi zamon va kelajakning birligi retrohkoyaga imkon beradi. Hozirgi zamondan ham ishga borish natijasida tadqiqotchi voqeeliklarning turli bosqichlarini ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'z navbatida o'rganilayotgan jarayonlarning mohiyatini chuqur anglab yetishga, keyinchalik ularning mohiyatini ochib berishga imkon beradi. Ammo tadqiqotchi o'sha davrdagi rivojlangan voqelikni etalon sifatida qabul qilmasligi lozim.

Semiotika - bu tushunchaning paydo bo'lishi uning asoschisi F.de Sosossyura nomi bilan bog'liq, u til belgilar tizimi ekanligini isbotladi.

Demak, semiotika belgilar tizimi haqidagi fandir. Ancha yillar mobaynida semiotika, asosan, jurnalistika va kommunikatsiya fakultetlari qoshida o'rganildi. Chunki, aynan shu fakultetlar mediatekstlarni tadqiq etgan, ular uchun "vizual matn", "verbal matn" kabi muhim bo'lgan. Semiotika tushunchasidan fransuz poststrukturalizm vakili Roland Bart ham foydalanib, moda, upakovkalarni belgilar tizimi sifatida tadqiq qildi. Belgilarnamzlar rolini bajaradi, unda m a'lumotlar mavjud. Belgilar tizimi madaniy tajriba, jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy o'zaro ta'sir translatsiyasini amalga oshiradi.

Sinergetika - sinergetika atamasi qadimgi yunon tilidan kelib chiqqan bo'lib, birgalik, birlashgan holda, hamkorlik, ko'maklashish, ishtirokchilik yoki ko'maklashuvchi, yordam beruvchi degan m a'nolarni anglatadi. Sinergetikaning tadqiqot predmeti bo'lgan tizimlar turli xil bo'lib, turli fanlar, masalan, fizika, kimyo, biologiya, matematika, iqtisod, sotsiologiya, lingvistika va boshqa fanlar tomonidan o'rganilishi mumkin. Ilmiy bilishning an'anaviy sohalaridan tashqari sinergetika har qanday tabiatga ega bo'lgan tizim evolutsiyasining umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. 1980-yillarda Germaniyada bu fan sinergetika (G.Xaken), fransuz tillik davrlarda - dissipativ tizimlar nazariyasi (I.Prigojin), AQSHda - dinamik tartibsizlik nazariyasi (M.Feygenbaum) deb atalgan. Unda rivojlanish tizimning bargaror holatiga muvofiq ravishda uzoq davrlar izchilligi sifatida tushuniladi. O'rtada uzilish, ya'ni tartibsiz holatlarning qisqa davri ("bifurkatsiyalar") ro'y beradi. Undan keyin yana bifurkatsiya nuqtasida tanlangan fluktatsiyaga qarab keyingi bargaror holatga ("atraktorga") o'tiladi. Sintez (yunon.-ulanish) - analiz natijasida olingan qismlarni bir butunga birlashtirishdan iborat. Unda hodisalar o'zaro bog'langan, bir butun holda tadqiq etiladi, olingan natijalar umumlashtiriladi va xulosalar chiqariladi.

Sinxron usul - turli voqea va hodisalarni bir paytda o'rganish. Turli voqea va hodisalarni alohida o'rganish ularning ahamiyatini oshirib yoki kamaytirib yuboradi, natijada absolyutlashtirish kelib chiqadi. Vogelik haqida subyektiv qarashlar paydo bo'lishiga olib keladi. Bundan tashqari, sinxron usuldan foydalanish voqeelklar o'rtasidagi murakkab aloqalarni va o'zaro ta'simi o'rganish imkonini beradi.

Strukturali - tizimli usul - bu usul jamiyatni turli vako'p aloqalarga (iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, g'oyaviy) aloqalarga ega bo'lgan yagona, ammo murakkab tizim sifatida tadqiq etadi, ya'ni "gorizontaal

holarda" o'rganadi; bu usul jamiyatning ijtimoiy strukturasi "vertikal ko'rinishda" o'rganish imkonini beradi, ya'ni jamiyatni ierarxiyaga asoslangan guruhlar (shaxs, ijtimoiy guruh, sinf, partiya, davlat va b.) ga bo'lib o'rganadi.

Tadqiqot obyekt - o'rganish uchun tanlangan muammoviy vaziyatni keltirib chiqaruvchi jarayon yoki voqealik.

Tadqiqot predmeti - tadqiqot obyekt chegarasida ma'lum aspekti o'rganiluvchi narsalar. Tadqiqot predmeti aniq bo'lib, y tadqiqotda bevosita o'rganiladigan munosabat va aloqalarni o'z ichiga oladi. Har bir obyektga bir nechta tadqiqot predmetlarini ajratish mumkin. Tadqiqot predmetidan umumiy vazifalar va maqsad kelib chiqadi.

Tamoyil (printsip) - qandaydir bir nazariya, ta'limot, fanning asosiy boshlang'ich holati.

Tarixiy tadqiqot predmeti - bilish jarayoniga kiritilgan obyektning bir qismi. U ko'p aspektli bo'lib, har doim tizimli xarakterga ega. Tarixiy tadqiqot predmetini doimo tarixiy tadqiqot obyekt bilan uzviy ravishda ko'rish kerak.

Tarixiy parallel (qiyosiy-tarixiy) usuli - o'rganilayotgan hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlashga asoslangan. Bu usul o'rganilayotgan voqeelkni o'rganib bo'lingan voqeelk bilan qiyoslash hamda birinchisining mohiyatini anglab yetishga yordam beradi. Ushbu usul XIX oxiri - XX asr boshlarida yagona ilmiy usul sifatida tan olingan.

Tarixiy voqealar va jarayonlarni baholashda sinfiy yondashuv - tarixiy va tarixshunoslik tadqiqotlarining markscha-lenincha metodologiyasining asosiy belgisi, unda voqea va jarayonlar, manbalar m a'lum bir sinf nuqtayi nazaridan o'rganiladi. Sovet hokimiyati yillarida kommunistik partiya rahbarlari va ideologlari tarix fanida nafqat sinfiy yondashuvni qonunlashtirdi, balki uni mutlaqlashtirdi va uni ilmiy asoslashga urindi. Zamonaviy tarix fanida bunday yondashuvdan voz kechilgan, ammo voqea va jarayonlar bir davrda ma'lum bir mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan bog'liq holda ro'y berishini unutmashlik lozim.

Tarix metodologiyasi - tarix fanining usullar haqidagi qismi. XIX asrning birinchi yarmidan bu tushuncha ishlatila boshlagan. Atama dashtab nemis tarixchilari tomonidan usul haqidagi ta'limot (Methodenlehre) va o'quv fanining nomi sifatida ishlatilgan. Hozirgi

kunda "metodologiya" tushunchasi nafaqat dastlabki holatida, balki tarixiy bilishning nazariy asosi sifatida qo'llaniladi. Tarixchining tadqiqot amaliyotini umumiy lashirgan holda metodologiya bilishning ongli ravishda munosabatda bo'lish, usullar va nazariy tamoyillarni ishlab chiqish va ongli ravishda ularni tadqiqotga qo'llash imkoniyatini beradi. Metodologiya qo'yilgan muammolarga tayyor javob bermaydi, ammo muammolarni qanday yechishni o'rgatadi. Tarix fanining umumiy metodologiyasi mavjud emas. Tarixchining nazariy pozitsiyasi uning tanlovi yoki mustaqil ijodi va bilim darajasi, ijtimoiy muhit bilan bog'liq.

Tarixiylik - tarixning mustahkam qonuniyatlari mavjudligiga ishonch va ijtimoiy rivojlanishning azaliy xarakterga ega ekanligiga asoslangan konsepsiya. Bunga asoslanib tarixiylik tarafdorlari tarixiy bashorat qilish mumkin deb hisoblaydi.

Tarixiy informatika - maubashunoslik va informatika chegarasida paydo bo'lgan tarix fanining yo'nalishi, uning asosini tarixiy manbalarni kompyuterda qayta ishlash, tadqiqotda yangi kompyuter texnologiyalarini qo'llash, o'quv jarayoniga kompyuter dasturlarini vujudga keltirish tashkil etadi.

Tarkibiy tahlil usuli (kontent analiz) - tahlil predmeti axborot berish qobiliyatiga ega bo'lgan matnlar tarkibidan iborat. Tarkibiy tahlil o'z mohiyatiga ko'ra xuddi miqdoriy tahlil usuli kabi man va matnlar majmuasini tahlil qiladi. Tarkibiy tahlilda manba o'rganilayotganda unga yondash bo'lgan barcha axborot manbalari birdek tahlil qilinadi. Ushbu usulning keng qo'llanila boshlangan davri axborot asrining boshlanishi bilan bog'liq, biroq XVIII asrdayoq Shveysiyada bu usul bilan bog'liq ayrim tadqiqotlar yaratilgan. XX asming 30-yillaridan bu usul to'laqonli usul sifatida AQSHda ijtimoiy fanlar doirasida keng qo'llanila boshlandi. Mazkur usulning nazariy masalalarini yaratishda AQSHlik olimlar B.Met'yu, A.Tenni, D.Spid, D.Uipkenni va keyinchalik fransiyalik tadqiqotchi J.Kayzeming xizmatlari katta bo'lgan. Dastlab tarkibiy tahlildan sotsiologik tadqiqotlarda, jumladan, reklama va targ'ibot ishlari materiallarini o'rganishda qo'llanilgan. Siyosiy tadqiqotlarda qo'llanilishi yuzasidan dastlabki tadqiqotni G.Lassuel amalga oshirgan. U ikkinchi jahon umshidagi tashviqot va targ'ibot materiallarini o'rganishda metod imkoniyatlarini ochib bergan. 1960 - yillardan boshlab kompyuter texnikalaridan keng

foydalanishning boshlanishi bilan ushbu usulga ko'p murojaat qilish boshlandi.

Taqqoslash - bilishning eng keng tarqalgan usullaridan biridir. Taqqoslash predmet va voqevalarning o'xshash jihatlari hamda farqlarini aniqlash imkonini beradi. Taqqoslash natijasida ikkita va undan ortiq obyektga xos bo'lgan umumiylik aniqlanadi. Taqqoslash yordamida predmetning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari ma'lum bo'ladi. Voqeliklarda takrorlanadigan umumiylikni aniqlash qonuniyatlarini bilish yo'lidagi bosqich hisoblanadi. Taqqoslash samarali bo'lishi uchun 2 ta asosiy talabga javob berishi lozim: 1) o'rtasida umumiylik mavjud bo'lgan voqeliklar taqqoslanishi lozim; 2) obyektarni o'rganish uchun muhim, asosiy jihatlari taqqoslanishi lozim.

Tendensiya - biron bir g'oya, fikr, hodisaning rivojlanish yo'nalishi.

Transformatsiya - jamiyat hayotidagi sodir bo'ladigan o'zgarishlar.

Tobeinlar - Muhammad payg'ambarni o'z ko'zi bilan ko'rgan (sahoba)larni ko'rgan kishilar.

Ekspiriment (tajriba) usuli - kuzatish usuliga qaraganda bir qancha ustunliklarga ega: 1) tajriba jarayonida u yoki bu voqelikni "toza" holatda o'rganish imkoniyati mavjud; 2) tajriba voqeliklarini ekstremal holatda tadqiq etadi. Ilmiy tajriba o'qkazish uchun uning natijalarini umumlashirish, natijalarni tushuntirish uchun nazariya zarur bo'ladi. Tajribani o'qkazish bir qancha bosqichlarni o'z ichiga oladi: 1) ilmiy farazni oldinga surish; 2) tadqiqotning aniq vazifasi va obyektini belgilanadi; 3) tajribani amalga oshirish uchun moddiy baza tayyorlanadi; 4) tajriba o'qkazishning optimal yo'li tanlanadi; 5) tajriba jarayonida voqeliklar kuzatiladi; 6) olingan natijalar tahlil qilinadi va umumlashiriladi.

Fanlararo yondashuv - XIX asrda paydo bo'lib, tarix fanining tadqiqot usullarini doimiy ravishda boyitish ehtiyojidan kelib chiqqan. Fanlararo tadqiqotlarning metodologik asosini ijtimoiy gumanitar fanlarning obyektini umumiylikni tashkil etadi, ularning predmetlari esa turlichadir. Ijtimoiy gumanitar fanlarning obyektini inson bo'lib, uning hayotining barcha jihatlari o'rganiladi. Shu bilan birgalikda tadqiqot usullari turlichaligi ham ijtimoiy gumanitar fanlari predmetining o'ziga xos xususiyatini tashkil etadi.

Farab - (yoki Firabr), bu qishloq Chorjo'y ro'baro'sida. Amudaryo bo'yida Britika yaqin joylashgan va "Raboti Tohir Ibn Ali" deb mash-

hur bo'lgan.

Faqih — shariat ilmini, shariat hukmlarini yaxshi biluvchi kishi.

Usul - ma'lum bir ravishda tashkil etilgan maqsadga erishish yo'li, fanda esa tadqiqotchining farazga asoslangan holda tadqiqot predmetini o'rganish yo'li.

O'lov - taqqoslashga nisbatan aniqroq usul hisoblanadi. O'lov sifati o'lov asboblariga va tadqiqotchining harakatiga bog'liqdir. Bu usul asosan aniq fanlarda ishlatiladi.

Xronologik usul - tarixiy voqea va hodisalarni tarixiy davr doirasida ularning ketma-ketligi, harakati va o'zgarishi nuqtayi nazaridan o'rganiladi. Ushbu usul bir-biri bilan bog'liq voqealar xronikasini o'rganib, tadqiq etilayotgan jarayonning mohiyatini ochish imkonini beradi. Yangi ijtimoiy tarix - XX asrning oxirgi o'n yiligidagi an'anaviy ijtimoiy tarix transformatsiyasi asosida ilmiy bilimlarning antropologiyazatsiyalashuvi ta'sirida paydo bo'ldi. A n'anaviy ijtimoiy tarixdan farqli ravishda uning diqqat markazida ijtimoiy tizim va jarayonlar emas, balki "rivojlanayotgan jonli ijtimoiy organizmningujayrasi sifatida" inson turadi. Ijtimoiyjarayonlarni o'rganish fakursi o'zgaradi: tarixni "yuqoridan" turib, "dunyoning kuchi kishilari" idrok qilishi va rasmiy diskurs orqali o'rganishdan voz kechildi, turli davrlarda oddiy insonlar hayoti "pastdan" va "ichkaridan" o'rganila boshladi. Shuningdek, ijtimoiy borliq shakllari, hokimiyat institutlari va ular o'rtasidagi munosabatlar, insonlarning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rni va roli tadqiq etiladi. Shunday qilib, ijtimoiy tarixda inson ijtimoiy-madaniy amaliyoti va inson xatti-harakatining (kundalik hayotda insonlarning o'zaro munosabati va hokimiyat bilan munosabati; oila, nikoh, bolalar tug'ilishi va tarbiyasi muammolari; jinslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar; ta'lim, moddiy jihatdan ta'minlanganlik, dam olish va boshqalar; yashashning har kunlik muammolarini hal qiluvchi ijtimoiy muassasalar, jamiyatning moddiy ta'minlanganligi, axloqiy va psixik jihatdan salomatligi; ichki iktibozlik, jinoyatchilik, narkomaniya muammosi; e'tiqod ramzlari, ijtimoiy ong afsonalari, marosimlar, suhbat amaliyoti, folklor va boshqalar) ijtimoiy sabablari oldinga chiqadi

Xarvor - har xil shaharlarda miqdori har xil bo'lgan og'irlik o'lovini anglatadi. Lug'aviy ma'nosi "bir eshak yuki", ya'ni bir eshaka ortilishi mumkin bo'lgan og'irlik miqdori. Bu o'rinda esa

"xarvorho" shaklida yozilgan va umuman juda ko'p degan mazmunni anglatadi.

Xarqonrud - Zarafshon daryosidan chiqarilgan. Shopurkom va G'ijduvon rayonlarini sug'oruvchi qadimiy kanallardan biri. Bu yerda shundan nomi kanal bo'yida joylashgan, Buxoro qishloqlaridan biri bo'lgan, Karmina yaqinidagi Xarqona nazarda tutilishi kerak.

Haqqoniylik - inson irodasi va ongi bilan bog'liq bo'lmagan holda dunyo, predmetlar va ularning xususiyatlari mavjud bo'lishi.

Tarixiy tadqiqotlar haqqoniyligi - tadqiqot mavzusini avvaldan belgilab olingan baholashsiz va konyunktura tasavvurlarisiz butun murakkabligi, ko'p jihatligi bilan o'rganish. Tadqiqotchi tarix fanini siyosiy lashtirmasdan, haqiqatni izlashi va unga amal qilishi lozim. Olim milliy va boshqa jihatlarini hisobga olgan holda insonparvarlik qadriyatlarini va butun insoniyat manfaatlarini ustun qo'yishi kerak

Shahriston (Shoriston shaklida ham yozilgan) - shaharning mudofaa devori bilan o'ralgan asosiy qismi.

FOYDALANILGAN ADAVIYOTLAR RO'XHATI

Rahbariy adabiyotlar va pogramativ hujjatlar

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Тошкент: Шарк, 1998. 22-б.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент: "Ўзбекистон", 2021. -Б. 233.

Asosiy adabiyotlar

3. Алексеевков П. 1916 йилда бўлган Хива кўзголини. — Т.: Ўз-давнашр, 1931.
4. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Тошкент, 2000.
5. Аминов А.М. Экономическое развитие Средней Азии (колонильный период). — Т., 1959.
6. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. — Тошкент: Университет, 2007.
7. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари, Тошкент, 1991.
8. Ахмеджанов Г.А. Российская империя в центральной Азии (история и историография колониальной политики царизма в Туркестане). — Т.: Фан, 1995. — 218 с.
9. Ахмаджонов Ф.А. Россия империяси Марказий Осиёда. Т., 2003.
10. Баёний Мухаммад Юсуф. Шакаррайи Хоразмшохий // Мерос тўплами. — Т.: Камалак, 1991.
11. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. — Л., 1927.
12. Бобобеков Х. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумнома. -Т.: Шарк, 2000.
13. Булатова В.А., Ноткин И.И. Хиванинг архитектура ёдгорликлари. — Т.: Ўздавнашр, 1963.
14. Булатова В.А. Хива обидгалари (йўл кўрсаткичи). — Т.: Ўзбекистон, 1972.
15. Эшов Б. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи. — Тошкент: Марифат, 2009.
16. Гордиенко А.А. Создание народно-советского государства и права и их революционно преобразующая роль в Хорезме и Бухаре. — Т.: САГУ, 1959.

17. Гулимов Я.Г. Памятники города Хивы. — Т.: АН УзССР, 1941.
18. Илхомов З. Кўкон хонлиги тарихшунослигининг айрим масалалари. Т. 2007.

19. Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. / Исследование и описание документов с историческим введением // Новые источники для истории Средней Азии. — Л.: Издание Государственной Публичной Библиотеки, 1940.

20. Жўраев Ж. А. Камёб хаёти ва ижодий мероси манбалари. Т., 2012.

21. Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи, Тошкент, 1997., Центральная Азия в Кушанскую эпоху, Т. 2, Москва, 1974.

22. Лунин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. — Т.: Наука, 1965. — 408 с.;

23. Лунин Б.В. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и учёных (20 — 80-е годы XIX в.). — Т.: Фан, 1990. — 196 с.

24. Мамбетгуллаев М.М. Кочевники Приаралья и их этнокультурные связи с Хорезмом // Культура народов Центральной Азии. — Самарканд: 2008.

25. Муниров К. Хоразмда тарихнавислик (XVIII — XIX ва XX аср бошлари). — Т.: Фафур Фулом, 2002.

26. Мухаммад Ризо Эрнийёбек ўгли Орахий. Шоҳиду-л-икбол (Иқбол шаҳодати) // Нашрга тайёрловчи Н. Шодмонов. — Т.: Мухаррир, 2009.

27. Мухамеджанов А.Р., Нигматов Т.Н. Некоторые источники по истории связей России с Бухарой и Хивой в первой четверти XIX в. — Т.: ФАН, 1957.

28. Ноткин И.И. Хива миноралари. — Т.: Ўзбекистон, 1978.

29. Отахий Мухаммад Ризо. Зубдат ут-таворих (Тарихлар сараси) // Нашрга тайёрловчи Н. Жабборов. — Т.: Ўзбекистон, 2009. — 240 б.

30. Потгорельский И.В. История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики. — Л.: ЛГУ, 1984.

31. Сагдуллаев А.А. Ўзбекистон тарихи. — Т.: Университет, 1999.

32. Смирнов Е.Т. Султаны Кенисара и Салык. -Т.: Тип С.И.Дак-тина, 1889.

33. Гольстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. — М.: МГУ, 1948.
 34. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. — СПб., 1906.
 35. Тухтаметов Т.Г. Россия и Хива в конце XIX — начале XX века. — М.: Наука, 1969.
 36. Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузиллиши. — Т., 1959.
 37. Йўлдошев М.Й. XIX аср Хива давлат хўжжатиари. — Т.: Фан, 1960. Т. 2. — 404 б.
 38. Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммед-Али до Худайрхана. — С.-Пб.: 1856.
 39. Хамдамов Х. Хива хонлигининг ағдарлиши ва Хоразм Совет халк республикасининг тузиллиши. — Т.: Ўздавнашр, 1960.
 40. Зиёев Х.З. Туркистонда Россия тақовузи ва хўкмронлигига қарши кураш. — Т.: Шарқ, 1998.
 41. Ўзбекистон ССР тарихи. — Т.: Фан, 1971. Т. II.
 42. "Ўзбекистоннинг янги тарихи" 1-китоб. Туркистон чор Россия мустақлақчилиги даврида. Т., 2000.
- Boshqa ilmiy pashrlar va tadqiqotlar**
43. Аминов А. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг процессив ахамияти. Звезда Востока, 1955. № 10.
 44. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально — экономические и политические предпосылки (XVIII — XIX вв). дисс ... д-ра ист. наук. — Т. - 1991. 302 с.
 45. Блиев М.М. О некоторых проблемах присоединения народов Кавказа к России // История СССР. — М., 1991. — № 6.
 46. Галкин М.Н. Краткая записка об исторических правах России на Кокандские города Туркестан и Ташкент // Русский вестник. 1856. № 5.
 47. Калужин А.Ф. Из истории завоевания Узбекистана царской России // Труды Узб. гос. ун-та. Самарканд. 1939. Т.16.
 48. Кошчанов А. Из истории аграрных отношений в Хивинском ханстве в конце XIX века.: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — Т., 1966.
 49. Мамажанов М. Некоторые изменения в социально-эконо-

- мической жизни народов Хивинского ханства в период с 1873 по 1920 г. // Научные записки Ташкентского финансово-экономического института. — Т., 1958. Вып. 10.
50. Маткаримов М.М. Аграрные преобразования в Хорезме и их социально-экономические последствия.: дисс. ... канд. истор. наук. — Т., 1976.
 51. Масалиева О. XIX аср инглиз-америка тарихшўнослигида Бухоро, Хива ва Кўкон хонликлари тарихи. Тарих фан. номз. ... дисс. — Т., 1999.
 52. Непесов Г. Из истории Хорезмской революции. — Т.: Госиздат, 1962.
 53. Ражабов С. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилиши... Т., 1959.
 54. Садыков А.С. Экономические последствия установления протектората России над Хивинским ханством: дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1954.
 55. Тухтаметов Т.Г. Взаимоотношения царской России с Хивинским ханством с 1873 по 1910 г. дисс. ... канд. истор. наук. — Т., 1949; Садыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией. — Т.: Наука, 1965.
 56. Вохидов Ш.Х. XIX — XX аср бошларида Кўкон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. Тарих фанлари д-ри илм. 1998. — 240 б
 57. Юлдашев М.Ю. Ценный источник истории Хорезма (О рукописи Баяни "История Хорезма") // Известия АН УзССР. Серия Общественные науки. — Т., 1958. — № 6.
 58. Шайдуллаев Ш., Омонтурдиев Ш. Ўрта Осиё кўчманчи халқларининг сиёсий бирлашмалари // Марказий Осиё деҳқончилиги ва дашт цивилизациясининг ўзаро муносабатлари илмий назарий анжуман материаллари — Самарканд: 2011.
 59. Шайхова А. О Хивинской казнейской книге из фондов Института востоковедения АН УзССР // ОНУ. — Т., 1982. — № 6.
- Xorijiy manbalar**
60. Abbot J. Narrative of Joppney from Negait to Khiva, Moscow and St-Petersbourg during the Late Russian Invasion of Khiva, vol.1. — London, 1884.
 61. Allworth E.A. Uzbek Literary politics — New York 1964; E.

- Bacon. Central Asiens under Russians Rule. – New York, 1966.
62. Barghorn L. Soviet Russian Nationalism. – New York, 1956.
63. Bregel Y. Central Asia. VII. In the 12-13/18-19th centuries/ Encyclopaedia Iranica. – HU, 1978.-Vol. Y.-P.195
64. J. Wheeter. The modern history of Central Asia. – London, 1964.
65. R. Congest. Soviet Nationalities in Practice. – London, 1967.
66. L. Tillet. The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – North Carolina, 1969. T. Rakovska-Harmstone. Russian and Nationalism in Central Asia. – Baltimore, 1970.
67. D.Hooson. The Soviet Union. People and Regions – California, 1977 и др.

MUNDARIJA

KIRISH	3
MAVZU № 1. MARKAZIY OSIYO XONLIKLARI TARIXSHUNOSLIGI FANI, UNING MAQSAD VA VAZIFALARI	6
1. Markaziy Osiyo xonliklari tarixshunosligi va uning mazmuni	6
2. Markaziy Osiyo xonliklari tarixshunosligi fanining maqsad va vazifalari	8
MAVZU № 2. BUXORO XONLIGI TARIXI TARIXSHUNOSLIGI	15
1. Shayboniylar sulolasi davrida Buxoro xonligi tarixi tarixshunosligi	15
2. Asharxoniyalar sulolasi davrida Buxoro xonligi tarixi tarixshunosligi	22
3. Mangitlar sulolasi davrida Buxoro amirligi tarixi AQSH tarixshunoslari nazariida	29
4. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoro amirligi tarixi tarixshunosligi	32
MAVZU № 3. XIYA XONLIGI TARIXI TARIXSHUNOSLIGI VA TARIXIY BILIMLARNING RIVOJLANISHI	44
1. Xiva xonligining Qo'ng'irotlar sulolasi davri tarixiga doir asarlar	44
2. Xorazm tarixnavislik maktabining shakllanishida Abdulg'ozil Baxodirxonning tutgan o'rni	48
3. Mahalliy tarixchilar talqinida Xiva xonligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlarning yoritilishi	57
MAVZU № 4. QO'QON XONLIGI TARIXI TARIXSHUNOSLIGI VA TARIXIY BILIMLARNING RIVOJLANISHI	69
1. Qo'qon xonligining XVIII-XX-asrlar tarixi tarixshunosligi	69
2. Qo'qon xonligi tarixi tarixshunosligiga oid asarlarning mazmuni	72
3. Qo'qon xonligi tarixshunosligining davrlashtirilishi masalalari	84

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI CHIRCHIQ DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

MAVZU № 5. XIYA XONLIGI TARIXI SOVET VA XORIJ OLIMLARI TOMONIDAN YARATILGAN ASARLARI

TALQINIDA..... 93

1. Xonlik tarixining sovet tadqiqotchilari tomonidan o'rganilishi..... 93

4. Xiva xonligi tarixiga doir xorij olimlarining asarlari..... 106

MAVZU № 6. O'RTA OSIYO XONLIKLARI CHOR

ROSSIYASI TOMONIDAN BOSIB OLINISHI TARIXINING

TARIXSHUNOSLIGI..... 117

1. O'rta Osiyo ijtimoiy-iqtisodiy sohalari tarixini yoritishga oid tarixshunoslikning rivojlanishi. A.L.Kun vaqf hujjatlarining tarixiy bilimlarni rivojlantirishdagi o'rni..... 117

2. Turkiston o'lkasining rus olimlari tomonidan o'rganilishi..... 123

3. Turkiston o'lkasining ma'naviy-ma'rifiy sohalarini yoritishga oid tarixshunoslikning o'ziga xos xususiyatlari..... 125

MAVZU № 7. QO'QON XONLIGI VA ROSSIYA

O'RTASIDAGI DIPLOMATIK ALOQALAR TARIXINING

O'RGANILISHI BO'YICHA AYRIM MULOHAZALAR..... 135

1. Qo'qon xonligining Rossiya imperiyasi bilan olib borilgan o'zaro siyosiy hamda diplomatik aloqalar tarixining tarixshunosligi..... 135

2. Mustaqillik yillarida yaratilgan tarixiy-ilmiy asarlarda keltirilgan ilmiy mulohazalardagi yondashuvlar..... 140

MAVZU № 8. MUSTABIDLIK DAVRI TARIXNAVISLIGINING

VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISHI. TURKISTONDA

ROSSIYA HUKRONLIGINING O'RNATILISHI

MUAMMOLARI..... 145

1. Mustabidlik davri tarixnavisligining vujudga kelishi va rivojlanishi..... 145

2. 1917-1945 yillarda tarixi tarixshunosligining muammolari..... 148

3. Sho'rolar davri tarixshunosligining o'ziga xosligi..... 154

4. Turkistonda Rossiya hukronligining o'rnatilishi bo'yicha tarixiy bilimlarning rivojlanishi..... 161

MAVZU № 9. QO'QON XONLIGI SIYOSIY TARIXINING

MUSTAQILLIK DAVRI TARIXSHUNOSLIGI..... 168

1. Qo'qon xonligi siyosiy tarixining mustaqillik davrida o'rganilishi..... 168

MAVZU № 10. XONLIKLAR TARIXINI YORITISHDA MUHIM MANBA XISOBLANGAN ARXIV

XUJATLARINING O'RGANILISHI..... 178

1. O'zbekistonda arxiv ishi (1925-1945) xonliklar davriga oid ishlar..... 178

2. O'zbekistonda arxiv ishi (1945-1990) xonliklar davriga oid ishlar..... 181

3. Mustaqil O'zbekiston arxiv ishi xonliklar davriga oid ishlar..... 183

Xulosa..... 189

Glossariy..... 192

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati..... 204

S.A. Toshtemirova, D.B. Ahmadjanov

MARKAZIY OSIYO XONLIKLARI TARIXSHUNOSLIGI

Muharrir: X. Tahirov

Texnik muharrir: S. Meliqiziyeva

Musahhih: M. Yunusova

Sahifalovchi: A. Muhammad

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020.

Bosishga ruxsat etildi 11.11.2022.

Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'ozi. "Times New Roman"
garniturası. Hisob-nashr tabog'i. 13,5.

Adadi 100 dona. Buyurtma № 131.

«ZEBO PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh., Yashnobod tumani, 22-harbiy shaharcha.